

HOLMI

III. évfolyam 7. szám

1991. július

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Arpád, Kocsis Zoltán,
Lakatos András, Ludassy Mária, Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Lázár Ervin*: A porcelánbaba • 803
Bodor Adám: Járvány Dobrinban • 806
Sztyepan Pehotnij: Leningrádi este • 813
A Nagyszínházban
(*Baka István fordításai*) • 814
Imre Flóra: Apollinaire öregszik • 815
Louise Labé apokrif szonettje • 816
Nagycsütörtök • 816
Rugási Gyula: Rhodón és Apellész
(Beszélgetés az egyetlen Istenről) • 817
Tandori Dezső: ...a már-ki • 831
...de Semilly, Sir Action...! • 832
Luca Anna: a macska • 844
Egy kissé • 845
Eörsi István: Idóm Gombrowiczcsal (III) (*Részlet*) • 845
Magyar László András: A ??? • 855
A gilisza két apró darabja • 856
Alfred Brendel: A zongorista és a műsor
(*Barabás András fordítása*) • 856
Erdély Miklós: Lőszerpocsékolás
a II. világháborúban • 862
Gottfried Benn: Mondatfűzés
(*Kurdi Imre fordítása*) • 867
Michel Foucault: A diskurzus rendje
(*Török Gábor fordítása*) • 868

- Mezei Balázs*: Nehezen ébred • 890
Beszűkül, lehatárolódik • 891
Takáts Gyula: Gyergyai Albertről • 892
Tar Sándor: Elejétől a végéig • 894

FIGYELŐ

- Kovács Sándor Iván*: Rákóczi László naplója, 1653–1658 • 907
Vargha Balázs: Jót is, rosszat is Horvát Istvánról
(Szalai Anna: Pályakezdő évek Pest-Budán.
Horvát István és íróbarátai) • 920
Bán Zoltán András–Lánczi András: Két bíráló egy könyvről
(Asbóth János: Álmodó álmodója) • 922
Angyalosi Gergely: A roppant karaván (Michel Foucault:
Felügyelet és büntetés) • 927
Szóke Katalin: Egy eklektikus énrégény
(Mihail Zosczenko: Napfelkelte előtt) • 933
Dolinszky Miklós: A tagadás esélye
(Nicolaus Harnoncourt:
A beszédszerű zene) • 936
Bikácsy Gergely: Víz alatti kamera
(Szilágyi Lenke fényképeiről) • 941

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Magyar Posta és a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat
Előfizethető Pécsi Júlia címén: 1136 Budapest, Pannónia u. 30. V. 2.
Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a 4-Team Kft.
Vezető: Kovács Judit

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Lázár Ervin

A PORCELÁNBABA

Az ember ismerősnek tetszett. Dorogról talán, de az is lehet, hogy a megyeszékhelyről. Jósvai István a nevét is tudta; Csurmándi.

Kétségtelen, Csurmándiból erő áradt. Magabiztosság. A széles járomcsont fölött világító sötét szem.

A homlokába hulló, röppenni kész madárszárny haj.

Még hajlott tartása is csupa vibráló elszántság; falakat tart a vállán, oszlopokat, egy új világ tartóoszlopaikat.

– Emberek, itt most már minden a maguké.

Csurmándi nagyvonalúan körülintett, mozdulatában benne foglaltattak a cselédházak, az istállók, a magtár, a távolba húzódó földek, az országutat szegélyező fák kontyai, és semmi kétség, a pálfai grófi kastély is benne foglaltatott, meg Kiss tekintetes, a rácpácesgresi földesúr cecei kúriája is.

Az emberek karéjban álltak Csurmándi körül a „háztégiben”, a Középsőház déli homlokánál, ahol szabad idejükben, hátukat a falnak támasztva, elbeszélgettek néha, de leginkább a gyerekek játszóhelyéül szolgált, a meztelen talpak simára döngölték a háztéve agyagos földjét.

Nem szólt senki. Látszott, hiszik is, nem is.

Csurmándi már emelte a kezét, nyomatékosítandó, amit mondani akar, de megszólalni már nem volt ideje, mert az embergyűrű külső peremén fölsírt Bütös Lajosné.

– Maga meg miért sír? – kérdezte bosszúsan Csurmándi.

Az asszony nem válaszolt, csak a sírást halkította hüppögőssre.

– MÉR RÍN, JULISKA NÉNEM? – ismételte meg a kérdést Balog Junci, mintha rácpácesgresire akarna fordítani egy idegen nyelven föltett kérdést.

– Hogyha ezt az én Rózsikám megérhette volna – zokogta az asszony. – Rózsikám, édes Rózsikám.

– Na, nyugodjon már meg, Bütösné – mondta megrovóan Hujber Gyula, mint aki nem tartja helyénvalónak az ilyen érzelemkitörést egy idegen előtt –, sajnos, a Rózsikát senki emberfia föl nem támaszthatja, itt meg fontos dolgokról lenne szó.

– Micsoda? – Csurmándi arcán rengések, kéregmozgások, felszikkázó viharok. Zeusz arca lehetett ilyen, amikor kipattant a fejéből Pallasz Athéné.

Szinte a tekintetével vágott magának utat a tömegben, hogy Bütösné elé léphessen. Hosszan nézte az asszonyt, mintha át akarná fúrni a szemével. Bütösné ijedten abbahagyta a sírást.

– Hány éves volt Rózsika?

– Három – suttogta az asszony, és valami iszonyatos reménység mozdult meg benne. – Nagyon fulladt. Fulladt szegénykém... Aztán nem mozdult. Olyan volt, mint egy porcelánbaba... Egy kis porcelánbaba. „Ujan vót” – így mondta. De ennek a lényegét csak az értheti, aki maga is rácpácesgresi. Rácpácesgresen más volt a szavak röpte.

Súlyok nehezedtek mindenkire. A mondatok bennrekedtek. Ember ne kísértse az Istent.

– Ha maga tudna valamit tenni – suttogta könyörögve Bütösné. Megbabonázva nézte Csurmándit.

Hujber Gyulát szájalom öntötte el. Meg szégyenkezés. Kitépte magát a bűvöletből. Úvöltött.

– De hiszen Rózsika öt éve halott.

Folytatta volna, de Csurmándi ráemelte súlyos tekintetét.

– Hallgasson – mondta alig hallhatóan. – Minékünk nincs lehetetlen.

Hallatszott a dobhártyákban áramló vér dobolása, ropogott a nyújtózkodó papajtók dereka.

– Holnap délben Rózsika legyen itt. Itt a házvégében! – mondta Csurmándi, most már alig volt feszültség a hangjában, mintha a leghétköznapiabb dologról beszélne.

– Ássuk ki? – Bütösné reszketett.

– Világosan beszéltem, nem!?

Csurmándi elindult a rozzant Opel felé, amellyel kizötykölődött a pusztára. De három lépést sem tudott megtenni, mert a lába elé vetette magát Császár Ferencné, átölelte a térdét, szorította, mint a vaspánt.

– Mit akar, asszony?

– És az én Ferkóm? Az én Ferkómat is! Nagyon kérem az urat.

– Ne urazzon engem! – morrant Csurmándi, és megpróbálta kiszabadítani a térdét Császárné szorításából. – Hány éves volt Ferkó?

– Tizennégy – suttogta az asszony, és elengedte Csurmándi térdét, de nem állt fel, ott maradt a földön négykézláb, hátrabicsakló nyakkal nézte a férfit.

Császár Ferkó a Sióba fulladt. Napok múlva találtak rá Uzd alatt, egy fűzfaborkorba akadt. A fölismerhetetlenségig eltorzult akkorra. Szállítani sem lett volna szabad, de az asszony éjszaka hazalopta. Sírkövet is állíttatott neki. Egyetlen fia volt. Azt mondják, a bánatától elhervadtak a muskátlijai, a kutyájuk kihullatta szőrét, fogát, a kiscsibéi megfeketedtek.

– Hozza a fiát is – mondta Csurmándi.

Császárné arca kivilágosodott. Fényleni kezdett a haja, a szeme, a ruhája. Ki gondolta volna, hogy ilyen szép asszony? Egy darabig Csurmándi is hökkenten nézte, megfogta a könyökét, talpra segítette.

Látszott, nem kis erőfeszítésébe került, amíg kivonta magát Császárné bűvköréből. A rácpácegresiek felé fordult.

– Van még más is, akinek gyereke...

Szotyori Istvánné a szeme sarkából az urára pislantott. S mivelhogy az hallgatott, megszólalt ő.

– Test kell hozzá?

Csurmándi kérdezni akart valamit, de Szotyori István ordítása beléfojtotta a szót.

– Hallgass, asszony! A mi fiunk nem halt meg. – Csurmándihoz fordult, lehalkította a hangját. – Volt egy nagy robbanás, valami bomba vagy mi, a feleségem azt hiszi, ottveszett a kisgyerek. Pedig mindenki tudja, hogy a mi Pistikánk madárrá változott.

Csurmándi tekintete ide-oda röpdösött az arcokon.

– Madárrá?

– Madárrá – mondta Szotyori István.

Csurmándi, mintha valamit el akarna hessenteni, a keze fejével meglebbentette homlokába hulló haját.

– Hát akkor ahogy megmondtam!

Intett nekik, megfordult, beszállt az ócska autóba, köhögve, prüszögve fölberregett a motor. A gyerekek, ahogy itt szokás volt a nagy ritkán idevetődő autókkal, a Kissarokig futottak utána a kerekek fölverte vastag, szőke porcsíkban.

Másnap délelőtt néma tömeg állta körül a temetőben Bütös Rózsika sírját. A legények – ugyanazok, akik annak idején megásták a sírt, és eltemették Rózsikát – belebókták ásóikat a megereszkedett sírhalomba.

Priger András leszegett fejvel állt a kihúzott fakereszt földtől fekete hegyes vége mellett.

– Nem kellene bolygatni őket – mondta.

A legények megkönnyebbülten abbahagyták az ásást, de csak egy pillanatra, mert Császárné szinte önkívületben kiabálni kezdett.

– Mit huhog, maga vészmadár. Mindig csak huhog.

Ezután már egy szó sem esett, csak a kidobált föld sziszegett, buhogott, huppant, szuszmorékkolt. Amikor a koporsóhoz ért az ásó, mindenkinek összeszorult a szíve. Bütösné halálra váltan, elkerekedett szemmel állt a sír mellett, összegyűrt zsebkezdőjét a szájára szorította. A legények kiemelték a koporsót, letették a földhányás mellé. Az elkorhadt deszka eltört, tenyérnyi darabokra hullott. Kivillant a kislány halotti ruhája. Fehér volt, mint a hó. A bűvöletes csendben Bütösné odatérdelt a koporsó mellé, leemelte a lánya arcára hullott pudvás deszkadarabot. A csodálkozás lekottázhatatlan szisszenése szakadt föl a körülállókból, mintha egyszerre több túlfűtött kazánból kiszabadult volna a gőz, előbb magasodott, aztán mélyült, hogy boldog, nevetésekkel tűzdelt hangzavarrá váljék. A kislány olyan volt, mintha élne. Mintha nemhogy öt évet, de egy percet sem töltött volna a föld alatt. Az asszonyok, mintegy vezényszóra, sírni kezdtek, Bütösné a korhadt fadarabokat szedegette Rózsika arcáról, kezéről, ruhájáról. Valóban, mint egy kis porcelánbaba. Az arcán könnyed pír, szőke haja üdén lebben a szélben, éppen úgy, mint a frissen mosott haj szokott. Pufók kezecskéje összekulcsolva a mellén, a körmök rózsaszínje, barátságosan világít.

Császár Ferkó sírjával már nem sokat teketóriáztak. Egykettőre odaértek a koporsóhoz. Ez olyan jó állapotban maradt, hogy egyben le tudták venni a födelét. Akik annak idején látták Ferkót holtan, legszívesebben elfordították volna a tekintetüket, hogy az eltorzult arc szörnyű látványától megkíméljék magukat. Annál nagyobb volt a csodálkozásuk, amikor meglátták a testet. Nyoma sem volt rajta a vízi halál torzításainak, Császár Ferkó olyan volt, mintha aludna – s a vízbe fulladás meg az az uzdi bokor csak lidérces álom volna.

Priger András elszégyellte magát. Majdhogynem szeretettel gondolt Csurmándira, a világító sötét szemre, az előrebiccenő madárszárny hajra. Bizalom töltötte el, könnyedség, mintha teste elnyűtt porcikái egy minutum alatt újakra cserélődtek volna, még azt is érezte, hogy a vére másként áramlik, mintha tizennyolc éves volna újra.

Mindenki röpdösött, és szokatlan fénnel kéklott hozzá az ég.

Már indultak volna hazafelé, hiszen közeledett a dél, oda kell érni a „háztetőbe”

rendelés szerint, de akkor Barabás Juci elkezdett sívalkodikni, hogy az ő édesanyját is tegyék oda a Csurmánda elé. „Elejbe” – ahogy ő mondta.

Hiába mondták neki, hogy a lehetőség csakis gyerekekre vonatkozik.

– Ha nem segítenek, akkor a tűz körmömmel kaparom ki – mondta elszántan.

Barabás Ignácné született Holtyán Örzse egy héttel ezelőtt halt meg, hatvankét éves korában. Váratlanul, ruhateregetés közben. Élhetett volna még. Nemcsak azért, mert fiatal volt a halálhoz, hanem azért is, mert mindenki szerette.

Úgy döntöttek hát, hogy Holtyán Örzsével kivételt tesznek.

Ő is olyan volt, mintha élne. Még a fránya szőrszál is ott lengedezett az állán, amellyel annyit küszködött életében. Barabás Juci szigorúan nézte, mert pontosan emlékezett rá, hogy temetés előtt azt a szőrszálat ő kitepte. Az anyja fölé hajolt, és lehetőleg úgy, hogy senki se lássa, kitepte újra.

– Ne ezzel a csúfsággal támadjon föl, anyám – súgta neki.

Délre a halottak a parancsolt helyen feküdtek. Aradt rájuk az égető napfény. Olyanok voltak, mint akik boldogan napoznak. Priger András még azt is látni vélte, hogy Holtyán Örzse arcán felgyöngyözik egy verejtékcsepp.

Az asszonyok virágokkal, zölddel rakták tele a ház végét, az ablakokból idehordták a muskátlikat, a tengerihajmákat, loboncos aszparáguszokat. És néztek Sárszentlőrinc felé. Ott kellett feltűnni a porcsíknak a rozzant Opel mögött.

De nem tűnt föl.

Pedig a gyerekek egészen a Nagysarokig eléje mentek, fölmásztak az öreg juharfára, hogy mindenkinél hamarabb észrevegyék.

Akkor már tudhatta, aki akarta. Hujber Gyula nekifeszítette hátát a falnak.

Bűtös Lajosné felsírt.

– Jaj, ne, ne!

A lánya arcán egy hajszálvékony repedés támadt, az orra tövétől föl a homlok felé, és másik irányba végig az arcon az áll felé, a repedés több ágra szakadt, befonta az arcot, mint a pókháló.

Ott, a szemük láttára porrá vált mind a három halott.

Császár Ferencnéből egy szempillantás alatt újra öregasszony lett. A háta meghajlott.

Besötétedett, nagy szelek hujjogtak a puszta fölött. Három teljes napig nem kelt föl a nap.

Bodor Ádám

JÁRVÁNY DOBRINBAN

A két Hamza Petrika, aki 81 ószén fölnyársalta magát, a Dobrin természetvédelmi területen, Oleinek Doki medvészetében dolgozott. Pár nappal azelőtt még a faluban látták őket – a forradalom ünnepére valamennyi erdőkerülő rendkívüli kimenőt kapott –, egész délután a késdobálók sátra előtt ácsorogtak a Sinistra partján táborozó

mutatványosoknál, az elvillanó, becsapódó pengéket figyelték. A közönség közben inkább őket bámulta: senki nem látott még két ennyire egyforma, kék bőrű, piros szemű, árvalányhajú fiatalembert. Albínó ikrek voltak, és annyira hasonlítottak, hogy ugyanazon a helyen ráncosodott rajtuk a vastag kezes-lábas medvészöltözék, az orrukból eregetett pára útja azt mutatta, még a levegőt is egyszerre veszik, és ami a dolog teteje: a nyakukban csüngő bádogtáblácska szerint mindkettőjüket Hamza Petrikának hívták.

Az a pár ember, aki a drótsövénnyel, palánkkal elkerített rezervátumban dolgozott, amellet, hogy csak külön engedéllyel járhatott be a faluba, nevét fémtáblácskára vésvé, láncon a nyakában viselte. Telente, bár hébe-hóba beoltották őket, az erdőlakók gyakran megbetegedtek – a járványt arrafelé, ki tudja, miért, tunguz náthának nevezték –, s ha valamelyikük, elkóborolva a bozótban, egyszerre csak kinyúlt, később bizony jól fogott a nyakából csüngő felirat. A Sinistra partjait ős vadonerdők szegélyezték, nem mindig találtak idejében a halottra.

81 őszén a dobrini hegyivadászokhoz új parancsnok került, s ez-az megváltozott. Az ezredest, aki ottani bevett szokás szerint egyúttal a körzet mindenkori erdőbiztosító volt, Izolda Mavrodinnak hívták. Még csak félúton járt valahol Dobrudzsából jövet, amikor neve a helyőrségen kitudódott – még a beceneve is: Coca –, ezzel egyszersmind az is, hogy nő az illető.

Érkezésére virradólag az ezrednél az izgalomtól nem aludtak, a hegyivadászok talpukra kötözött párnákkal fényesítették a folyosókat, nedves iratokkal hajnalig sikálták a laktanya ablakai. Ettől fura vijjogás ülte meg az egész völgyet, mintha a felhők között a magasban vadludak vonulnának. Holott azon az őszön akkorra már rég elköltöztek.

A laktanyára egyébként is ráfért a nagytakarítás: hogy majd minden ragyogjon, amikor Puiu Borcan ezredest fölraivalozzák. Az előző erdőbiztos szokásos napi szemlén hullott el a rezervátumban, a medvézet közelében, ahol az ikrek dolgoztak. Mint egy borz, kinyúlt egy szélfújta hegytetőn, s mire katonái napokkal később rátaláltak a vörösülő áfonyaszőnyegen, zuzmóval lepett zöld kövek között, tátva maradt szájában már egy madár fészkelte. Alighanem egy csonttollú.

A hegylakók között nem sok becsülete volt ennek a hazai völgyekben telelő idegen madárnak. Madárban sem kedvelték erre felé az idegent, kitalálták, a tunguz náthát csonttolla között ő hozza magával a messzi északról. Kővel hajkurászták, a szemfulesebbje egyszerűen lekopte őket. Most mintha itt lett volna a bizonyíték, hiszen nincsen baljóslatúbb jel, mint amikor már egy ezredes is megbetegszik.

Dobrin hegyvidéki körzetben egyetlen orvosi rendelő működött, udvarát ellepték a favágók, útkaparók, gombászok, egyéb erdőkerülők, és természetesen megjelentek a medvések is. Mindenki az oltását követelte, hiszen addig az erdőn dolgozó munkásokat minden ős elején beoltották. Most négy vagy öt napon át várakoztak, ellepve a tornácra vezető lépcsőket, az udvart, s bár kutya bajuk nem volt még, egyre sápadtabban kornyadozva gubbasztottak a vöröskeresztekkel telefirkált kerítés tövében. A felcserek belülről, a gézfuggöny mögül lestek kifele, valamelyikük időnként kiállt a küszöbre – pecsétes, rongyos fehér köpeny, alatta faközöld katonanadrág, mezítlábra húzott szandál, piszoktól barna griffmadárkarmok –, és türelmre intette a várakozókat: még nem érkezett el az oltás hivatalos ideje. Közben, akárhogy is, de már ős vége felé járt, déli verőfényben is a lehelet ezüstös párája lengedezett az udvar fölött.

A negyedik vagy ötödik napon, már úgy estefelé, egyszerre az alkony lehangoló színeivel megérkeztek a sűrke gúnárok, és mindenkit hazaküldtek. A sűrke gúnárok városi öltönybe bújtatott helybeli falusiak voltak – Coca Mavrodin válogatta ki őket maga mellé még érkezése napján, csak ő tudja, mire –, hosszú nyakú, gombszemű alakok, bőrük kissé fénylő, vékony pókhálóhaj a fülük körül, arcuk ránctalan. Ezzel az egyforma, semmilyen külsővel valami libás kinézet mindenképp volt bennük.

A sűrke gúnárok most kihirdették, a téli járvány elmarad, oltásra sincs tehát szükség, mindenki térjen békében haza. Miután a felcsereket előcsalogatták a rendelőből, saját kezüleg hordták ki az udvarra a gyógyszeres dobozokat, és az egészet szétaposták. Ropogott a sok ampulla a talpuk alatt, az oltószer kesernyész illata elindult a kerítések mentén, megrekedt a szilvafák, boglyák között, elkeveredve az ázott avaréval.

Jó hír volt ez, az erdőkerülők, hasonszőrű vadócok szétszéledtek, lábujjhegyen, az örömtől, a megkönnyebbüléstől kicsit zavarodottan hazaindultak, otthon napok óta nem látták őket. Az ereszkedő estében még jó sokáig hallatszott, amint gumicsizmás, bocskoros talpak neszelnek a harmatos ösvényeken.

Nem volt mire várni tehát, magam is elindultam a sötétbe borult főutcán, amelynek végében a vasútállomás fényei derengtek. Akkortájt túl a töltésen, az erdei gyümölcsbegyűjtő központban dolgoztam, ott is laktam egymagam a régi épületben, egy folyosó szelvédedt zugában, korhadó ládák, illatos hordók között.

Elmenőben, még a rendelő közelében talákoztam Oleinek Dokival és az egyik Hamza Petrikával. Ivócimborámat, az előttem bandukoló Dokit ismertem fel előbb, természetesen a szagáról. Véletlenségből sem orvosságzaga volt, neki csak a neve volt Doki, mindig is medvékkel foglalkozott. Vad, émelyítő állatszaga volt, mint némely lepissilt erdőszéli bokornak. A Dobrin természetvédelmi területen, egy elhagyott kápolnában, amelyet külön is karám kerített, hatvan-hetven medvét tartottak. Az is lehet, százhatvanat vagy százhetvenet. Ivócimborám, a főmedvész és az albnó ikerpár gondozta őket.

Oleinek Doki meghívott egy korty italra, s amint a sötét, harmattól puha, csendes úton az állomás felé baktattunk, egyszerre csak észrevettem, közelünkben az egyik Hamza Petrika árvalányhaja világít. A Dokival volt persze, de mint valami kis selyemkutya, körülötte somfordálva, csak úgy tisztességtől távolból követte. A másik Hamza Petrika nyilván az erdőn maradt a medvékkel.

A rezervátumba keskenyvágányú pálya vezetett, a medvéknek kisvasúton szállították az eleséget, s amíg az első hó le nem hullott, az a pár ember, aki a telepen dolgozott, kézhajtányon járt be a faluba. Ezek ketten most nyilván hazafele igyekeztek.

Az állomáson, a váltók lila lámpái között a harmatos sínek delejes fényvel izzottak. A rakodó rámpáján viharlámpás lógott, alatta imbolygó emberek várakoztak. Sinistra felől este érkezett a szárnyvonalon közlekedő vegyes vonat, ami a két harmadosztályú teremkocsi mellett egy tehervagonnal közlekedett. Hetenként egyszer, vasárnap este denaturált szesz érkezett, egy részét ott helyben ki is osztották. Persze csak a jogosultak között. A Doki előkereste a szelvényeket, Hamza Petrika kezébe nyomta őket, elküldte sorba állni, hogy váltsa ki kettejük adagját, amint befut a vonat.

A denaturált szesz – kenyérbélen, szivacsos kalapú gombán vagy törött áfonyán átszűrve fogyasztják – az erdővidék kedvelt itala. Ha véletlenségből nincs kéznél áfonya vagy szivacsos vargánya, megteszi egy darabka kapca is. Vagy egy marék föld.

A keskenyvágányú pálya a nagyállomás túlsó feléről indult a természetvédelmi terület felé, a sínek a deszkaleraikat kerítése mentén kanyarogtak ki egyre emelkedve a faluból. A palánk cövekeit, hogy a gyakori lopásokat valamelyest nehezítsék, nemrég frissen kihegyezték, az égre vetülve, távoli fények permetezésében most mézesen csillogtak. Alattuk állt a kézhajtány, a sínek végét jelző bakhoz kikötözve. Oleinek Dokival reá telepedtünk, lestük az esti vonatot, már hallatszott a zakatolása távoli hidakon, füttyjelei a szélcsöndben föl-fölreppentek Vale Sinistra meredek falai között.

„Ezek elhalasztották a járványt” – mondta a Doki.

„Megtehetük.”

„Maga ezt elhiszi?”

„Miért ne.”

Ha egyszer valakivel nem kívántam beszélgetni, velem nem volt mit kezdeni. Holott igazán nagy kedvem lett volna a Dokit kifaggatni, hogy és mint állnak a dolgok odafönn a rezervátumban. Ott élt kényszerlakhelyen a nevelt fiam, akit ide-stova öt év óta nem láttam. Miatta vállaltam mindenféle munkát a hegyvidéki körzetben, gondoltam, előbb-utóbb találkozom vele, együtt kiagyalunk valamit, talán megszökünk. Tartottam a baráti beszélgetésektől, el ne áruljam valamiképpen magam.

A Doki is inkább medveszagába burkolózott, a beszélgetést ő sem erőltette, mi amolyan hallgatag ivócimborák voltunk. Nagy ritkán váltottunk egy-egy közömbös, semmitmondó szót, inkább csak köhécseltünk. De amikor közeledni hallatszott Hamza Petrika, tarisznyájában az egymáshoz koccanó üvegekkel, a főmedvész mindjárt fölugrott, és elébe sietett.

„Akkor hát ide figyelj” – szólította meg halkan, kissé fojtottan, mégis szinte melegen. „Szabad vagy. Most azonnal elmehetsz.”

„Tréfálsz, Doki.”

„Egyáltalán nem. A végén még elkapunk egymástól valamit. Hallhattad a két füleddel, többet nem oltanak. Jobb, ha elvállunk, mindenki dolgára megy.”

„Nélküled egy lépést sem szívesen. Mi a testvéremmel örökre veled akarunk maradni. Ha tartasz tőlünk, egy darabig meghúzzuk magunkat, megígérjük, nem nyúlunk hozzád. Kivárjuk, amíg elmúlik ez neked.”

„Hiába, én már döntöttem. De azt megígérem, amíg egérutat nem nyertél, nem jelentem az esetet a sűrke gúnároknak.”

És Oleinek Doki, hogy hajthatatlanságát jelezze, a tarisznyából az egyik üveget, ami a Hamza Petrika adagja lehetett, elébe tette a földre. Sarkon fordult, és visszatelepedett mellém a kézhajtányra. Onnan még visszakiabált neki: – „Igyál, amennyi beléd fér, aztán igyekezz, pucolj el valamerre. Reggel, ha árkon-bokron túl leszel, majd jelentem az esetet.”

Hamza Petrika ismerhette erről az oldaláról Oleinek Dokit, többet nem alkudozott. Azt még úgy-ahogy láttam, leül a töltés oldalába kortyolgatni. A Doki is lepatintotta az üveg nyakáról a bádogkupakot, iszogatni kezdtünk. Aznap este nem volt kéznél se gomba, se áfonya, a zubbony mandzsettáján szűrtük át a szeszt.

Nyirkos, szuroklila csönd ereszkedett a völgyre, mélyén, a deszkarakások között, néha megnyikkant egy-egy bagoly, a tanyákon kutyák ugattak, később hallatszott, ahogy a három vagonból álló szerelvény a lejtős pályán kigurul az állomásról, vissza Sinistra felé. A sötétből időnként Hamza Petrika hüppögése is hallatszott. Szívta az orrát, szaporán szörtyögött, mint egy sértett, kényes kiskutya. Az albínók, gondoltam, gyenge idegzetűek, könnyen elvesztik a fejüket.

„Nem zavarja a szagom?” – kérdezte előzékenyen Oleinek Doki, biztos csak azért, hogy megtörje a csöndet. – „Vallja meg bátran, tudom jól, kissé bűdös vagyok.”

„Szó sincs róla.”

„Mert volt már néhány hülye esetem.”

„Nagyon is normális a szaga.”

„Ne áltasson, a fehérepek sorra kiadták az utamat. Meg is mondták, kimondotlan a szagom miatt. Nem mintha olyan nagyon izgatott volna. Aztán odahelyezték nekem az ikreket.”

„Az iker sok szempontból jó.”

„Ahogy mondja. Az iker finom. Mi hárman sok örömet szereztünk egymásnak, mint egy boldog kis család éltünk mind a mai napig. De most vége. Fő az egészség.” – Fölkelt a járgányról, szinte megkönnyebbedve kiáltott oda Hamza Petrikának. – „Hallod-e! Azért jó modor is van a világon. Méltóztass köszönni, mielőtt világga indulsz.”

De a sötétségben, ahonnan az előbb még Hamza Petrika gyerekesen fölcsukló sírása hallatszott, most csak a töltés kövei mocoogtak. A medvész helyén átlátszatlan feketeség lebegett, érezni lehetett, nincs benne senki, teljesen üres.

Oleinek Doki körbejárta a környéket, lábával széles íveket kaszálva átkutatta a hulladékkal, gazzal, száraz kóróval teli terepet. Útközben egy üres üveget is fölruhított, végül egy pár gumicsizmával tért vissza.

„Az övé” – morogta, miközben többször alaposan beleszaglászott –, „ráismerem. De hát mi üthetett bele, hogy levetette. Meztőláb hová a piczába mehetett?”

Azért visszaült a hajtányra, és továbbra is a zubbony mandzsettájára töltögetve szívogattuk a denaturált szeszt. Egy idő után a Doki kényelmesen hátradólt, én is elnyúltam a deszkaüléseken. Azt hiszem, nagyjából egy időben vettük észre, hogy a palánk tetején ellobban egy szál gyufa, majd egyszer-kétszer fölizzik a cigaretta parazsa. Az égre, a csillagok közé, mint valami ütökzatos mennyei köd foltja, a Hamza Petrika árnya vetült. A magasban tanyázott hát, füstölt a kerítés tetején.

„Jól elbújtál, mondhatom” – kiáltott oda neki Oleinek Doki. – „Már szörnyen izgultunk, mi lehet veled. A barátom egy kicsit meg is sértődött, hogy csak úgy elmész köszönni nélkül.” – És mivel Hamza Petrika nem válaszolt, még haragosan hozzátette: – „Ugyan bizony megtudhatnám, miért nem kínálsz meg minket is a dugiszivarodból?”

Erre Hamza Petrika annyit mondott:

„Csak.”

Mint egy csobbanás, úgy szólt. Mint amikor, mondjuk, egy zsebóra hull a patakba. Nemsokára lehullott kezéből a cigaretta is, a gaz között mint egy szentjánosbogár pislogott.

„Hm.”

Oleinek Doki fölkelt, megkereste a cigarettavéget. Szípkába tette, egymást kínálgatva nyugodtan végigszívta.

„Hát igen, ezek a kurva ikrek” – mondta a Doki. – „Egymástól távol mindenféle badarságokat művelnek.”

Azért egy kicsit maga is furcsállhatta a dolgot, mert a hajtány peremén ülve egyre szölongatta Hamza Petrikát. Miután több választ nem kapott, a gumicsizmákat mellém az ülésre tette, és elsétált a palánkig. Föl-alá járkált mellette, s a végén megragadott egy cöveket és idegesen megrázta.

„Nal”

Amikor valamivel később elengedte, ujjai finom, neszelő hangon váltak el, mint-ha ragasztó csiriz tartaná őket vissza. A friss vér hangja ilyen.

Visszaült a hajtányra, mérgesen fújtatott – ptül –, maga elé köpött, tenyerét az ülés deszkájához kente. Megkereste az üveget, most már minden elővigyázatosság nélkül egyenesen belekortyolt, majd felém nyújtotta.

„Nyaljon bele maga is hamar” – súgta. – „Aztán azt ajánlom, távozzunk. A fiú, azt hiszem, karóba húzta magát.”

„Az mi az ördögöt jelent?”

„Na mégis, mit! Megkeresi a fenekén a lyukat, beleilleszti a rúd hegyét és – zutty! – beleül.”

„Nem jön, hogy higgyem.”

„Hiszi, nem hiszi, menjünk innen.”

A Doki eloldozta a kézi hajtány láncát a baktól, kiengedte a fékeket, megragadta az evezőkart, és máris indított. Hamza Petrika ott maradt a kerítés tetején, árnya a csillagok közé vetült, alatta udvaros fénnel a váltó lila lámpái hunyorogtak.

„Az lesz a legjobb, ha most magammal viszem egy darabon” – mondta a Doki. – „Maradjunk egy ideig együtt.”

„Jó” – feleltem –, „elvihet mondjuk Jean Tomoioaga ezredeshez, az órházig. Ő a barátom.”

„Tudom, tudom. És közben bevedeljük, ami még az üvegben maradt. Vagy maga mire gondol? Mit kéne tenni?”

„Nekem most nem jut eszembe semmi.”

„Nekem sem. Legjobb, ha innen minél távolabb leszünk.”

„És úgy egyébként hogy szokták onnan levenni ezeket?”

„Sehogy” – felelte mérgesen a Doki. – „Nem szokás. És szerintem, ha valahogy el is kapja az ember letről a lábát, azzal csak jobban belerángatja.”

„Csak úgy eszembe jutott.”

„Ez az ő dolga, magának nincs joga megmásítani. Ne is jusson eszébe. Egyébként némelyikkel még napokon át beszélgetni lehet.”

Az állomást elhagyva hamar emelkedni kezdett a pálya, keményen evezve kigurultunk a faluból; a kerekek hangja messze előttünk haladt a sínekben, a töltés mentén a hegyoldalon végighullámozott a kutyaugatás.

„Ezek szerint megüresedett magánál egy hely” – mondtam.

„Nem kizárt, kettő.”

„Mert én kimennék magához az erdőre” – folytattam. – „Beszélék a szanitéc alezredessel, hátha sikerül protekciósan beoltatnom magam. Ha maga is akarja, szívesen odaszegődnék. Azt nem mondom, hogy értek a medvéhez, de beletanulnék.”

„Nem biztatom.”

„De ha mégis.”

„Majd meglátjuk. Azt hiszem, most egy jó ideig magam maradok.”

Oleinek Dokit a kézhajtánnyal a természetvédelmi terület bejáratáig kísértem, ahol a síneket elzáró sorompón piros fényű viharlámpás égett. Az őrszobán régi sakkzópartnerem, Jean Tomoioaga ezredes lakott. Már induláskor arra számítottam, elütöm nála valamivel az időt, talán még iszogatunk együtt is egy keveset, s az éj folyamán majd gyalog visszatérek a faluba.

A viharlámpás hamarosan a küszöbre került, Jean Tomoioaga kicserélte rajta a vörös üveget, aztán elővette a sakkot. Házilag faragott otromba kis figurákkal játszottunk egy padlóra terített zöld-fehér kockás ingen, az egészet zajtalanul, egy mozdulattal össze lehetett szedni. A hegyivadászoknál általában nem szerették az ilyen játékokat. Oleinek Doki nem sietett, ő is a küszöbre telepedett a lámpa mellé, és várta, hogy felsorakoztassuk a bábukat. Úgy látszik, nem akarózott neki mindjárt továbbmenni.

„Látom, egyedül térsz vissza” – mondta neki Jean Tomoioaga ezredes. – „A barátunk még pluszban is egy kis kimenőt kapott?”

„Úgy van, elengedtem.”

Jean Tomoioaga ezredes előhúzott priccse alól egy üveget, a padlóra tette, hogy mindegyikünk kényelmesen elérhesse. Kékesszürke ital lötyögött benne, olyan denaturált szesz, amelyet faszénen szűrtek meg. A szén, azt mondják, egészséges.

„És mikor tér vissza, ha szabad kérdezni? Tudod jól, minden mozgást be kell vezetnem a füzetbe.”

„Ha jön, itt lesz. Akkor majd beírod. Ha nem jön, nem írod be.”

A második vagy a harmadik partit játszottuk Jean Tomoioaga ezredessel, amikor az ajtó előtt, a völgy fekete bársonyán föllobbant Hamza Petrika árvalányhaja. Nem azé a Hamza Petrikáé, amelyik fölnyársalta magát, hanem a másiké. A hulló harmattól hamvasan állt a nyitott ajtó előtt, és nem volt egy csepp vérszaga sem.

„Hol van?” – kérdezte szigorúan Oleinek Dokitól.

„Jól látod, nincs itt.”

„Haladéktalanul beszélni akarok a testvéremmel.”

„Most nem lehet.”

Zsobre dugott kézzel állt az ajtó előtt, és mögénk pillantva körbejártatta tekintetét a kicsi őrszobán.

„Ejnye, Doki, látom, elhoztad a csizmáját. Akkor már nem is kérdelem, hova lett a testvérem lába belőle.” – És ujjal rám mutatott: – „Mondd, netán ez az ember jön a helyünkbe?”

„Az még a jövő zenéje” – hagyta rá félig-meddig a Doki. – „De ha már kezded érteni, hát ide figyelj: tudatom veled, elmehetsz. Szabad vagy, kerekedj föl mielőbb. Valahol, te tudod, hol, vár rád a testvéred, Hamza Petrika. Neki is megígértem, nem foglak mindjárt kerestetni.”

Hamza Petrika leült a földre, belemarkolt a hajába, de az vékony volt, üres maradt a keze. Tenyerébe köpött, összedörzsölte, aztán fölkel. Arca hirtelen kisimult, megnyugodott.

„Rendben, Doki. Megyek, összeszedem a holmimat. De te is ígérd meg, nem indulsz mindjárt utánam.”

„Ha ez a kívánságod, tessék. Mennyi legyen? Húsz perc megfelel? Vagy legyen egy fél óra?”

„Pont annyira gondoltam. Addig szeretnék teljesen egyedül lenni.”

„Oké, fiú. Igazad van, készülj el kényelmesen.”

Hamza Petrika hóna alá kapta testvére gumicsizmáját, és köszönés nélkül elindult vissza a medvézet felé. Mint akiből éppen a lélek távozik, útközben nagyokat szellentett. Pár lépés után összecsapott mögötte a sötétség bársonya, a patak zúgása.

Oleinek Doki bőségesen kivárta a fél órát, még akkor is előbb csak nyújtózni kezdett. Egykedvűen lódította vállára az italosüvegekkel teli tarisznyát, és elindult a járgány felé.

„Akkor arra kérem, gondolkozzék a dolgon” – szóltam utána.

„Oké, oké, majd meglátjuk.”

Valamivel később a töltésen baktatva én is elindultam vissza Dobrin felé. Van, akit a talpfákon való járás megnyugtat, velem mégsem ez történt. Az út kétharmadánál letérhettem volna a gyümölcsbegyűjtő felé, de fejembe vettem, az állomás felé kerülök, hátha válthatok még egy-két szót Hamza Petrikával. Hogy mit, arra nem gondoltam. Nem is baj, nem lett a beszélgetésből semmi. A sínek között baktatva virradatkor érkeztem vissza az állomásra. A messziségben, a Dobrin lila gerince fölött sárgult az ég, és vártam, hogy Hamza Petrika madárijesztő árnya rávetüljön. Elhaladtam a kerítés mentén, de sehol, sehol nem láttam; a rakodórampán sorban egymás mellett, nyakukat nagyon nyújtogatva, szürke gúnárok ültek. Azon a helyen, ahol Hamza Petrikát leginkább keresnem kellett, egy karócövek felsőbb fele hiányzott, elvágta derékban. Töve körül a földet illatos fűrészpör borította vastagon, már csak az éles hajnali fuvallatoknak volt kicsit fémes a szaga – kicsit sós, kicsit édes –, pont, mint a vérnek.

Világosodott, s engem máris a jövődóm foglalkoztatott. Gondoltam, már le sem pihenek, inkább fölkeresem a szanitéc alezredest, hátha tényleg beolt csak engem protekciósan. Itt volna végre a nagy alkalom.

Sztyepan Pehotnij

LENINGRÁDI ESTE

Ленинград вечером

Az este, mint a vaddisznósörét,
Szétfröccsent már a téglafalakon,
Töcsákba gyűlt az alvadó sötét,
Hörög a bérház-állat még s vakon

Mered maga elé, de féreg-fények
Rágják belülről, majd az ablakok
Szemgödrein kimásznak – ennyi éhet
Nem csillapíthat egyetlen halott.

Neonbetűk – nagy, megsárgult fogak –
Csorgatják nikotinos nyálukat,
Egy égi száj jelmondatot böfög:

Lenin-ikonosztáz a tér fölött...
S az utcák orrlikát átjárja a
Felhő-pelenkák angyalhúgszaga.

A NAGYSZÍNHÁZBAN

В Большом Театре

Két felvonás között a páholyok
A karzat s földszint publikuma kint
A díszcsarnokban és a folyosók
Cirádás útvesztőiben kering
A nőknél prémek drága új ruhák
Egy hideg szépség úgy hordja fehér
Kavargó túlljét mint a hófuvást
S beáll a sorba ő is szendvicser

Tolong zsi-bong a felhevült tömeg
Előadásról senki sem beszél
Vajas kenyéren sonka halszelet
Pohárka pezsgő vermut többet ér
Annál mi fent a színpadon ma már
Lejátszódott és még játszódni fog
Egykutya cári tiszt vagy komiszár
Ha oldaladnál túsarok kopog

A jegyszédőnök is lazítanak
Szigoru sortaluk keményített
Kötényben most felbomlik varjuhad
Rebben föl éhség háború perek
És bent a függöny mint kötés min át-
Ütött a vér homálylik bíboran

Elfedve még az új tragédiát
Mely végkifejlete felé rohan

A nagy finálét melyben színre lép
S magába mint verembe hull a nép

Baka István fordításai

Imre Flóra

APOLLINAIRE ÖREGSZIK

Így éltünk itt a századvégen
tilalmak és bűnök között
szerelmem egyetlen erényem
érzed hogy meghűvösödött

alkonyodik hosszú az árnyék
egy macska megy a kerten át
por és hamu lett mind a szándék
látni a repülők nyomát

vörös csíkok lila égen
micsoda képtelen színek
borulj rám egyszer én is éltem
a rügyező fák a szived

valahonnan az avar égett
szagát sodorja az idő
a szőkeséged szőkeséged
a rózsatövek múlt s jövő

ifjú arcod hogy elvirágozik
óvakodik a szürkület
így éltünk szemed még világít
leszáll az éj add a kezéd

LOUISE LABÉ APOKRIF SZONETTJE

Csókod után nem ízlik földi étel,
semmi, csupán a szent ostyára vágyom,
de hogy keverhetném a bűn ízével,
mely olyan édes még mindig a számon.

Ó, bárcsak fogná Jézus a kezem,
ne érezném játékát ujjaidnak;
de mennyi, mennyi táj van testemen,
melyet ily módon mégsem orvosolhat!

Mi ez a képtelen tűz? Bár az orcám
elrejtethetném két tenyerem alatt,
de átizzik romlékony, gyöngye húsán –

Üdvöt kértem, imádva az Urat,
és téged adott nekem. Ó, ha tudnám,
a mennyország ez vagy a kárhozat?

NAGYCSÜTÖRTÖK

szomorú az én lelkem mindhalálíg
várjatok itt s virrasszatok velem
a Getszemáni major olajfáit
milyen sötét fogta be hirtelen

a lábizmom érzi a kaptatót
s az ösvényt is a sűrű aljnövényzet
csomói közt mégis mint a vakok
milyen önkívület ez dülöngélek

semmim se volt te jól tudod Atyám
ha gyönyörködtem olykor fában kőben
nem tart vissza már csupán a hiány
a test ugyan kész a lélek erőlen

milyen szélcsendes ez az éjszaka
élő húsnak érezni a sötétet
szólj valamit ki áll ott egymaga
hogyan volt értelme ennek az egésznek

csak egy olajfa kérge csupa árok
és heg ujjam alatt szólj valamit
kétszáz lépésnyire a tanítványok
fel-felhorkan álmában némelyik

Rugási Gyula

RHODÓN ÉS APELLÉSZ (BESZÉLGETÉS AZ EGYETLEN ISTENRŐL)

1. Prologus. Az alább idézendő beszélgetés – mely Rómában zajlott le, feltehetőleg 180 táján – Euszébiosz EGYHÁZTÖRTÉNET-ében maradt fenn. Markión hűtlenné lett tanítványa, Apellész és az ugyancsak szakadár Tatiánosz-tanítvány, Rhodón olyan időszakban folytatták beszélgetésüket, amelyre vonatkozóan a teológia az ókereszténység nagy krízisének képét tárja elénk, bár ugyanilyen joggal lehetne a II. században a kereszténység egyetemes létét veszélyeztető gnószisz átfogó krízisééről is beszélni. Másfél évszázaddal később, a krízis elmúltával, a vitapartnerek már csak „megszelídített” szereplői Euszébiosz tudósításának, anélkül azonban, hogy a töredékes szöveg beleolvadna a szorgalmas filológus caesareai püspök által összegyűjtött adathalmazba, amely a történéseket szükségképpen nivellálja. Euszébiosz Rhodónnak Apellész ellen íródott, elveszett művéből idéz.

„Amikor az öreg Apellész beszélgetett velünk, bebizonyosodott, hogy sok ostobaságot mondott, miért is azt mondta, hogy egyáltalán nem kell alaposan vizsgálni a szavakat, hanem mindenki maradjon meg amellyel, amiben hitt. Kijelentette ugyanis, hogy csak akkor üdvözülnek azok, akik a Megfeszítettbe vetették reményüket (Szóthészeszthai gár touz epi ton Esztarómenou élpihotasz apefaineto), ha jó cselekedeteket hajtanak végre. Aztán közölte, hogy számára az összes dolgok közül a leghomályosabb... az, ami Istenre vonatkozik. Azt mondta ugyanis, hogy egy elv van, amint mi is mondjuk. (Elege men gár mián arkhén, kathószi kai ho hémeterosz logosz.) Aztán Rhodón kifejti egész véleményét, majd hozzáfűzi: Amikor azt mondtam neki: »Honnan veszed ezt a bizonyítást, vagy hogyan beszélhetsz egy elvről? Mondd meg nekünk!«, azt válaszolta, hogy a jövődölések önmagukat cáfolják meg, mert egyáltalán semmi igazat sem mondtak, ugyanis nincsenek összhangban egymással, hazudnak és egymással ellenlétben vannak. Arról, hogy miért van egy elv, azt mondta, hogy nem tudja, de ösztönösen úgy hiszi. (To de pósz eszti mia arkhé, mé ginószkein elegen, houló kineiszthai monon.) Amikor aztán megeskettem rá, hogy az igazat mondja, megesküdött rá, hogy igazat beszél: nem tudja, hogy van az, hogy egy teremtelten Isten van. (...mé episzlaszthai pósz heisz esztiin agennétosz,

Theosz, touto de pizsteuain.) Erre kinevettem őt, és megróttam, mert bár tanítónak mondja magát, mégsem tudja bebizonyítani, amit tanít.” (Euszébiosz: HE. V.13,5–7. Baán István fordítása.)

Ha Euszébiosz szűkös közleményét kiegészítjük mindazokkal a töredékes feljegyzésekkel, melyek ma számunkra az Apellész-hagyomány egészét jelentik, akkor egy olyan személyiség képe bontakozik ki a szemünk előtt, amely az iménti néhány mondatban foglaltaknak gyökeresen ellentmond. Ugyanakkor azonban az is kiderül, hogy a Rhodón–Apellész-dialógust a hagyomány egészétől különválasztva sem jutunk homogén, összefüggő portréhoz, s nemcsak azért, mert a források közvetett jellegéből szükségszerűen adódik a torzítás, hanem azért is, mert Apellész életútját többféle, a korra jellemző szellemi áramlat hatása osztja meg, s ennek megfelelően nem „egy” Apellészről lehet beszélni, hanem legalább „háromról”. Így e tanulmány egyik feladata az, hogy bebizonyítsa: Apellész a II. század legjelentősebb szakadár egyházalapítójának, Markiónnak a tanaitól indulván, filozófiai-teológiai elgondolásaiban a korabeli gnosztikus irányzatok egyikének, az alexandriai gnózisnak több tételét felhasználva jutott el az Euszébiosznál rögzített sajátos Isten-sejtésig.

A másik feladat pedig az, hogy az euszébioszi szöveg meglehetősen fordulataiból – abból, ahogy az „egy elv” (vagyis az egyetlen Isten) létének bizonyítása filozófiai eszközökkel, illetve a gnószisz fogalmi eszköztára révén lehetetlen, hogy a Megváltó a Megfeszített néven szerepel, hogy a próféciák érvénytelenek – kimutatható legyen: a gnószisz és a még egyáltalán nem kikristályosodott *ortodoxia* szembenállását szimbolikusan kifejező *pisztisz* (hit) és *gnószisz* (tudás) abszolút mércével mérve is ellentmondásos viszonyának megjelenéséről van szó.

Jóllehet a *pisztisz*–*gnószisz* viszonyon túl az Apellész-hagyomány még számos, a II. század végének egyháztörténetére nézve nagyon jellegzetes kérdést vet fel, Apellész jelentősége nemcsak filológiai érvényű, hanem a filozófiai-teológiai mondanodón túl egy nagyon erőteljes hitbéli alapállást is jelez, s „utóéletét” lényegében ez határozza meg. Nem véletlen, hogy az Euszébiosznál fennmaradt kurta szöveg indította arra a patrisztika talán máig legjelentősebb kutatóját, Adolf von Harnackot – aki a MARCION megírása idején már maga is „öregember” volt –, hogy Rhodón és Apellész dialógusát a keresztény ókor legjelentősebb „vallási beszélgetésének” (Religionsgespräch) nevezze. Harnack azzal érvel, hogy a II. század során a markiónita egyház elleni küzdelemben alakult a katolikus egyház olyanná, amilyen lényegében véve ma is, és ebben a folyamatban nem elhanyagolható szerep illeti meg Apellészt. Másrészt viszont – s az előbb említett „utóélet” kérdése ezen a szinten értendő – a MARCION szerzőjének esetében is jelen van az öregkori művek varázsa: a végsőkig lecsupaszított s az öncélú filológia útvesztőjétől megszabadított gondolatok – nem véletlenül említi Harnack Apellésszel kapcsolatban az élet vége felé járókra jellemző rezignációt –: összességében pedig jól kivehető, hogy Apellész credója Harnack credója is egyben, olyasféle értelmezés, amelyet a tudós – szimbolikus értelemben – fogadalmi ajándékként visz a minden teológiai kérdések címzettje elé.

Miután az idézett dialógus színtere a II. század végi Róma, valószínű, hogy Rhodón és Apellész beszélgetése a birodalmi székvárosban lezajlott számtalan markiónita, valentiniánus, ortodox stb. vita sztereotíp fordulatait tükrözi. Éppen ezért a dialógus háttérének felvázolásához vezető első lépés a szellemi „származás”, vagyis a tanítványi szerep pontos értelmezése.

A források egyöntetűen arról tanúskodnak, hogy Apellész a kis-ázsiai születésű

egyházalapító és eretnek – ahogy Tertullianus nevezi: „a Teremlő és a törvény lerombolója” (*destructor creatoris et legis*; ADV. MARC. IV.6) – Markiön római tanítványa volt. A „tanítvány” megjelölés azonban jelen esetben óvatosságra int, miután köztudott, hogy Markiön nem tartott fenn semmiféle iskolát, s a hagyományos értelemben nem is voltak tanítványai, hanem inkább „követői”, akik e szakadár egyház hierarchiájában élenjáró pozíciót vívtak ki maguknak. De miután „*érzékisége miatt elbukott*” (Tertullianus: ADV. OMN. HAER. 6), azaz a szigorú markiónita önmegtartóztatás parancsa ellenére nőt vett magához, Alexandriába ment; itteni tevékenységéről semmit sem tudunk. Egyiptomból visszatérve Rómában saját iskolát alapított. Tantereleinek kialakításában fontos szerep jutott egy Philumené nevezetű fiatal nőnek, aki eksztatikus állapotban nyilatkozta ki mindazt, ami a csak címük alapján ismert két Apellész-irat egyikében, a PHANEROSZEISZ PHILUMENÉSZ-ben benne foglaltatott. (Hippolütosz: PHIL. VII.38; Tertullianus: DE PRAESCR. VI.5; Epiphaniosz: HAER. 44,1; Theodoretosz: HAER. FAB. COMP. I.25; Euszébiosz op. cit.) A másik Apellész-irat a SZÜLLOGISZMOI címet viseli, s formáját illetően – minden valószínűség szerint – Markiön ANTITHESZEISZ-ét követte.

Apellész jelentőségére vonatkozóan olyan apró nyomok lehetnek igazán árulkodók, miszerint például Tertullianus előbb ismerte az ő nevét, mint Markiönét, s ADVERSUS APELLEIACOS címmel vitairatot is kibocsátott, amely azonban elveszett. Órigenész pedig Markiönrel, Valentínossal és Baszileidésszel együtt említi a nevet – egyenrangú negyedikként. Filozófiai iskolája (szkholé) nyilvánvalóan egynéhány tanítványának a nevet is ismertté tette, de ilyenekről egyetlenegy forrás sem emlékezik meg.

Rhodón, akit Euszébiosz „*ázsiai származásának*” (HE. V.13,1) mond, a szíriai eredetű Tatiánosz tanítványa volt, legalábbis abban az időben, amikor az Rómában tartózkodott. Tatiánosz ugyanis saját tanítómestere, Juszünosz kivégzése után visszatért Keletre, és Szeleukeia Ktesziphonban nyitott rétori iskolát. Az ő tevékenységét illetően szempontunkból az az elsődlegesen érdekes, hogy Keletre való visszatérte után szélsőségesen enkratita – tehát a Markiön által előírt életformával sok tekintetben megegyező – elveket valló Tatiánosz teljes egészében elutasította a hellenizáló exegetikai módszereket csakúgy, mint a görög filozófiát, s a Juszünosz-nál látható módszeren is túllépve a „*héberék szerinti filozófiát*” hirdette. (Ez utóbbi vonatkozásban viszont szöges ellentétben állott Markiönrel.) Hellenizáló és judaizáló tendenciák ütköznek itt egymással, pontosan úgy, ahogy a kereszténység első évszázadainak történetében szinte mindig. Mindennek fényében érthető, hogy – miként Euszébiosz írja (HE. IV.7,35) – jó néhány Tatiánosz-tanítvány, Rhodón, gortünai Philipposz, Modesztosz tett közzé vitairatot Markiön ellen, de az sem meglepő, hogy a Tatiánoszt eretnekként kezelő Irenaeus Rhodón egykori mesterének enkratita eszméit Markiön és Szatorminosz hatása alapján magyarázza, s azt állítja, hogy Tatiánosz Keleten a Valentínoszéhoz, illetve az alexandriai eredetű iskolákéhoz hasonló aionteológiát alakított ki!

Az imént látott és a II. század végére általában jellemző szemléleti és terminológiai zűrzavar ellenére sem reménytelen azonban a vizsgálódás, hiszen a plasztikus szemlélet miatt mereven szétválasztott iskolák és „izmusok” helyett egy olyan, sokkal inkább valóságosnak tűnő állapot tárul fel a szemünk előtt, amely különféle eszmék olykor kusza szövevényén, de mindenesetre a közvetítésen alapul; s véleményünk szerint Apellész életútjának említett első és második szakaszára éppen ez

a közvetítés volt a jellemző. Azt, hogy az ortodoxiához megtért Rhodón hitvallása mi lehetett, valószínűleg sohasem fogjuk megtudni. De Apellész alexandriai tartózkodása, valamint az a tény, hogy Rómában nyilvánvalóan tudnia kellett az ortodox-markiónita konfliktusokról csakúgy, mint Valentinosz iskolájáról, lehetőséget ad arra, hogy személyét és tanait kora legjelentősebb irányzatai között helyezzük el.

2. Markión és az alexandriai gnózis. Ha az Apellészt a markiónita tanoktól elválasztó filozófiai-teológiai elgondolásokra kérdezzük rá, akkor elsősorban a kozmogóniai jellegű tanokat kell szemügyre vennünk, miután Markión munkássága ezekre csak érintőlegesen terjedt ki, viszont a legalaposabban kimunkált filozófiai jellegű módszer – Baszileidészé, Valentinoszé és az utóbbi tanítványaié –, az alexandriai gnószisz emanációtana kimutatható hatással volt gyökeresen más indítatású gondolati rendszerekre is.

Érdekes módon már a Markión-tanítványokként jellemzettek esetében is jól nyomon követhető ez, hiszen a körülbelül tucatnyi ismert nevű tanítványról – Lukánosz kivételével – a hagyomány éppen azt jegyzi fel, hogy a Mestertől eltérően nemcsak az ŐTESTAMENTUM Istenét és az *agnosztosz theoszt*, a legfőbb Istent különítették el, hanem más középlények – aiónok – létét is feltételezték. Ez a lépés pedig mindenképpen közeledést jelent a hüposztáziszok hierarchiájára alapozott alexandriai gnosztikus hagyomány és az egész akkor létező keresztény tradíciót az agnosztosz theosz koncepció fényében revízió alá vevő markióni exegézis között, egyúttal pedig közelebb hozza egymáshoz az említett két tradíció szellemi magvait: a *Plérómát* és az *agnosztosz theoszt*.

Tertullianus szerint a teremtés és maga a Teremtő fölött álló agnosztosz theosz Markión műve. (DE PRAESCR. XXXIV.2.) Tudjuk, hogy ez az állítás történetileg nem igaz, hiszen a Démiurgosszá minősített őtestamentumi Isten gondolata kiterjedt formában jelen van a különféle gnosztikus tanokban, valamint a platonizáló SZENTÍRÁS-értelmezésekben. Egy szempontból azonban mégis figyelmet érdemel Tertullianus megállapítása, s ez az a mód, hogy Markión nem a világon kívül álló rendezőelvként fogja fel az „ismeretlen Istent”, hanem a szentírási szövegek egy részének közvetlen sugalmazójaként. Álláspontja szerint ugyanis a BIBLIA egyaránt magán viseli az agnosztosz theosz és a Démiurgosz „keze nyomát”. Miután azonban ez a felfogás szinte minden gnosztikus áramlatnál kimutatható, Tertullianust valószínűleg az tévesztette meg, hogy Markión tevékenységének középpontjában szinte kizárólag a két Isten művének az elkülönítése állott, s így a teljesen általános tendencia nála sokkal inkább szembeüelő lehetett. Markión „szövegkritikai munkássága” a lehető legaprólékosabban szelektál a szentírási szövegek között; az ANTITHÉSZEISZ című művében az elvetett, illetve a kijavított szövegek sorakoznak egymás mellett, s ezek végtermékeként a rekonstruált LUKÁCS EVANGÉLIJUM; az APOSTOLIKON-ban pedig tizenhét páli levél ugyancsak korrigált változata.

Világosan látható azonban, hogy a *filológus* és az *egyházalapító* Markión munkássága egy és ugyanaz. Az előbb említett szétválasztások célja az őtestamentumi zsidó hagyomány és a zsidó-kereszténység elleni küzdelem volt. Markiónnál az agnosztosz theosz sem formájában, sem pedig funkciójában nem azonos a gnoszticizmus legátfogóbb közös gondolataként megjelenő lényvel, a mindennek fölött álló legfőbb Aiónnal; ez az „ismeretlen Isten” az ŐTESTAMENTUM Istenének győzedelmes ellenfele.

A legteljesebb formában Irenaeusnál leírt valentinoszi Pléróma első Aiónja nem

hasonlít Markión diadalmas Atyjához, jóllehet a Pléróma, mint az örökkévaló dolgok szimbóluma, ugyanúgy elkülönül a teremtett világtól, mint Markión agnósztosz theosza. Ám a valentinoszi Plérómában uralkodó tökéletes rend és szimmetria csak egy fatális véletlen folytán érintkezik a teremtett világgal, pontosabban szólva a teremtés csak egy fatális véletlen következménye. A mindennek előtt létező Atya, a Propátér emanáció útján hozza létre a harminc aiónból álló Plérómát; sem előtte, sem utána nem folyik bele azonban a világ sorsába, ellentétben Markión „ismeretlen Istenével”, aki egy új birodalom trónkövetelője. Az Atya és a Pléróma együttesen jelenti a „telítettséget”, a valódi és egyedüli létezést, amelyhez képest a teremtett világ – maga a semmi. (Ezt a gondolatot a legújszerűbben a IV. nag-hammadi kódexben újólag előkerült s valószínűleg a valentiniánus iskolából származó IGAZSÁG EVANGÉLIUMA fejté ki.) A teremtett világ tehát csak látszatléttel bír; az emberi lélek a halál után a Pléróma felé próbál visszajutni, amelyet azonban soha nem ér el.

Markión kozmogóniája és kozmológiája lényegesen egyszerűbb az imént ismertettnél, a pneumatikus világ – ahová egyébként a kiválasztott lélek a halál után kerül – határai nála nincsenek pontosan meghúzva. Ugyanakkor viszont az alexandriai gnószisz legfontosabb képviselői ugyanúgy folytattak „szövegkritikai munkásságot”, miként Markión. Elég talán csak Baszileidész, Valentinosz evangéliumait, homiliáit, zoltárait említeni, még ha ezek jóval szabadabban kezelték is a szentírási szövegeket.

Egy Philastriusnál fennmaradt pár mondatos és Apellésznek tulajdonított credo teljes mértékben Markión hatását tükrözi; mindaz, ami a LIBER DE HAERESIBUS-ban olvasható, leegyszerűsített markiónita hitvallásként is felfogható. (LIB. DE HAER. 47.) Ebben a szövegben a Teremtő az ismeretlen Isten szülötte s parancsainak engedelmes végrehajtója. Ezzel szemben az ADVERSUS OMNES HAERESIS-ben (Pseudo) Tertullianus ezt írja Apellésszel kapcsolatban: *„Egy határtalan, a felsőbb részekben levő istennel hozakodott elő. Ez sok hatalmasságot és angyalt alkotott, miattuk más erősséget is, melyet állít, úrnak mondja, de angyalnak tartja. Azt akarja, úgy lássék, hogy ez alkotta meg a világot a felsőbb világ utánzására, a világba belekeverte a bánatot, mivel nem olyan tökéletesre alkotta azt, mint amilyenre a felsőbb világ alkotott meg.”* (ADV. OMN. HAER. 6; ugyanez: Epiphaniusz: HAER. 42,1.) Ez a szövegrész több olyan dolgot is említ, amely közös sajátja a gnosztikusoktól szigorúan elválasztandó markióni tanoknak és a különféle gnosztikus elgondolásoknak. Ezek: a Teremtőt és az angyalokat (aiónokat) alkotó legfőbb lény, a világot létrehozó Teremtő, a világba belekevert bánat. Tisztán formai szempontból mindaz, amit Tertullianus ír, mind a markiónita tanok, mind pedig az alexandriai gnószisz hagyománya alapján magyarázható. Az előbbi hatására vall, hogy pusztán a „felsőbb világ” és a Teremtő által létrehozott világ szembenállásáról történik említés; a „világba belekevert bánat” viszont a legújszerűbben Valentinosznál jelenik meg. Irenaeus tudósítása szerint a legfőbb Aiónt megismerni vágyó Szophia torz szüleménye, Akhamóth (er. arám – bölcsesség) vegyíti a világ anyagába a félelmet, a szorongást és a bánatot; s ebben a metaforákból épülő világban például a folyók és a tengerek őrzik Akhamóth könnyeit. (ADV. HAER. I.4,1–5.)

Mindenesetre az értelmezés „vagy-vagy”-át illetően az egyházatyák tudósításaira kell szorítkoznunk, amelyek – éppen nagyvonalú általánosításaik révén – bölcsen megoldják a két különböző hagyomány közötti átfedések kérdését. Ám a Tertullianusénál létezik egyfajta erősebb optika is, amely a közelebbi nézőpont alapján nem okvetlenül engedelmeskedik a nivellálás kényszerének.

Apellész kozmogóniájára és kozmológiájára vonatkozóan Hippolütosz hagyományozta ránk a legrészletesebb tudósítást. Eszerint – Markión felfogásához híven – Apellésznél is a „*Jó Isten*” (theosz agathosz) található a léthierarchia tetőpontján, akit minden dolgok alkotója, az „*igazságos Isten*” (theosz dikaiosz) követ, majd pedig az ÓTESTAMENTUM Istene következik; ez az Isten tüzből van, amiként egyik attribútuma is az „*emésztő tűz*”. Végül pedig – negyedikként – Hippolütosz a „*rossz okaként*” feltüntetett lényeket említi, akiket Apellész angyaloknak nevez. (PHIL. VII.38,1–2.)

Hippolütosz leírásának második fő része a Megváltóra vonatkozik. Jézus Krisztus, mint a legfőbb Isten küldötte és az ő fia, ekként az „*odaifonti hatalmaktól*” (ek lesz *üperthen dünameósz*) kapott hozzáillő testet, amely hideg, meleg, száraz és nedves elemekből áll, vagyis különféle kozmikus erők együtteséből. A keresztre feszítés során nem a markióni doketizmusnak megfelelő látszattest, hanem egy valóságos szenvedett; s Krisztus – miután harmadnapra feltámadott – arról győzi meg tanítványait, hogy „*nem fantazma, hanem testben létező*”. (...ou phantazma alla enszarkosz én.) Markiónnal, Valentinósszal együtt Apellész sem ismeri el a Szűztől való születés dogmáját. Jézus mennybemenetele során a testét alkotó elemek visszatérnek kozmikus forrásaikhoz – száraz a szárazhoz, nedves a nedveshez stb., s a Megváltó újra felemelkedik oda, ahonnan érkezett. (PHIL. VII.38,3–6.)

Hippolütosz, aki a különféle gnosztikus szekták, eretnekségek értelmezésekor az Irenaeustól átvett „*victrix vetustus*” elvet – vagyis az apostoloknak a gnosztikus alapítókkal szembeni „*ösiségének*” bizonyítását – azzal egészíti ki, hogy megpróbálja ezeknek a szellemi irányzatoknak a (görög) filozófiai eredőjét is felkutatni, s Markiónt is úgy mutatja be, mint aki minden elgondolását egyszerűen Empedoklész filozófiájából kölcsönözte, Apellész kozmológiájának filozófiai eredetével kapcsolatban semmit sem mond. Így arra az analógiára kell hagyatkoznunk, amely a legáltalánosabb kölcsönhatásokat érinti. A Megváltó testének a kozmoszban való feloldódása ugyanis elsősorban azt a – mind a gnószisz különböző válfajai, mind pedig a manicheizmus esetében – átfogó, közös ismérvet jelentü, miszerint a fényvilág küldötte saját szülőhazájának üzenetét hozza el a földre: a pneumatikus régiókból származó fénymagvakat. Tertullianus ezért mondja, hogy: „*Mivel azonban Apellész hívei főként a test utálatosságának kimutatására törekednek, amelyről azt tartják, hogy azt a tüzes, gonosz vezér kötötte az elcsábított lelkekhez, ezért méltatlan Krisztushoz, és ennek következtében a csillagokból származó lényeg illeti meg őt...*” (DE CARNE CHRISTI. VIII.2.) A fénymagvak pedig egyfajta keveredési arány alapján közel hozzák, illetve eltávolítják a lelket a megváltás céljától, a pneumatikus világtól, amely kívül helyezkedik el a teremtett dolgok gömbjén vagy körén.

A Valentinosz-tanítvány Márknak (akinek mellékeve a „*mágus*”) az Apellészéhez nagyon hasonló kozmológiája szerint a négy elem – tűz, víz, levegő, föld – tulajdonképpen nem más, mint a Pléróma első négy aiónjának, az úgynevezett első *tetrád*-nak a teremtésben való tükröződése, mégpedig szimmetrikus tükröződése. Márknál ezután következik az apellészi négyesség – hideg, meleg, száraz, vizes – mint az elemek tulajdonságai; s ezek együttese a Pléróma első nyolc aiónjának, az *ogdoád*-nak a jellemző vonásait ötvözi. A plérómatikus és a teremtett dolgok párhuzamos kiterjesztése – az egymásra vonatkoztatott tükröképek formájában – a tükrözés tengelyébe a bibliai teremtés mozzanatát helyezi, pontosabban azt az állapotot, amikor a földön még mindent elborít a khaosz. (Irenaeus: ADV. HAER. 17,1–18,1.) Ha tehát

a Valentinosz-iskolából származó Márk az elemeket és azok tulajdonságait a teremtett világ előtti világ részeként gondolja el, akkor a Pléróma aiónjai és az anyag – a gnosztikus felfogás szerint a csak látszatlet megfelelője – között létesített tükörszimmetria az örökkévaló és az idő érintkezésének paradoxonát próbálja meg egy céltudatos metaforikával leírni. Miután a teremtés időbeli, viszont a Pléróma létrejövele nem az, a kettő közötti összeköttetést – mindennemű időbeli viszonyulás feltételezése nélkül – a Plérómából kiáramló fénymagvak biztosítják. Ezzel szemben az ótestamentumi zsidóság és a kereszténység a két szféra közötti kapcsolat zálogaként az *ígéretet*, a beteljesült, illetve a beteljesülő jövő *messiási ígértét* jelöli meg. A megváltás, az apokatasztáziszisz panton képze a gnószisz fogalomtárából sem hiányzik ugyan, de a történeti viszony helyébe általában a fényvilág, illetve a teremtett világ közötti *közelséget* vagy *távolságot* jelző metaforika kerül, vagy – hasonlóképpen – a platóni „methexisz” elve, a pneumatikus magvakból való részesezés aránya. Minél közelebb van a gnosztikus hívó a Plérómához, teste minél nagyobb számban tartalmaz fénymagvakat, annál inkább hasonlítanak egymásra – valódi létező s annak a teremtett világban megmutatkozó tükörképe.

Hippolütosz azt írja, hogy Apellész a Megfeszítettet valódi testtel ruházta fel, s ez teljesen ellentmond mind a markióni, mind pedig a valentinoszi felfogásnak, de – miután az embertől való születést nem ismeri el – az ortodox dogmának is. Ennek az álláspontnak körülbelül ugyanazt a paradoxont kell áthidalnia, mint az előbb említett márki tükörképtechnikának. Ötvöznie kell az átfogó gnosztikus szemléletet, miszerint a Megváltó földi tartózkodása során is plérómatikus lény, valamint az ortodox keresztény álláspontot, miszerint Jézus Krisztus valóságos embertől született, és valóságos emberként szenvedett. Ennek a kettősségnek az érzékeltetését segíti elő az az út, amelyet a Megváltó a Pléróma és a teremtett világ között megtesz, s ennek az útnak a lényege Apellésznél a *változás*. Amikor ugyanis Krisztus elhagyja a szenvedékeny testet, s annak alkotóelemei elvegyülnek a földi világ alkotóelemei között, nem történik más, mint ami a gnosztikus szemléletben teljesen általános: itt maradnak a világban az életető csírák, a fénymagvak. Hippolütosznál: (Krisztus) „...így útra kelt a Jó Atyához, hátrahagyván az élet magvát a világba, a tanítványok által a hívőknek.” (PHIL. VII.38,5.)

Am egészen más a helyzet, ha a valóságos test „felvételére”, azaz a Megváltó alászállására gondolunk. Az út és a *változás* összefüggését ezen a szinten egy, szintén Hippolütosznál fennmaradt – valószínűleg naasszénus – himnusz világíthatja meg. A himnusz szövege szerint a Fiú felajánlja az Atyának a megváltás művét, s azt mondja, hogy miközben „*áthalad az összes aiónon*”, felfedi az „*elrejtett utat*”, amelyet gnószisznak neveznek. (PHIL. V.10,2.) Ennek a hipotetikus útnak természetes velejárója, hogy a hüposztázisziszok, a különféle létszférák „eltelnek” Jézus Krisztus természetével, hasonlóvá válnak hozzá, de maga a Megváltó ezen az úton nem szenved változást. Apellész meghagyja a kozmikus út képzetét – hiszen Jézus nem születik –, de elveti a változatlan plérómatikus természet elvét. Ha tehát – az előbbi naasszénus himnusz példájánál maradva – Apellész Megváltója is „*áthalad az összes aiónon*”, akkor – hogy a valóságos, emberi test felvételének kritériuma teljesüljön – szükségszerűen ő „*telik el*” az alsóbbrendű létszférák természetével.

Ha mindazt, amit Apellészről tudunk, egy színoptikus, jelen idejű tanná illesztjük össze, akkor csak az előbbi módon képzelhető el Krisztus valóságos testének „keletkezése”. A sztereotíp gnosztikus felfogással szemben a Megváltó itt nem egyszerűen

a fénymagvak felsőbbrendű közvetítője, hanem közvetlen részese a világ sorsának. Az apellészi út viszont sajátos közvetítésnek látszik: közvetítésnek a markiónita és valentiniánus jellegű hellenizáló doketizmus és a „judaizáló” felfogás között, miszerint a Megváltónak embertől kell születnie.

A gnosztikus felfogás szerint a valódi – vagyis a pneumatikus – létezés, az igazság nem mutatkozhat meg a pillanatban, embertől született hús-vér lény nem tanúskodhat a Plérómából érkezett Megváltóról. Egy másik Valentinosz-tanítvány, Ptolemaiosz, az EPISTOLA AD FLORAM című, egyedül fennmaradt művében azt írja, hogy a képek és a szimbólumok csak a pillanatban mutatkoznak meg, ezzel szemben az igazság örökkévaló; következésképpen az igazság jelenlétét (paróuszia) az igazságból származó dolgoknak (ta tész alétheiasz) kell bebizonyítaniuk, nem pedig az efe-mer jellegű képeknek. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy például a valentinoszi rendszerben a plérómatikus és a teremtett világ keveredésének határt szab az, hogy míg az előbbiben az aiónpárok minden esetben szimmetrikusan rendeződnek el, addig a teremtett világ egyedi dolgok láncolata. Az egyedi jelleg érvényes a képmásra is. Clemens Alexandrinusnak a Theodotosz nevű Valentinosz-tanítvány műveihez készített feljegyzései között olvasható: „Minden, ami szüzügiából [egyesülés útján] jön létre – mondják [ti. a valentiniánusok] – Pléróma jellegű; ami pedig egytől (apo henosz) keletkezik, az képmás (eikón).” (EXCERPT. EX THEOD. 32,1.) Valentinosznál a Pléróma aiónjai egyesülés útján jönnek létre, míg a Démiurgosz már csak „egytől”, azaz Akhamóthtól. Viszont a Megváltó, a Szótér létmódja ebből a szempontból ellentmondásos, hiszen ő az összes plérómabéli aión legjobb tulajdonságaiból jön létre, s ugyanezen aiónok „második nemzedékének” tagja. Ily módon tehát felfogható kata szüzügian és apo henosz létezőként is, függetlenül attól, hogy természete tisztán plérómatikus jellegű. Ez a paradoxon az értelmezés számára is két lehetőséget kínál: az egyik a valentiniánus értelmezés, vagyis hogy a Megváltó a világba aláívelő útja során nem szenved változást; a másik logikai lehetőség viszont az, hogy „természete” az időben ötvöződhet a képmás természetével. Ebben az értelmezésben a Hippolütosznál Apellészre vonatkozó állítás, vagyis hogy a Megváltó emberi testtel rendelkezett, eme módosított valentinoszi szkéma alapján levezethető, a Markión-hagyomány révén viszont nem. Ahhoz tehát, hogy a Megváltó természetével kapcsolatos paradox apellészi állásfoglalás valamiképpen megmagyarázható legyen, fel kell tennünk, hogy élete során – akár Alexandriában, akár pedig Rómában – kapcsolatba került valamilyen valentiniánus jellegű iskolával vagy szektával. Az értelmezés e ponton túl azonban csak feltevésekre hagyatkozhat.

Eszmék és áramlatok nagymérvű keveredésén túl azért is nehéz Apellész „valódi” vagy annak vélt tanainak közelébe férkőzni, mert már a legelső hagyományozónál, Irenaeusnál pontosan kiderül: a gnosztikus hívő soha, semmilyen körülmények között nem volt köteles *kifelé* megvallani, sem pedig bizonyítani azt, amiben hitt. Különösen nem ama legalacsonyabb rendű emberfajta előtt, mint amilyenek – számukban – az ortodox hívő számított. A valentiniánus gnószisz például mindvégig megőrizte és felhasználta a misztériumok szertartásrendjét, a beavatási fokozatokat. Éppen ezért tűnik például kérdésesnek Irenaeus azon állítása, hogy ő Valentinosz „titkos tanait” (*sententias absconditas*; ADV. HAER. III. Praefatio) tárja elének.

A korai kereszténység különböző áramlatai és a gnosztikusok a titkos tanokat egyben a *titkos tradíció* részének is tekintették. Ám a „titkos” jelzőnek csak egy kiemelt és megerősített *hagyományfoglalom* mellett van igazi jelentése. Az apostoli ha-

gyomány és a római egyház főségének elméleti megalapozója, Irenaeus azonban, Rhodón és Apellész fiatalabb kortársa lévén, az általunk vizsgált időszakban még nem játszik szerepet. De még maga Irenaeus is használ olyan megfogalmazást, amely formailag alig különbözik az eretneknek bélyegzett szekták, irányzatok álláspontjától. Ilyen például az írott és az íratlan tradíció viszonyának kérdése. *„Ha pedig az apostolok nem hagytak volna ránk semmiféle írást, vajon nem kellene-e éppúgy követni a tradíció rendjét, amely azokra bízott rá, akik létrehozták az egyházakat? Mert ezt a rendet helyesli számos barbár nép is, akik, miután Krisztusban hisznek, papír és tinta nélkül a Szentlélek által a szívükben bírják üdvösségüket.* (ADV. HAER. III.4,2.) A „szívbe írott hagyomány” viszont a legkülönfélébb környezetben bukkan fel, s a legkülönfélébb céllal használják, mintegy ellensúlyozandó a „látható egyház” kisajátított tekintélyét, elsősorban arra a krisztusi kijelentésre támaszkodva, miszerint a szó éltet, a betű viszont öl.

Ptolemaiosz már említett levelében olvasható, hogy a pneumatikus sugallatok szintjén az ótestamentumi és az újtestamentumi törvény közös; ez a törvény a szívbe van írva. Aligha kétséges, hogy itt nem a tanítómester, Valentinosz hellén filozófiai iskolázottságon alapuló szemlélete nyilvánul meg, hanem az ŐSZÖVETSÉG-nek az az általános felfogása, hogy a tanítás, a törvény az igazak (cáddikim, jósárim) szívében (léb) lakozik.

Apellésznel a „szívbe írott hagyománnyal” kapcsolatban csak egy, a Markiónéhoz közel álló, az ótestamentumi törvényt elutasító álláspont rekonstruálható. Órigenész tudósít arról két helyütt is, hogy Apellész „mesének” minősíti a mózesi könyveket (CONTRA CELSUM. V.54), valamint „nem szentnek” nevezi azokat, s kijelenti: ez a mítosz hazudik, mert nem Istentől való az Írás. (IN GEN. HOM. II.)

Az ókori hagyomány szerint – Euszébiosz is ezt erősíti meg – a már említett SZÜLLOGISZMOI és a PHANEROSZEISZ PHILUMENÉSZ című művek tartalmazzák Apellész írásbeli tanításait. A SZÜLLOGISZMOI esetében a Markión ANTITHÉSZEISZ-ét utánzó kifejezetten „filológiai” műről van szó, viszont a másik könyvvel kapcsolatban nem lehet eldönteni, hogy pontosan mit is tartalmazhatott: kinyilatkoztatásokat, próféciákat vagy összefüggő teológiai, filozófiai okfejtéseket? Valószínű, hogy ezt is, azt is, hiszen Apellész iskolájának hallgatói számára ezek a szövegek elsajátítandó tananyagok, illetve – szakrális céllal – recitált, énekelt textusok lehettek, miként például Baszileidész, Valentinosz zsoltárai, evangéliumai. Bármelyik eset is áll közelebb a valósághoz, mindenképpen nagy szerepe kellett hogy legyen az előadásmód közvetlen érzéki jellegének s a „kinyilatkoztatónak”, Philumenének.

3. Philumené. Az egyházatyák tudósításai telis-tele vannak megbotránkozó feljegyzésekkel, amelyekkel a gnosztikus, manicheus, eretnek keresztény szekták tanainak, életformájának túlbujánzó erotikus jellegét kommentálják. A pneumatikus fénymagvakat hierosz gamosz útján továbbító prófétáknak, tanítóknak, a misztériumok végső útkaiba való beavatást végző szent műsztagógészeknek se szeri, se száma, de Apellész szerepe aligha vethető össze ebből a szempontból például a már említett kis-ázsiai Márkéval, akit mindig is nők serege vett körül filozófiai iskolájában. Miként Tertullianus írja, Apellész Philumené „varázslatától lenyűgözve” (DE PRAESCR. VI.5) írta le és tanította elgondolásai egy részét; ekként tehát egyenrangú viszony feltételezhető ketjük között, s ez a viszony inkább Simon mágusnak és kurtizánból lett kísérőjének,

Helenének, valamint Montanosz két prófétanőjének, Priszkának és Maximillának a szerepével vehető össze, az utóbbi esetben inkább csak formai szempontból.

Priszka és Maximilla eksztatikus megnyilatkozásai valódi próféciaik voltak, a jövőre vonatkozó kijelentések, melyek a mennyei Jeruzsálem mielőbbi eljövetelét hirdették, s a próféciaik a Paraklétosz nevében hangzottak el. Helenét viszont a források Simon mágus saját „emanációjaként” jelölik meg, következésképpen esetében nem kielégítő a „prófétanő” megnevezés. Simon és Helené utólagos sorsának megszabói – Jusztinosz, Irenaeus és Hippolütosz – úgy írják le a samáriai születésű mágust, mint aki a legfőbb aión látható testben való megjelenése, Helenét pedig – akit egy türoszi bordélyban vett magához – az ő „első Elgondolásaként” (Ennoia vagy Epinoia; Conceptio). „Majdnem minden samáriai, sőt néhány más nemzetből való is a legfőbb istenként imádta őt; egy bizonyos Helenét pedig, aki vándorlásaiiban társa volt, annak előtte pedig bordélyházi nő, úgy tisztelték, mint a tőle származó első »Elgondolást« – olvasható Jusztinosznál. (I. APOL. 26,3. Vö. Irenaeus: ADV. HAER. 1.23,1–3 és Hippolütosz: PHIL. VI.1–20.)

Hozzá kell tenni azonban, hogy Irenaeus a Valentinosz kozmológiájának ismeretésekor kialakított fogalmi és metaforikus szkéma alapján próbálja értelmezni Simon mágust, s ennek megfelelően az Ennoia nála a valentinoszi Szigé hasonmása. Ezzel szemben Hippolütosz részletes feljegyzéseket hagyott ránk Simon kozmogóniájáról, s néhány idézetet a samáriai mágus fõmûvéből, az APOPHÁSZISZ MEGALÉBÓL (NAGY KINYILATKOZTATÁS). Mindezek alapján Simon rendszere a Valentinoszéval vagy a Baszileidészével több lényeges ponton hasonlóságot mutat – főleg az „első Elgondolás” kibocsátásával kapcsolatban –, de alapjában véve Simonnál nem az aiónok hüposztatikus rendjén van a hangsúly, hanem az első két aión szimmetriájának viszonyán s Helené–Ennoia harmóniateremtő, erotikus természetén. Így, Helené Erőszét megtestesítő funkciója alapján érthető, hogy a kurtizánból lett nőnemű főaiónnak miért teljesen homogén az életútja és a filozófiai, mitológiai szimbolikája. Mindenesetre talán ugyanez az erotikus mozzanat válthatta ki a kortársak szemében azt a vádat is, miszerint Philumené utcanővé lett. Neve alapján Apellész „szeregettje” ő, s ahogy – Hippolütosz szerint – Simon és Helené a két elsődleges dünamisz, Nűsz és Epinoia viszonyát jeleníti meg, úgy, jöllehet, Apellész tevőlegesen „nincs jelen” saját kozmológiai rendszerében, a tanok érzéki elsajátításában feltételezhető valami, az előbbihez hasonló beállítás. De miután a valentinoszi Szophia és a simoni Epinoia a megismerés erotikus jellegét tekintve nagyon is közel áll egymáshoz, valószínű, hogy a mindkettejüket övező negatív szimbolika teljesen sematikus alakult ki, s mindenekelőtt egy (vulgáris) platonizáló filozófiai hagyomány keresztény részről történő elutasítását jelenti.

Ennek a negatív szimbolikának egy másik, kifejezetten „teologizáló” oldala az, amire az euszébioszi szöveg utal, miközben Philumenét „démoniól megszállottnak” (daimonósz) nevezi, másrészt pedig azt állítja, hogy tőle mint „ellentétes szellemiől” (ex' antikeimenou pneumatosz) származnak Apellész egyes tanai. Az utóbbi megállapítással teljes mértékben összecseng az, ami Tertullianusnál olvasható, hogy tudniillik Philumené „...a rontás angyala, aki a világosság angyalának képében fog fellépni...” (Vö. II. KOR. 11:14; DE PRAESCR. VI.5.) Az „ellentétes” vagy még inkább „szemben álló” szó a korabeli keresztény szóhasználatban általában vagy a Démiurgoszhoz, vagy pedig a Sátánhoz, a Diabóloszhoz kapcsolódik. Ennek megfelelően az euszébioszi szóhasználat csak azt jelzi, hogy a szerző Philumené megnyilatkozásainak „ördögi” jelentést

tulajdonít. Ezen s a már jelzett erotikus természetén kívül Philumené valódi arcvo-násairól semmit sem tudunk meg. A portré sztereotip elemekből áll össze, s nyilvánvaló, hogy időben és térben különemű, később összeillesztett mozaikkockák együttesével van dolgunk.

Miután Philumené eredendően mint „szűz”, parthenosz lép fel, s – itt egyértel-mű a források állásfoglalása – csak másodlagosan éri a vád, hogy utcanő lett belőle, életútja éppen a fordítottja Helenének. Ám a fordított életút mellett – visszatérve Helené–Ennoia Irenaeusnál lévő „valentiniánus” értelmezéséhez – Philumené alakja mégis leginkább Valentinosz Szophiájához hasonlít, tettei a Pléróma 30. aiónját idézik; úgy tűnik, hogy Apellész őt hozta magával Alexandriából, képletesen vagy valóságosan is.

Szophia tette a sajátos valentinoszi mitológiai filozófiában megfeleltethető a pa-radicsomi bűnbeesés történetének. Miután nem elégedett meg azzal, hogy az Atya dicsőségét szemlélje, hanem meg is akarta ismerni azt, a Pléróma utolsóként emana-ált nőnemű aiónja kilépett az örökkévaló dolgok köréből, és megszülte Akhamó-thot, aki a tökéletes teljesség határán túlra taszított. Az, aki ily módon született, nem kata szüzülgian jött létre, s természete a plérómatikus aiónokétól lényegileg különbözött. Így indult el a *teremtés* és a *megismerés* műve – egy és ugyanazon az úton. Szophia tette a „normális”, vagyis a hím- és nőnemű aiónpárok között létre-jövő egyesüléshez képest ugyanaz a hetéretetett, mint amit Philumené esetében a hagyomány állít. Szophia volt az, aki a plérómabéli fénymagvakat a közlények és a teremtett világ számára „kinyilatkozta”. Természetes, hogy szűz volt a Teljesség-ben, de *kifelé*, a teremtés felé már nem lehetett az, miként az első emberpár sem lehetett bűntelen a történelem műve „felé”.

Philumené kettős vétke, vagyis hogy egyszerre volt kurtizán és ördögtől megszáll-lott, ha nagyon sűrített formában is, de Apellész életútjának második szakaszát rejti magában. Ennek az életszakasznak idő- és térbeli határait csak közvetett úton, két nagyszabású rendszerrel – a markiónita és az ortodox tanokkal – összevetve lehet kimutatni, s így is csak halovány körvonalakhoz jutunk. Ám azoknak az alapvető kérdéseknek a fényében, amelyek a Rhodón–Apellész-beszélgetésben megmutat-koznak, Philumené alakja és szimbolikája még inkább árnyékba borul, és sorsa lényegében a neki tulajdonított daimón sorsával lesz egyenértékű, miután a daimónok mind az ortodox, mind pedig az alexandriai gnószisz felfogása szerint „*árnyék-ból vannak*” s testetlenek (*szkia onta aszómata eirétai*). (Clemens: EXCERPT. EX THEOD. 14,1.) Ez esetben pedig az árnyéklét jelzi a szétváló utakat, azt, hogy Philumené eltűnik Apellész credójából. Amikor idáig érkezünk el, valószínű, hogy követi őt Apellész lényeiének és gondolatainak egész sora. Eltűnnek mind: Szophia és Philu-mené, a próféciák és kinyilatkoztatások, miként Róma és Alexandria is a maguk hétköznapi, zajos hitvitáival; csak egy öregember marad a színen vallomásával, amely az egyetlen Istenhez szól, s amely Szent Ágostonig szinte páratlan a patrisz-tikai irodalomban.

4. „Új Isten”. Markiön agnósztosz theoszával kapcsolatban a források szinte hemzseg-nek az új jelzőtől: „*Novus Deus*”, „*hé kainé theotész*”, „*regnum novum*”, „*Christus novus do-minator atque passessor elementorum*”, „*novae doctrinae novae Christi*”, „*Paulus auctor aut confirmator novus*” stb. A „*novus*” értelme Markiőnnál mindenképpen az ortodoxiával való szembenállást, az Ó- és ÚJTESZTAMENTUM folytonosságának tagadását jelenti. A

jelző utal továbbá arra is, hogy az agnóosztosz theosz valóban új a felismerésben, hiszen csak nemrég mutatkozott meg, s addig senkinek sem lehetett róla tudomása. Apellész mia arkhéja ebben a vonatkozásban kétszeresen is új: új Markión Istenéhez viszonyítva, s miután nem tekinthető az ortodoxiáéval megegyező álláspontnak (Rhodón reakciója legalábbis erre utal) az eddig említett hasonló álláspontokhoz képest is újdonságként hat. Philastrius már hivatkozott szövege szerint, melyben Apellész credója tisztán markiónita állásfoglalásnak felel meg, egy első- és másodrendű Isten osztozik az örökkévaló és a teremtett világ fölött. Hippolütosznál már négy „elv”, négy isteni lény szerepel; ennél tovább – a források bizonyossága alapján – a Markiónt követők általában nem jutottak. Azt, hogy honnan jutott el Apellész az euszébioszi szövegben megfogalmazott „egy elvig”, többé-kevésbé nyomon lehet követni, de azt, hogy miképpen érkezett el oda, pontosan úgy nem lehet megmondani, ahogy ő sem tudott válaszolni Rhodónnak egyfajta Isten-bizonyítékot sugalló kérdésére.

A kései és egészében kompiláción alapuló Philastrius-szövegben olvasható markiónita hitvallás teljes bizonyosságot sugároz, viszont a „*houtó de kineiszthai monon*” („egyszerűen csak úgy véli”, vagy „ösztonösen csak úgy hiszi”) formula semmit sem árul el egy ilyenfajta bizonyosságból, legalábbis a formáját tekintve nem. A kineiszthai eredendően a sztoikusok által használt kifejezés volt, s azt a lelki folyamatot jelölte, amit a „*ráébredés*” vagy a „*megvilágosodás*” fejez ki, de valószínű, hogy felbukkanása az euszébioszi szövegben inkább az adott szituáció iránti értetlenséget hivatott kifejezni; különben a szó az „episzttai” szinonimájaként értelmezhető.

Ugyanez a bizonytalanság vonatkozik a szövegben szereplő Megfeszített (Esztaurómenosz) névhasználatra is, annál is inkább, mert Jézus Krisztus illetén megnevezése Apellész korában nagyon ritkán fordul már elő. (Folyamatosan továbbélő változata e szónak például a héber *hattáluj* = felfüggesztett, megfeszített; amely gúnynév volt, körülbelül a „lator” jelentésnek megfelelően.) A következő kitétel, miszerint „*az összes dolgok közül a leghomályosabb az, amely Istenre vonatkozik*”, (*to pragma... to peri theou*) azonban tárgyyszerűen már sehová sem köthető. A pragma nem jelöl filozófiai értelemben ismeretet, s nem helyezhető el a gnószisz fogalomkörében sem. Mindamellett az apellészi mondandó egyik lehetséges értelmezése az is lehet, hogy amilyen mértékben homályosak és bizonytalanok az Istenre vonatkozó következtetések, oly mértékben szilárd mindaz a tanítás, amely Jézus Krisztusra vonatkozik.

Jézus Krisztus személyének illetén középpontba állítása teljesen általános a II. század különféle irányzataiban. Zephürin pápának – a Szabelliosz elleni hitvitában – kinyilatkozott credója képviseli az ilyen értelmű álláspontok legszélsőségebb változatát. „*Én egy istent ismerek, Jézust, és rajta kívül mást egyáltalán nem.*” (*Egő oida hena theon, Khriszton lészoun, kai plén autou heteron oudena*; Hippolütosz: PHIL. IX.11,3.) A kifejezetten „judaizáló” PSZEUDO-KLEMENTINÁK-ban (mely irat még a jeruzsálemi egyház primátusát állítja a római előtt) az olvasható, hogy Jézus tanítására alapozva az ember képes megkülönböztetni: mi a jó és mi a rossz az ótestamentumi törvényekben. (PS. CLEM. HOM. III.50.) Ez a felfogás természetesen feltételezi, hogy a törvényadó, az ÓTESTAMENTUM Istene – még ha pusztán Démiurgoszként fogják is fel – nem okvetlenül valami igazságtalan és gonosz lény, hanem – miként például az EPISTOLA AD FLORAM fogalmaz – igazságos (dikaiosz) Isten. Túl ezen, egyáltalán nem mindegy azonban, hogy „melyik” Megváltó jeleni a mércét. A markiónita, aki égi és földi Megváltó különös keveréke, s tisztán pneumaikus jellegű, szinte

áttetsző, testetlen lény, aki a filozófiailag megalapozott gnosztikus rendszerekben tűnik fel, vagy az evangéliumoké, aki a legerőteljesebben mégiscsak a zsidó Messiás vonásait viseli magán? Az Apellész-hagyomány viszont – mint számos más esetben is – ellentmondásos, és több Jézus-portrét tár elénk. Mindamellet az euszébioszi szöveg fogalmazásmódja talán az I. KORINTHOSZI LEVÉL-ben olvasottakhoz áll a legközelebb: „Mert úgy határoztam, hogy nem tudok közöltelek másról, csak Jézus Krisztusról, róla is mint Megfeszülettől.” (I. KOR. 2:2.)

A „Mert úgy határoztam, hogy nem tudok közöltelek másról...” (*ou gar ekrina ti eidenai en hümin*) forma pontosan érzékelteti, hogy milyen viszonyban van az Euszébiosznál fennmaradt apellészi credóban *πιστις* és *γνώσις*, hit és tudott bizonyosság. Rhodón kinevevi beszélgetőtársát, amiért az *nem tudja* megmondani, hogy miért az egyetlen Istenben hisz. Apellész számára azonban ebben a kérdésben a szilárd hit tökéletesen elégnek tűnik, és – az apostollal szólva – *ő sem tud másról, mint a Megfeszülettől*.

A II. század kereszténységét átszövő alapvető pluralizmus nem zárja ki, hanem éppenséggel megköveteli Krisztusnak, mint Megfeszítettnek minden dogmatikai bizonytalanságon felülemelkedő, biztos mérceként felfogott értelmezését. Emellett az „egy elv” mint az egyetlen Istenbe vetett hit kifejeződése nem tűnik ellentmondásosnak. Akármilyen homályosnak nevezi is Apellész az „Istenre vonatkozó dolgokat”, az euszébioszi szövegben a *mía* arkhé és az Esztaurómenosz szorososan egy kontextusba illeszkedik, egyetlen birodalmat alkot, szemben mind a markióni, mind pedig a valentinoszi állásponttal, ahol két különböző, egymással szemben álló világot jelent az agnósztosz theosz és a Démiurgosz birodalma.

Amikor Apellész felszámolja saját korábbi álláspontjait, vagyis – véleményünk szerint – a markióni és a valentinoszi kozmosz örökségét, akkor (a kortárs apologétákkal egyetemben) véget vet annak a viszonylag toleráns felfogásnak, amelyet a legpregnansabban Jusztinosz képviselt, mondván, hogy *többféle* kereszténység létezik, mint ahogy a filozófiában is többféle irányzat él egymás mellett. Ezzel a folyamattal párhuzamosan egy egészében elmúló örökkévalóság képe bontakozik ki, pontosabban „tűnedezik el” a szemünk előtt, hogy átadja a helyét egy másfajta, jobban belátható világnak. Ez a világ a Pléróma, az agnósztosz theosz birodalmának a tagadására épül, s határait lényegében azok a bizonyítékok alakítják ki, amelyeket Irenaeus és Tertullianus Markión és Valentinusz cáfolatára felsorol. Ezek – leegyszerűsített – lényege körülbelül az, amit a karthágói rétor a kereszténység Istenéről mond, vagyis hogy ő „*Summum magnum in aeternitate constitutum*”. (ADV. MARC. I.2.) Ha ez igaz, akkor minden „több” isten csak „egy” Isten lehet. Az örökkévalóságon kívül nincs tér, vagyis egy másik örökkévalóság, amely Markión Istenét befogadná. Tulajdonképpen nagyon hasonló Tertullianus érveléséhez Irenaeusnak Valentinosz elleni cáfolata is. Eszerint a Démiurgosz mindenek teremtője ugyan, de ez a „minden” – a teremtett világ – kívül esik a Plérómán, a Pléróma jelképezte mindenségben, tehát a Pléróma nem lehet a minden. Hogyan lehetséges tehát egy olyan legfőbb Isten, aki nem ura „mindeneknek”? (ADV. HAER. III.11.1.) Irenaeus válasza – természetesen – az, hogy sehogyl jóllehet ez az okoskodás hibás, hiszen olyan viszonyt állít elénk, amely az egyetlen Teremtő és az egyetlen világ *egységének* ortodox dogmáján alapul, nem számolván a markiónita avagy a gnosztikus Démiurgosz teremtett voltával, mégis paradigmátikus érvényű, hiszen világok és örökkévalóságok

pluralizmusának lehetetlenségére utal, amely természetesen megfelel az egyetlen keresztény álláspontnak.

Euszebiosznál Apellésznek az „egy Isten” létével kapcsolatos egyetlen kommentár-értékű megjegyzése az, hogy a jóvendölések semmi igazat nem mondanak, sőt katolikus összevisszaságban inkább egymást cáfolják. A próféciákról mondott ítélet tulajdonképpen magában foglalja azokat az ígéreteket, azokat a soha el nem múltó jóvendőket is, amelyeket a jóslatok irányultságaként lehet felfogni. Ami pedig a jóvendőre nézve kimondatott, az a próféciák forrására is vonatkoztatható. Az egymást keresztező próféciák szövevényének háttérében egymást átfedő, illetve kizáró világok sorakoznak. Irenaeus és Tertullianus egy Istenhez rendelt egyetlen kozmosza egyetlen erő fennhatósága alatt áll, amely kizárja a más irányú hatalmakat és sorsokat. Clemens Alexandrinus írja le a legszemléletesebben azt a kozmikus háborút, melynek során a Megváltó születése szétöri a különböző aiónok, daimónok, csillagok képviselte *heimarmenét*. (EXCERPT. EX THEOD. 69–75.) A „csillagsors” pusztultával viszont előtérbe kerül mindaz, amely addig esetleg a háttérben volt, egy új és idegen látvány, amely nem tudásként, felfedett misztériumként (gnószisz) mutatkozik meg, s nem is táplálhatja semmiféle körforgás, ismétlés ígérétét, amelynek minden pillanata egyedi és új. Ebben az újdonságban azonban benne foglaltatik – kisebb részben – a valentinoszi s – nagyobb részben – a markióni szándék is.

Ha Rhodón mondandójából megpróbáljuk eltávolítani azokat a torzításokat, amelyek a nyilvánvalóan ironikus célzatú megfogalmazásból adódnak, akkor Apellész credója – kiegészítve, illetve megerősítve a hagyomány egészével – körülbelül így hangozhat(ott): „Hiszem és tudom (ginószkó kai episztamai), hogy Jézus Krisztus a Megváltó, és hogy csak akkor üdvözülnek azok, akik a Megfeszítettbe vetették reményüket, ha jó cselekedeteket hajtanak végre. Nem tudom (mé ginószkó), de ösztönösen érzem (kineoumai), hogy egy elv (mía arkhé) van, a nem született, ismeretlen és jó Isten, akiről azonban a jóslatok semmi sem mondanak, tudniillik a jóvendölések önmagukat cáfolják meg, mert egyáltalán semmi igazat sem mondtak, ugyanis nincsenek összhangban egymással, hazudnak, és egymással ellentétben vannak.” Ebben a formában a gnószisz, a megváltás tettének felismerése és a pisztisz (episztamai) szinonimájaként felfogható „öztönösen érzem” (kineoumai) kifejezés a kereszténység létalapjára kérdező Rhodónnak adnak egyértelmű választ, annak az újonnan alakuló világnak a keretein belül, amelyről beszéltünk. Ez a „világ” karnyújtásnyira van tőlünk, s ha faggatjuk, saját „titkainkra” kérdezzünk rá, felfedve végül azt a múltat, amelyet Apellész Istene lát.

Idézett irodalom

- Clemens Alexandrinus: EXCERPT. EX THEOD. = EXCERPTUM EX SCRIPTI THEODOTI In: EXTRAITS DE THÉODOTE. *Sources Chrétiennes* (Paris, Édition du CERF, 1970⁷ [1948]).
- Epiphanosz: HAER. = PANARION. In: ~: ANCORATUS UND PANARION I. Bd. (Kiad. K. Holl, Leipzig, 1915.)
- Euszebiosz: HE = HISZTÉRIOSZ EKKLÉSZIASZTIKÉSZ In: EUSEBIUS' ECCLESIASTICAL HISTORY. (Clarendon Press, Oxford, 1925³ [1872].) Magyar fordítás, Baán István. In: EUSZEBIOSZ EGYHÁZTÖRTÉNETE *Ókeresztény Írdk.* 4. (Bp. 1983.)

- A. von Harnack: MARCION. DAS EVANGELIUM VOM FREMDEN GOTT. Neue Studien zu Marcion. (Akademie-Verlag, Berlin, 1960.)
- Hippolütosz: PHIL = PHILOSOPHUMENA (Refutatio Omnium Haeresium.) In: ~: PHILOSOPHUMENA (Kiad. P. Wendland, Jena, 1916.)
- Irenaeus: ADV. HAER. = ADVERSUS HAERESIS. I. könyv in: CONTRE LES HÉRÉSIES. Livre I. 1-2. *Sources Chrétiennes* (Édition du CERF, Paris, 1979). III. könyv in: CONTRE LES HÉRÉSIES. Livre III. *Sources Chrétiennes* (Paris, 1952).
- Juztinosz: I. APOL. = I. APOLÓGLA. In: APOLOGIAE DUAE ET DIALOGUS CUM TRYPHONE. *Bibliotheca veterum patrum antiquorumque scriptorum ecclesiasticorum*, Tom. I. (Venetiis, 1765.) Magyar fordítás, Vanyó László. In: A II. SZÁZADI GÖRÖG APOLOGÉTIK. *Ókeresztény Írók*, 6. (Bp. 1984.)
- Órigenész: CONTRA CELSUM. In: CONTRE CELSE. Livre V-VI. t. 3. *Sources Chrétiennes* (Édition du CERF, Paris, 1969). IN GEN. HOM. = IN GENESIS HOMILIAE. In: HOMÉLIES SUR LA GÈNÈSE. *Sources Chrétiennes* (Paris, 1978²).
- Phülastrius: LIB. DE HAER. = LIBER DE HAERESIBUS. In: S. PHILASTRII EPISCOPI BRIXIENSIS DE HAER. LIB. (Hamburg, 1721).
- Ptolemaiosz: EPIST. AD FLORAM = EPISTOLA AD FLORAM. In: LETTRE À FLORA. *Sources Chrétiennes* (Édition du CERF, Paris, 1949).
- Ps. CLÉM. HOM. = PSEUDOCLEMENTINAE, HOMILIAE. In: DIE PSEUDOKLEMENTINEN. I. HOMILIEN. (Akademie-Verlag, Berlin, 1969.)
- Tertullianus: ADV. MARC. = ADVERSUS MARCIONEM; ADV. OMN. HAER. = ADVERSUS OMNES HAERESIS; DE CARNE CHRISTI. In: QUINTI SEPTIMI TERTULLIANI OPERA I. Corpus Christianorum. Series Latina. 1-2. (Turnholt, 1954.) DE PRAESCR. = DE PRAESCRPTIONE HAERETICORUM. In: TRAITÉ DE LA PRESCRIPTION CONTRE LES HÉRÉTIQUES. *Sources Chrétiennes* (Édition du CERF, Paris, 1957). Magyar fordítás in: TERTULLIANUS MŰVEI. *Ókeresztény Írók*, 12. (Bp. 1986.)
- Theodoretosz: HAER. FAB. COMP. = HAERETICARUM FABULARUM COMPENDIUM. In: Migne. PG. LXXXIII (Paris, 1864.)

Tandori Dezső

...A MÁR-KI

Töredék, töredelmes

Párizsban ő a már-ki:
 Enghienbe, Auteuilbe, Vincennes-be jár ki.
 Bécsben azt mondja: „Sowieso...”
 Ő a lovizó.

És Londonba' se kapod,
 Mindszentje-receptje: Ascot!
 És Kölnben ott van Weidenpesch;
 szól egy-egy vesztebb esten: „Pech...”

...DE SEMILLY, SIR ACTION...!

Istenem, Enghien!

Enghien, Meeting d'Été. Mercredi 15 Août 1990... De hát egyelőre még csak a rue du Faubourg Montmartre és a boulevard Montmartre sarkán állok, előttem az újságos bódéja, és ott, ott... hogy ilyen van! Azonnal akcióba kezdek, nézem. Pirossal a fejlec fölött, vagy mi: Paris Turf. Hat ötven. Hát ötven, mondaná Főmedvém, Dömi, akinek egy Vimitri nevű ló okán – Lokán, Sir v. Lord Lokán, mondaná – fontos szerep jut, ám itt nem ő van velem, oldaltáskámban, hanem Kazinczka, és ő inkább a biztonságomat szavatolja, a bandájával – Teknősök, Ökörke, Szpérusz, Charlie, Parker, Böbe III., Gríni –, nem nyelvészkedik. Kérek egy Paris Turföt...! Ez napra nap ismétlődik majd; kihagyással, aminek szintén jó oka van; majd, szóisme, elmondom. És akkor: vágtal Érzem a szagokat, hallom a r. d. F. M. nyútt-szegélyű-járdás csoszogás-zajait, a sördobozok zörömbölését, egy étteremből terítő vágódik ki egy kukára, fék nyikorog, arrébb megvillan egy eltűnő busz mögött a Nagy Mulató reklámja, rohanás, föl se mérek, még, semmit, újra itt vagyok, fölmérhetetlen a hónom alatt a lap maga! És telefonra otthon kell lennem, kétszillagos manzárszobámban, ez már nem április, nem bulvar akarmi, avnu barmi, vagy mi, ez augusztus, és – majd! nemsokára! – Vincennes. És, és, és. Tatiana Viennoise, Vlakowa... De hát épp ez az. A gép megint késett, vasutam, az R. E. R. megint meggyötört, a buszon a hűvös estében, ahogy lefelé kanyarogtunk a Gare du Nord-tól, s miután Kazinczkáké oldaltáskafüle egy úttest közepén leszakadt, írógépes táskámat taxik kerülgették, negyvenöt kilónyi terhem – szótár, papír, sajt etc., kordnadrágok – hamar visszakerült rám, a buszon, ahogy kanyarogtunk lefelé a La Fayette-en, a Maubeuge-ön, a rue du Faubourg Poissonnière-en, lassan, kitaratóan kell csontszárazra törölközni, aztán hajrá, már ahogy, negyvenöt kiló, végig a rue Cécile-en stb. De most nem ez a párizsi este van – épp jókor értem vissza a szállodámba, a portásnál „volt” a hívásod, föl a szobába, akkor kapcsolt, korábban hívtál, „hát nem baj...?”, vagy „drága Matzóra, én *itt* élek, ha nem emlékeznél. Innen mentél el ma délután lötyörészni oda, *innen* az ember örül, ha...”, és „örülök a Paris Turfnek, na, jól van” –, nem az van, most itt vagyok, itthon vagyok, ahonnét a telefonok... október ért véget tegnap, írtam – egy másik elbeszélés –, kedves Cipi és Gyöngyi, mentem az Apponyi téren, úgy huszonhatodikán, vagy hogy, és tisztára az volt, ahogy írva áll abban a novellában, Budapest népe kezébe vette... hát nem vette kezébe, sorsirányítást ma senki se vesz kézbe. Öböl, Világbank, nincs annyi „erekly-piff”... és mégis van. Látom: holnap Enghien! Hát nem Vincennes? Mindegy. Mennyire az az Enghien? Kezembem a Paris Turf, másom szinte máris, medvébb énem – „A medvék jobb emberek”, olvasom majd később, még később őszön Kölnben, ahogy a Garbinski fogadóirodába sietek, és Enghient látom képernyőről, egyenes közvetítésben, hát ez akkor Enghien, mondom, és jön, éjszakai futamokkal, Vincennes is aztán... jaj, Vincennes, Vincennes, nekem csak, mint a New York-te-kávész... szabad lesz-e még leülnöm a Bois patakpartján, kitergetni a Paris Turföt, Kazinczkának – általa a bandájának is – megmutatni az álló felszínű, nyilván fecsegő – is! – mélyű patakot, sok zöldjét, sokfélét, és azon gondolkodni, Un et Un... vagy Ursel... mert tíz frankom van erre a futamra, és egy makk pottyant az orrom elé, mármint ha még egy pottyán, az Egy-meg-Egy... viszont Ursel – az medve, is... hát fogok-e, fogok-e? Az újságot leteszem, semmi

másom kezembe nem veszem, nézem, mim van ital, lemenjek-e még, közben teljesen besötétedett, a szürke tetők a fekete ég alatt még így is tudnak valahogy villogni. Megnézem Szpéro mozgó fényképét – Dömil, mert mindig velem van ez a kép is, egy müncheni rózsaszírom és a Hyde Parkból egy pipitér préseletével, ezek ide-oda csusszanak, Szpéro képe mégsem ködösül, bár foltosul, mit is ittam a gépen, szemem még nem hályogosul, a képet elteszem, Kazinczékát kiültetem az ágyra, kinyitom, aztán elzárom a tévét, borom van-e, más szeszem, nem emlékszem, reggel, itthoni, közeledik, délután szét fogják a mosogató miatt verni a fél konyhát, kilincseket cserélnek stb., holnap te nőorvoshoz mész, szombaton lesz a... hétfőn megint a... közben kéne dolgozni. Közben: az Öböl, a Világbank, a lakásmegvetetés, a liberalizáció, a... Csak ülök, zörgetem a Paris Turföt. Mert végül semmi sem marad, ezt idézem most folyton, csak az angyalok s a lovak, csatavesztés a földeken, honfoglalás a levegőben, a lovasok, a lovasok, csatakos virradat, csatakos busz le a pályaudvarról, most jó csontzörgő szárazság – a torkom, torkom is, a régi-e a hangja, vagy mije? –, meghúzom üvegem. Kazincz, mondom, s felszegem állát, szegek egy kicsinykét az állán, na...? Kérdem. Megkoccantom az asztalt. Majd holnapután jönnek, költözzem át egy másik szobába, átmenetileg, aztán „egy nagyon-nagyon nagyszerű, végleges szobát kapok”. Ezt játszották a múltkor is. Most nem hagyom magam! Paris Turf. Mondod: Nekünk kell kierőszkoskodni – hirtelen valami olaj (vagy egyszeri segély) dolgára gondolok, s hogy a „mi”, az az ország, de nem –, jöjjenek korán, essünk túl rajta, mondod, tessék, ők mondták, hogy... hát tartsák be legalább a szavuk felét... szombatról volt szó... Vagy úgy, csak a fél konyha szétverése. Irodalmi tevékenység egyenlő mesterember-hatalom, nyomdahatalom, alacsonybér-hatalom plusz az egész ország villamosság-és-fűtőanyag-telehíresztelése, mondta valaki. Láttam is, itt a foljegyzés – műnek ehhez az elbeszéléshez?, ez valami bécsi dolog lesz, szóval Krieau, Freudenu, szóval, Jacinthe és Maljnka és... kik is voltak a bécsi lovak?, közben voltak a vincennes-iek, a gelsenkircheniek, a neussiak, kik voltak a bécsi lovak? Hohuh, viszontlátom-e őket decemberben, két napra, évadzárásul, vagy kitört az Öbölben a...? Á, nem tör ki, viszontlátom őket, és talán egy svéd hajtó is lesz, egy magyar hajtó, ki ne törj, Öböl-válság, mert „én a hajtók nemzetközi szövetségének még 1990-ben, harmincnégy év után is a vezérkarában akarok tevékenykedni”, előbb, persze, be kéne kerülnöm oda, hát szóval, ez egy hidrokultúra-reklám, a bécsi, Leni hidrokultúrája föld nélkül, s én odaírtam, látom: „tovább a leni'-i úton...!”. Hidrokultúra föld nélkül, egész jó. Sporttársak! Egy svéd-osztrák-magyar, Öböl-válság helyett, decemberben, Krieauban, az ügetőn! Ki ne egyezne ki ezzel? A galoppon, kedves Gyöngyi, jobban tudják, mint én, a dér elveri a fűvet, ott a zöld mindig zöld kell hogy legyen, fehérek csak a kerü asztalok lehetnek, a réti pultok, a fogadóállványzatok, a tribünökről pedig piszkosdrappul hullhat a festék. A legmodernebb elektrontotóra, a monitorokra, melyeken Whispering Willows múlt heti győzelmét látom, és nem merem és nem merem megtenni Whispering Willowst úgy rendesen most se, nem merem megrakni, nem merem...? Nincs miből. Három hosszal nyer. Suborics kifordul, kicsit üt rá, jelzésül szinte csak ziherre, aztán vége. Megyek, még mindig egész rendes harminc schillingért. De nem háromszázért. Aztán kis lángok a fehér asztalok körül, a fűvön, körültem: égek. És más úgy háromszázból égni, mint harmincből. De az utolsó futamban megmentöm lesz egy ló, neve...

Nem. Kinézek a hajnalba. A tetők felett a Rheinpolar. Vagy mit beszélek, az éjszaka volt, Dinslakenből haza Köln felé a vonaton. Még csak felé, felé... mert Duisburgban át kell szállnom, ülök a majdnem üres, nagy kettős peronon, mellet-

tem-valaki-kutyás. Mesélem neki a kutyánkat. Venném elő Szpéro képét, de a huszonkettő-húszas befut, Intercity-vonat, hét márka lesz a cúslág, egy fülke akad, befüggönyzöm gyorsan, szerte újságok, a merénylet képei, a német belügyminiszter, vagy kicsoda, ugye, ez – is – van most, behúzom a függönyt, le az ablakot, vág be a hideg, kiszellőztetem az alvók szagát, most kászálódtak ki, az ülések előrecibálva-lökve, berugdosom a dobozokat alájuk, zajuk, mint a montmartre-i utcán este a lenyűtt járda szélén, megyek ott, még nem tudom, itt fogok sült krumplizni az olasznál, semmi M-Donald's, Mc, Mac, semmi, és a Gimnázium...! Marie Bell színháza mellett, a Gymnase, a ragyogó rezű, és ahol hirtelen ott egy kis süllyesztő a szűk térben a pult és a lilásbarna faburkolat közt, kint napfényben ragyognak hajak, bőrok, mint az *Iskola a határon* strandján, bent hűvösség – már folyton „hűbösség”-et írok, mi lehet ez a hűbösség, valami ez is csak lehet, utána kéne, mondja Főmedvéim, de Kazincz nem erre jó –, nagyképűen előteregetem a Paris Turföt, de ez már csak úgy naóok, jav., naéok, jav., napok múltán lesz. Igen, ez a naóok, naéok, ez a napok múlását még jól is jelzi. A Rheinpolar, igen, akkor megpillantom. Mint először, a Russell Square-en, Szpéro halála után – London, Mindenszentek; de hiszen ma is mindenszentek-nap van, jössz is, mondod, minden kicsi nem-meglett-gyerek és veréb és poszáta és-és-és napja, szóval, ahogy az a nem-meglett lett, és utána Szpéro lett, és akkor egy éjszaka szépen összezárult, egy szép másfél órás urémiás görccsorozat után, a két kifehérvült öreg szárny, a tizenegy éves szárnypár, és ahogy Kriauban a lovak előtt a rajtautó kitárt két fehér szárnyal halad, aztán a „Teilnehmer.. ab” – appl – vezényszóra felgyorsul, a szárnyak összezárulnak... nekem ezzel kezdődtek a lovak. Le is írom mindenhol a következőket, ez egy kis lét- és irodalomelmélet, akkor: 1.) eszembe jut, hogy ez kicsit úgy Kosztolányi, az, hogy csak a régiről, az, hogy csak az égiről – ja, a Russell Square-en, ahol hajnalban mindig egy rigó énekelt, ott ugrott be ez: hogy Szpéro az Esthajnalból engem néz, az Esthajnal a Szpéro, vagy mit tudom én, meglátom azt a csillagot, mint Szép Ernő egy csillagocskát, és akkor mégis valahol van a világon, a Rheinüp, jav., Rheinpolar meg egy ló, és másnap, ahogy Gelsenkirchenbe vonatoztam, eszembe jutott, a Rajna mentén nekem akkor Rheinpolar ez a csillag, és meg is tettem kicsit a Rheinpolart, és onnét kellett volna, lehetett volna, ha nem vagyok gyáva, elindítani egy ötfutamos jó nyerő sorozatot, a Rheinpolar dobta pénzen, elmulasztottam –, semmiről nem tudtam, mert nem kellett nekem írnom, nem tudtam hát írni, ami „itt-és-most”, és amiről, ezeket írom le most szanaszerte, én nem írtam és nem írok, az úgy van jól, mindazt másoknál kell keresni, mindazt én eleve másokra hagyom, mindazt velem valami eleve másokra hagyja, és akkor medvék, madarak... és most lovak, hogy hadd lenne valóságos anyagom mindig, tovább és tovább, felkelni az éjszakai peronról, tovább, el a mézsfehér-szürke irdatlan-szép tömbnyi Dóm alatt, gyorsan, végig a Hosszú utca kis darabján, aztán a Széles utcán, ez ilyen romantikátlan, föld nélküli a leni-i út, csak hydrokultúúúúú, de nekem nem, ez Köln, vár a Richmondi sörözóm, már elébem teszik a kölsch gyertyahenger poharát, hűvösség, mindjárt éjjél, mindjárt hazaérek a szobába, amit csomagmegőrző fülke méretűnek érzek, mindenem mindenbe beleütöm, kofferből kell élnem, szinte, de Kazinczékat kirakom, üldögélnek, lejátszom kockabajnokságukból egy fordulót, meghúzom a whiskymet, vagyis a kis kupakjából iszom, csorog a szőnyegre, nézem a szekrény tetején a söreimet, kár volt venni, jobb beülni a Richmondiba, vagy, Szpéro templomával szemközt majdnem, délelőtt a Haus Apitzba, mekkora jó vécéje

van, már csak az is, és a Severin utca, hogy az Apitz a Severin utcán van! De mi is volt még az irodalom- és lételmélet? Ja, hogy azért ma már van annyira „más” világ, hogy ezt így mondhatom: nem is óhajtok ittről-és-mostról írni, vagy hát, ahogy Halász Petár mondta, volna, „ha ez itt itt-és-most, hát akkor minden az”, ha Vincennes és a Krieau és Dinslaken és a mönchengladbachi reptér melletti ügetópálya és Enghien itt-és-most, a Gymnase, ha az: az, hát akkor minden az; és, 2.), mi is lett volna a második elméleti pont? Már nem tudom. Beletömörült talán minden az egyes pont hidrokultúrájába, kiszaladt a föld alá.

Mennyi minden abbamaradt! Ahogy eljöttem, négy nap Vincennes után, hétfő-kedd-szerda-csütörtök, eljöttem pénteken, vissza a Gare du Nord-ra, de keserves, ráadásul forró kora délután, de hát látok valakit, a bőröndje cipzára elromolhatott, villámokként türemkednek elő könyvek, derékszíj, nyakkendő, ing csücske, tokok... egy másik szíjjal és egy kendővel a koffer átkötve, megy a Lafayette úton, nekem az R. E. R., a veritékes lépcsómászás, le, föl, a jó szél a Charles de Gaulle előtt, a pusztában, szinte, ülök egy betonszegélyen, most már baj nem lehet, itt vagyok, még itt elmaradok egy kicsit, a szombati versenynapra gondolok, Vincennes... nyer-e Ultra Ducal? Vagy ismét Ukir de Jemma? Talán sose tudom meg, gondolom, az ország itt egy olyan hely, hogy egy pont aznapi párizsi napilap aligha okvetlenül kerülhet a kezemhez, bárhogy hajhászom. Nem azé, aki... Etc. Ja, hogy nem konvenció, nem is intelligenció, hanem evidenció volnék. Az amolyan evidenciótörténetekig jutok el, és ilyeneket is szoktam sorolni, majd még itt is, csak hogy rendben legyen az elbeszélés minden kötelemszerrésze, el legyen minden kötve. Jó volt az a pusztaszél, s akkor haza. Mint a Gymnase-ban, nagyképpen, vagy megkapaszkodva csak, a Paris Tűrfőt lapozom, végelelhatatlan a gépen. Jé, egy Vimitri nevű ló is fut az első futamban... Vimitri – Dimitri – Dömötör etc. De meg enném. Ám így nincs ez a gondom, ilyen gondom nincs, hidrokultúrába kerülök át, földem – a fekete vincennes-i salak, történetesen, a zöld vincennes-i fű, Vincennes pályája mellett a poros út, ahol a hajtók némelyike gyakorol, a lócitromok párosai, mint önmagukba beomló végtelenjelek, ilyeneket írok egyebütt, az én földem, kimegy alólam –, az én földem kimegy alólam, a napokkal, melyek Vincennes után telnek, de azát jav., aztán jön valami más, rohanva, hamar, mint a hűvös duisburgi éji csatlakozás, rohanva már minden megint van, mint a bánhófról a Dóm alatt s a Richmondin át haza. Nézem még ablakomból Baumannt és Fiát, az int, jav., az ingatlanhűkezet, Treuhand, hűkéz, Hűkéz Baumann és Fia, meg nem ing... akkor becsukom az ablakot, behúdom a függönyt, Kazinczkáékat visszarakom szatyrukban az oldaltáskámba. Sóhajjal lefekszem. Felugrom, bekapcsolom a Music TV-t, elzárom, br, hoh, nem, lecsavarom a Paddy kupakját, vagy ez még valami bourbon? Kap a szőnyeg is. Ez akkor Köln, Brabantú utca, Flandriai utca, Brüsszeli utca, az Achener Strassén életem első fogadóirodája, melyet láttam, melyben voltam. Mondanom lelk, jav., kell, hogy Pesten sose jártam sem ügetőn, sem galoppon. Gyöngyi járt. Cipivel mi atlétikára jártunk. De hát Gyöngyivel is akár... persze, én ügetőre, galoppra már csak egyedül, inkább. Mos z, jav., most ez a földem, akkor, képzeletben majd tavasz lesz Freudenauban, lesz újra galopp stb., Szpéróék még inkább az egész földben nyugszanak, lehull rájuk a hó, kicsit elkotrom, rátelepszem a legnagyobb kőre „a sírjukon”, és hát az ily-oly ugyanígy közömbös, hol és hogyan nyugszik az ember, Dömiék, Sam Grandchamp, Ariane de Semilly, Sir Action, Jacinthe stb. választékból van-e valami a kőre vésve, Szpéróék, Dömiék, Hannáék –

Hanna, Cipi, emlékszel a Hanna nevű „hősnődre”? tudod-e, hogy a bécsi ügetőn Veuve Cliquot-t, aki egy jó ló, emlékszel a pezsgőzésre, ahogy a Drugeth-legendában az érettségizett diák... jutalomból... a Riviérán... és pezsgőnek Veuve Cliquot-t kér... mosolyog is a nagybátyja, akié ott „az a Richmondi”, hát tudod-e, Cliquot Özvegýt én mindig megteszem, jó ló, nyert már sokat, de nekem sose nyer? Az Alíz-féle nevű lovakat, az én hatéves, bice veréb tojó Alízom miatt, mindig megteszem, a medvés nevéket... stb. Nem, nem babonára játszom! Csak amikor már eligazodtam, mikor az eligazodás után ugyanott állok, hogy Martaly, egy ilyen nevű ló, az a Kafka lova, mert Matrialy, a szanatórium, vagy mi... és akkor mégse merem megtenni, pedig Kölnben, a Weidenpeschen, ez a Sagittarius Díja, és én belső-közép sagittarius vagyok, és jól jön a Mart Alj is, kijön... és nyer, és én helyette Sekanát és Maddolynt játszottam, jav., pláne, Maddolant! Erről írtam másutt, ilyeneket írok. Hát Vimitrivel akkor, gondoltam, hazafelé már a gépen, nincs gondom. A gép, persze, megint egy óra tízperces késéssel érkezett. De még jobb, mint a te géped, aztán: az két és fél órással. Frássszal etettél!

Most akkor mihez képest ne lenne a földem Krieau, Vincennes, már Enghien is... hát igen, akkor másnap kimentem Enghienbe, és megnéztem a pályát. A helyi vonaton egy spanyol kutyát ettettem az otthonról cipelt keksz darabkáival, és egy norwichi szaklap tudósítójának tettem magam. Angolul beszélgettem kicsit bice ismerősömmel. Alíz jutott az eszembe. De attól azért én még csak magam akartam lenni. Most, hogy ezt írom – persze, szívem, szívem kiujúl, ez Szép Ernő –, Alíz vagy valaki átcsapant a még csukott ajtó mögöl a másik szobából. Nem fognak örülni a zajoknak, ha a konyhát verik „nekik”. De ha háztarozás lesz? Az mi lesz?! Nem érthető-e, hogy lassan kialakul ez a föld-világom? Vagy ez már hidrokultúra, tényleg? Ezeket is írom: nem jele-e valaminek, hogy akkor „a lovak”...? Viszont mit kezdenék vele – és jó lett volna? jó? –, ha azt mondja bárki, ha ez már így lenne: „tévedhetetlen érzékkel fordult a koalák révén a Föld áldozatai felé, lelte meg a verebekben etc. a társasság még hiteles módozatait, törekedett arra, hogy a kapcsolatok ne tartalmazzanak egy egymásralelés-hazugságot, mert való igaz, Szpéróékkal évmilliók választanak el minket, Szpéróéktól, mondjuk akkor helyesebben, bármi összetartozás hazugsága nélkül, reménytelenül, ha az összeérésben volna a remény, hát sosem fogunk összetalálkozni, csak együtt vagyunk, Szpéró, Samu... de mondhatnám Dömiéket is stb.”, vajon, hogy ez elmaradt, nem oka ez is, hogy föld kellett, Krieau, Vincennes, Gelsenrab, Dintrab, Weidenpesch, ezek a relációk? *Lálat*, írom magamról, mintha Ottlik mesélne el engem, a minap a régi Vámház előtt egy sor plakátot. Igen, láttam ezeket a falragaszokat, és magamra gondoltam, nem így vagyok-e már én is? „Addig valahogy bírjátok ki...” Ez az alszöveg. Feljebb: mi minden lesz pénteken. Teaház, video, ez-meg-az-koncert, mit tudom én, mi van ma ilyen-olyan helyen. Viszontlátom-e Jonny N.-et decemberben? Jacinthe-ét? Maljn-káját? De a bécsi lovak most eszembe se jutnak. Most Enghienbe vonatozom.

Ismerősöm hoz egy program-alpot, jav., lapot. Szép színes. A pálya rajza. A futamok. Innen idéztem. Augusztus üzenőtödi ke van. Próbálok meglógni ismerősömtől. Megyek, „körülnézek”.

Körülnézek. A sör elég drága. Még nem sejttem: ezzel meg fogok alkudni. Egyelőre egy pohár. Nézem: kik futnak. A nevek totál idegenek, még. Aztán ezek a mezőnyök amúgy vonulásznak, Vincennes, Enghien, mit tudom én. Vagy Dinslaken, Gelsenkirchen, Recklinghausen... Netán – galoppnál – Neuss, Köln, Düsseldorf

dorf. Ó, istenem, mit sejtem én, hogy majd a Garbinski-fogadóirodában, meg ugyanott Gösernél, a Zülpicher Platzon én ezeket a lovakat, és Enghient és Vincennes-t, délutáni és éji futamaikat, viszontlátom... illetve látom. Mert Enghienből az első futam után... javított, előtt, ez a vicc benne, az első futam előtt, a második pohár sör után, eljöttem. Annyira csak és csak a bécsi Krieau volt nekem „a föld”, az az-ami, hogy nem lehetett. És az első futamban, kedves Cipi, volt egy Tatiana Viennoise nevű ló, vele Bécs üzent, mint a Trieszti Öböl lovasa, jött ez a Tatiana Viennoise-dolog, és azt mondta: „Élj...!” Ez meg nekem akkor az volt, hogy nem lekötni magam, valahol, ahová nem tartozom igazán, mikor máshová meg itten igenis tartozom, hát el onné! Elmentem. Jó volt. Párizsban egy másik pályaudvaron, a Lazare-on megnéztem, mikor megy másnap vonat Rouenba. Ez jó volt. Ott is adódott egy Severin-negyed. Egy ilyen templom. Ott senki sem volt, csak az orgonista. Megmutattam neki Szpéro fényképét. Beültem az orgonához, na, úgy. „Játszottam.” Elmeséltem: apám Angliába szakadt liechtensteini volt. Ejtőernyős. Már olyan értelemben, ahogy az akkor jó vala, és rémes. Itt akadt fenn az egyik templomon, ezen a környéken. Lelőtték. Életemben először merészkedtem ide. Én még a háború előtt születtem. Hát ugye azt mennyivel nehezebb lett volna elmagyarázni, hogy Szpéro mellett lehúztam tizenegy évet, és még Gödöllőig se vonatoztam el! Nem jöttem Párizsba, nem lettek ösztöndíjaim stb. Most meg itt akkor, mégis, tegnap legalább voltam Enghienben. Párizsban, azt hiszem, nem is nagyon láttam az Esthajnalt, a szobám másképp volt, esti versenyek épp nem voltak, estére mindig hazamentem.

Szóval, a Severin-templom az az, hogy 1977 az év. A hely Párizs, emlékszel? Akkor még kettesben utazhattunk, nem kellett valakinek mindig itthon maradnia velük. Te kezdted el ezt az útsort, 1986-ban. Én is akkor mentem Londonba. De Szpéro miatt fél órával a gép indulása előtt – hát, hogy itthonról a géphez indulnom kellett volna, mindegy – „lett valami a szívemmel”, és erre hallgattam. És akkor, valami pár tucat éjszakányi zűrzavart, egy sérvműtétet, ilyesmiket leszámítva, Szpéroval megvolt a tizenegy évem. Meg ahány nappal 6 annál korábban még meghalt, azért. Annyi. 1977-ben Párizsban, hogy a Severin-templomot láttam, egy álom is jött. Akkor volt az még – akkor is volt az –, hogy csak ülök otthon a szobámban, mely még nem volt akkor madarak-szobája, és fordítom a Musilt, a Lukácsot stb. És eléggé egyedül voltam itt, majdnem egész nap, és akkor kezdtek a párkányon – így írok erről most már mindig – megjelenni a verebek. Kazinczkáékkal van egy ilyen fénykép is; de ezt már csak ritkán mutatom meg. Na már most, ahogy ezt mondják, akkor álmodtam azt, hogy egy Szpéro nevű madár – vagy nem is!, egy Severin nevű madár – a párkányunkra keveredik, és valahogy vív. Egy ilyen vértben, karddal, és minden, és elesik, elvérzik a porban.

Gondolatban ott megyek a Vincennes-pálya melletti poros úton, ott megyek a gelsenkircheni pálya magas betonkerítése mögött, a túlsó egyenes túlján, a fekete ég alatt zöld-sárga nagy erdőszélen, mely a pályát a tribünről nézve keretezi. Akkor egy reggel azt gondoltam: Istenem, hagyjál örökre békén stb. „Nagyon fáradt vagyok, elég volt.” És, ezt szoktam írni, jött Szpéro, azaz egy elődje még csak, a Flórián, aztán „Isten azt mondta” ezzel: „Öcsi, majd én mondom meg neked, hogy mikor elég, mibe fáradtál bele, mi a vesztes, honnét nehéz a szeretet újratekése...” Például, hogy most 1988-ban négyen haltak meg, a nagyok és szeretettek közül, Éliás és Szpéro, Poszi, és Pipi, a vak. Hát most lehet nézni, hogyan van ez az elég

és a fáradt. Meg hogy a szeretés kezdődik-e megint. Nem mondhatom azt, hogy a lovakat „szeretem”, ez úgy egészen más. De hát pont ezt írom. Te azt mondd (leírom ezt is: ez hozzátartozik az összképhez): „Gyűlölöm ezt az egész lóverseny-dolgot” – és hogy ezzel „egyetlen dolgot kellene csinálnod csak, abbahagyni”. Ez a nézeted, ezt is tudhatom, nem fog változni. Nem a bosszantásodra beszélek naponta óránként erről. Egy film utcajelenete közben, olyan Polanski-filmes, ahol Jack Nicholson abban a kalapban volt detektív: Chinatown...! Kínai negyed. Felkiáltok, hirtelen, hát persze, ott volt nekem még egy ilyen nevű ló is, Chinatown, tudtam, tudtam, elhútem lassan két futam után, hogy nagy befutó lesz, nyer, és akkor mégse mertem megtenni, vagy hát féltem, mert a visszanyerések ellenére se volt igazán miből. De még igazánabbul: ez nem számít. Már itt tartok. Nem számít más, csak az ottlét, a benne-lét, a „közeg”, ahogy Dömi mondja, az számít, hogy van legalább valami mégis, valami mégis van. Jó sok egyéb lehet, gondolja erre valaki. De hát van! Jó sok egyéb van. S akkor mégis. Na most, hát épp ez a rejtély. Vagy épp ez az, ami van: hogy annyi minden mellett, ami azért van és van, kell ez a még valami, ez a szinte megfoghatatlan – mert nem olyan az, hogy fölveszem a dupla lószarpakot, és akkor tényleg szétpereg, egyik tenyeremből a másikba, a két gombóc, mint a végtelen jelel –, ez kell ahhoz, hogy az egész ne legyen mégse semmi, legyen valami, ahogy beszélni tudok róla, amivel. Mert miért beszélnek? Ha nem akarnám elmondani, „hogy”, ugye... Akkor mégse Vincennes van? Ez a 3.) pont. Nem, Krieau? Nem az, hogy Aerdar, Tekiflore, Reverie d'Igor, Réacteur, Rabriz, Radieux de Change, Samara des Salines, Rose de la Taupe... ó, hát Rose de la Taupe nevével később is találkoztam! A Garbinski-irodában. De tovább... ez az enghieni első futam volt. Valahogy nem mertem volna megtenni Tatiana Viennoise-t, aki 15-ös számmal rajtolt ott augusztus 15-én. Sacy de Malte, Scipion de Gite, Rosny de Saint Cyr, Rienzi de la Motte... ezzel a galopplóval is volt még dolgom, csak úgy, néztem, futott egy mezőnyben, a Rienzi! Most akkor: tegyem meg? Csak mert Scipio – Cipi –, Rienzi, mit tudom én? Tekiflora, Toscane du But, Rubis d'Ernonville, Tino de Beaulieu. Hazavonatoztam.

Akkor, hét végén, s valahogy egy nagy járás után, Courbevoie-ból Neuillyn át visszatérve, az avenue de Villiers után, Juin marsall és Catroux tere után, én nem is tudom, a Malesherbes felső sarkán stb.: egy utcai bódénál megpillantottam a Paris Turföt. Tatiana Viennoise eredménye már benne volt! Az enghieni. De jó, hogy nem tettem meg zigre. Bejött – harmadiknak. Franciaországban, persze, „csak és külön” a másodikat s ugyanígy a harmadikat is lehet fogadni, de én ezt, egyrészt, nem tudtam, másrészt akkor csak elsőre játszottam, befutóra. Hát ezzel ez véget ért. De megérdeklődtem, nyitva lesz-e másnap az árus, nem lesz, akkor marad a Montmartre-sarka-bódé... meg még százvalahány. De én igyekszem a szervezet tartani, a ha-már-van-félét.

Az is – ez! –, hogy akkor hirtelen „emlékét visszaélem”, és el akarom mondani, mintha már az „el” nem lenne teli minden rosszal, lehetetlennel. Mit akarok „el”-mondani? Hát nem jobb lenne-e ez? Egy rózsakert alacsony, zöldes vas rácskorlátját belökve, kőpadokhoz jutottam, és eszembe jutott Krefeld, ahogy ott nem lovakhoz mentem, de múzeumokhoz, és sötétes-zöldes terekben ódöngtem, kinéztem a parkra, nagy vaslapokból szobrok... Serra, vagy ki... és a többi. Neoncsözizegések bent. A másik múzeumépületben egy fekete priccs. Az utolsó teremben. Álltam ott, néztem. Valaki akkor megszólított. Ez egy evidenciörténet. Miért mentem Krefeld-

be. Na, ezt nem a teremőrnő kérdezte. Én kérdeztem. Hogy elmondhassam. Krefeld mindig ütök tippem volt. Hogy ott jó modern-múzeum kínálkozik. Kölnben a Táj fényben című kiállításon csaknem elterültem, lementem vízszintesbe, majdnem, mondom. A nagy reggeli? Baumann-nal és Fiával átellenben? Hát vízszintesbe-lemenni egy múzeumba: botrány. Próbáltam levegőért kirohangolni, nyújtogattam nyakam az előcsarnok felé. Semmi. Elmenekültem. Közel a bányahóf, az egész úgy a Dóm alatt van, fel egy vonatra. Nagy függönycsattogás. Vagyok! Levegő; senki sehol. Megkönnyebbültem. Krefeld. A múzeumban egész kiállított sufnik, Krefeld szülötte volt Beuys. Az installációi...! Mint a mi pincénk. Mint akárki pincéje. Mintha azért igencsak ilyen is lenne az efféle: a sufni egy múzeumban: kellékek, szerszámok, székek, műkölapok halmjai, deszkák, edények, taliga, meszesvödör, vályú: mintha mondjuk az én összes löversenyző-eredményemet és -kudarcomat, meg amik a pályák nekem voltak – például Krefeld pályája is lesz, majd még –, azt én ki tudnám állítani. És a teremőrnő azt kérdezte: Nem tetszik lefeküdni? A pricc-sre mutatott. S ez egy úgynevezett zengő pricc volt, végigfeküdtem, egyszerre ott voltam vízszintes testhelyzetben – egy múzeumban. A „másik tér” evidenciertörténete ez. Ez egy másik tér volt. Két órával a kölni tér után. Itt egyenest le kellett feküdnöm! A pricc annak volt. Már aki akar. S: „Bekapcsoljam?” Kapcsolja, kapcsolja. Megszólalt két hang – nem meséltem ezt még? –, mintha a Vonósötösből lenne, Schuberttől, de szintetizálva, búúüüü-dömm, druóóm-bömm, ez ment. S ráadásul aki csinálta ezt a remek művet, Bernhard Leitner, 1938-as évjárat, mint én. Hol is tartottam?

Abbahagyom. Reggeli, telefonok a konyha szétveretése ügyében. Jöjjenek korábban, zajjal Samuékát, Alizékat ne zavarják későig. Na, ja, ha sikerül elérni őket. Kihűl a zsíros kenyér. Mennem kell de. vásárolni, elintézni. Egy másik novella folytatódik majd. El fogok jutni Vincennes-be, ott ér majd véget ez, pár utalás a Garbinski-irodára, ennyi fér bele, látom. Viszont akit Vincennes érdekel, írom kapkodva, ahogy egy futamot hagyok ott Dinslakenben, mondjuk, hogy a duisburgi csatlakozást elérjem, Oberhausenén át, akit érdekel „Vincennes”, lesz egy könyv, *Szent Lajos Lánchidja*. Én írtam stb. Meg voltak versek: Széchenyi Lánchid, ahol lakom... Széchenyi: „Döblingbe megy” – Karinthi Frigyes. A döblingi sétám, s utána, hirtelen, ugyanaznap: Krieau, a Präter zöldjén. Döblingben az a tábla: „Üzemidegeneknek belépni tilos.” Ülök, iszom a söröm, süt a nap, szemközt elnézek egy feliratot, egy régifajta házon két tábla: POLIZEI, jó, mellette: MORDEN TRACHTEN. Gyilkolni-igyekezni? Akkor látom: ez MODEN TRACHTEN. Divat, viselet. S mi az utca, a Belépni tilos...-nál? Paradisgasse. Paradicsom utca. Ez egy ilyen evidenciertörténet. Uramisten, milyen kevés fér egy elbeszélésbe. Vagy: mennyi, mennyi „ez”... Vincennes... ahogy akkor Tatiana Viennoise-t viszontlátom, és rájövök, egy evidencierdolog volt, egy totál és tökéletes húzás, hogy eljöttem Enghienből. Mert *ül*, Vincennes-ben fog győzni Tatiana Viennoise. És az első francia győzelmem lesz. És így lett. Most akkor ezt hogyan „mondjam el”? Megyek, megkönnyebbülés is, bármi szenvedés, hogy egy csomó dolgot intézek. Jobb ma ennél.

Sir Actionre talán nem is kerülhet már sor! Na de sorjában. A vincennes-i pálya előtt rögtön az a tavacska lepett meg. A patak ettől független, innen folyik inkább el, ha egyáltalán. A bort óvatosan ittam; maradjon a futamok közöttre, alattra. Ki ne dőljön, persze, bele a táskámba, ne. Az erdőt közelítve – République tér, Basille tér, netán Nation, Antoine stb., aztán d'Oré út, d'Oré kapu – akkor a Daumesnil-tó

–, csaknem vágig úgy inkább söröztem. A kocsmárosok! Másnap este már vártak az egyik arab kocsmában, meg kis, zsokeészerű emberek, exzsokek, és beszámoltam, mire mentem Vincennes-ben. De tovább! A tó. Még tíz perc az első rajtig. Mi legyen? Ismerem már a belvilágot. A nagy tribünalja csarnok, egész pincerendszer, jó katakombás a mélye. Az elektrontotós fogadópultok. Azonnali adatemésztő-összegeztető gépek. A monitorok előtt kis csoportok: a legpillanatnyibb esélyállásokat nézik. Leültem a tó partjára. Volt egy ló, Vodka on Ice. Volt néha az a szláv fogadóvonalam, részleges. Megtegyem-e Vodka on Ice-t? Már az ital maga, így... és a szláv vonal. El a tótól, még három perc. Vodka on Ice nem áll rajthoz! Megoldódott. Most elrohanok. Elő kell szednem a Paris Turföket, mi is lett nekem ebből a futamból akkor. Na de: Vodka on Ice visszajött még! Októberben, most, hogy a kölni Garbinski-irodában nézem az aznap esü prognózist, látom, Enghienben fut Vodka on Ice! Megtettem, helyre, és nem hozott rám szégyent. Negyedik lett! Ezzel, persze, semmit se értem. Viszont a befutóm megvolt. Vodka on Ice legalább azt nem rontotta el. Annyira azért nem bíztam benne. És jól tettem. Már nehogy. Ne is legyen. Jót ne. Piac. Liberó.

Auf diiiiiii-e Platzeeeeeee-h...! Teilnehmer ab...! Kedves Gyöngyi és Cipi. Hát a többit, mondom, majd ha megjöttem. Jó, hogy ennyit azért magamról is. Így, hogy láthatom, semmit se tudok elmondani, könnyebb, mint ha itt volnának „ők”, most épp a lovak, és én ezzel a mi-lesz-a-jövőben, el-akarja-e-árulni-magát-nekem dologgal csak hinném, hogy... Nem, jobb akkor valami rögtöni kudarc is az egészben.

Jó – itt, az elbeszélésben – ez a kapkodás. De mennyire jól Kicsit érzékeltet belőle: milyen is, ahogy egy futam véget ér, alig térsz magadhoz, várod esetleg a nyereményed kvótáját, ám máris nézed a lepedőnyi nagy Paris Turfben a következő futam esélyeit, öt-hat versenynapja fel van tüntetve ott minden indulónak, öt-hat eredmény, kudarc, diszkvalifikálás stb., idők, hosszak. S a monitorokon a pillanatnyi esélyállítás, az oddsz. Aztán a lapok véleményei. Aztán más táblázatok a lapban. Ja, ideírom még: francia származású nagyanyai ágam! A Turfitt család. Itt a turf, tessék! Meg a Svédországban élő Tandori János zsoke sampion – champion – rokonom. Az se champignon, mondanák divatosabban ma. Ez mind itt van.

Dönteni is kell, mikor az ember így ír: például most az hogyan legyen, a kétféle jelleg sorrendje: előbb jöjjön a Sir Action-sorozat, mondjuk, Rheinpolarral indítva, a képzetes és a valós, egészen Navacig, vagy fussuk át gyorsan a négy vincennes-i napot, bár erről egyebütt azért *lesz szó?* Az elbeszélés nehézségei, kedves Cipi, aztán meg: itt különböző emberek vannak tegezve, s akkor még nem említettem a célvonalaknál gyakran felhangzó „Scheisse”, „Verdammt...”, „Arschloch” és a többiféle kiáltozást, nem lényeges. Elszorul valahogy bennem, ahogy a négy vincennes-i nap Paris Turfjeit előveszem. Még valamit: te is hoztál hat Paris Turföt, mikor kint voltál, szóval, lóversenygyűlöletednek, netán velem kapcsolatos aggodalmadnak ellenjátéka is van, minden igazi dolognak akad belső ellenjátéka, úgy jó, és nálad ez igazi dolog. Ezt a fajta tegezést a feleségemnek szólatom, aki, igaz, elsőül kezdeményezte a különutazást, ám kevesebbet utazott nálam, aztán meg itthon, úgy forma és lényeg szerint, simábban helytállt a dolgokkal, vagyis körülbelül egyenlőre jön ki a szaldó, szaltók után null-szaldó, ahogy a magam anyagi alapú játékaról mondom. Mégis; és azért, persze.

Elszorul, mondom. Mi mindent kéne sorolnom. A hajtókat, a zsokékat. Egy Ugar nevű lovat, a német eredetre valló Schlosst, akit Kafka miatt játszottam, és boldog-

ság volt oly soká hallani nevét az élbolyban/ból; mert a futamokat mindig közvetítik is megafonokon, és közben egy óriási, a pálya közepetáján elhelyezett raszterpontos tévéképernyőn nagy méretben látni is a mezőnyt, összetorlódva szemből, széthúzódva... ilyet eddig csak Vincennes-ben csodálhattam; azonnal el is kapott! A kerekded L-lek Schloss nevében! Aztán lemaradt, de ez olyan maradandó, ez a kerekded L sor... vagy ahogy Vlakowát, a – persze, nyertem vele! újabb vincennes-i futamgyőzelmem lett – Tatiana Viennoise után induló, majd a Vanio nevű kanca – ! – vereségével elálló szláv vonalam folytatója, szintén zíges, a Vlakowa pergő-kerek L-lei... s a Tattyána szó fura franciás ejtése... ami szinte meghatározza a mi itteni és az ő „ahhozi-ottani” pozíciójukat, igen, ahogy egy ilyen Tattyánát kimondanak, vagy ahogy Mócártot betű szerint Mozártnak mondják, sőt, Mozártnak... stb., hát nem is tudom. *Jönnek!* Ez mindig a mezőnyre vonatkozik nálam. A kanyarban. Befordul a tömör, félelmetes mezőny a célegyenesbe, mely ekkor még nem adja a célt, csak elrobognak a tribünök előtt. Mi is volt Tatiana Viennoise és Vlakowa mezőnye? Velük, ezzel a két lóval, ráadásul galopp volt, Vincennes-ben ugyanis váltakozva adódnak ügető- és galoppfutamok, ez se rossz, velük nyertem a második napon, két győzelem, becsesebb, mint később út, tévén át szerzett, francia zíg, vagy tíz-tizenkét német, hét-nyolc osztrák, élesben. De mi is volt a mezőnyük? Még gyorsan valamit. A kapkodás... aztán a nyugalom... eleinte a hiúság és nagyképűség nélküli, összpontosító begurultság... ahogy a tribünről nézem a futamot... látcsővem még nincs velem, az majd Bécsben, mikor újra megyek, meg a Rajna-Ruhr-vidéken. De nem is olyan fontos a látcső! Néha az ember csak hallgatja bénultan várakozva a futamot, nem is nézi. Csak hallja. Kuporogva, netán.

O, istenem! Ha széthull is, amit írok, de...! Most érzem, megvan. Ahogy kuporgok, később már, hát akkor sem nagyképpen, nem, dehogyan könnyel, dehogyan rutinosan, dehogyan „csak a zigre figyelve”, csak azért rettegve, reszketve, remegve, szorongva, betojva... a lépcsők kék szélű fokain... a tribünalja hangárban, aztán lengőajtók feljebb, azon tűnik el a nép, mikor a futam indul, ezen tódul vissza... kuporgok a legfelső fokon, széthajló lépcső, kis pihenő, folyosó indul innen, a folyosó és a lépcső karzatos összetorkolltánál ücsörgök, mellettem fekete oldaltáskám, benne a bor, mellette Kazinczka és a banda, gyűröm dzsekim alá a Paris Turföt, sok programlap is mellettem, mohóság... de a „mellett” szavak sivárak, ha nem telibe lesz, legalább valahogy, az egész. És itt egy nap két „teli”: az nagyon sok. Másnap jött az a csoda dolog, azt hiszem, Ariane de Semillyvel. Vagy Soyeuse du Bois-val. S még Ursel volt amolyan-teljesen, erdön-latolgatott, patak-és-tóparti igazi. S akkor, már a nyert pénzből, eléggé tüdőba játszva, egy Vanneau nevű ló, aztán, befejezésül? Ki? És búcsúm is az volt Vincennes-től, már ürült a hangár, még vártam a zíg pénzemre, tulajdonképpen vesztés volt, de volt már miből, túl sokat tettem meg, túl sok lovat, de *akartam* ezt a hetedik zíget; később értéke nincs. De súlyosak is ezek a Paris Turfök, de komoly dolgok! Átfordítom a pakkot, nézzük. Vanneau és Unispeed. Ám azért Unispeed nagyon nagy ló, persze. Vanneau meg az én Turfitt Anna nagymamám lovát verte meg. A Vainqueur Ker Annát. Favoritnak vettem az Annát, meg is pakoltam. Mellette Vanneau-t is. De nem komolyan. Anna az a nagyanyám, aki olyan kis vidékies öregasszony volt, mint a Camus mamája, és teljesen kifogástalan. A családunkban majdnem a legjobb; anyám mellé rakható. A háború alatt halt meg, az ostrom idején. Az előtött pincéből még élve vitte föl apám, aztán ő maga ásta a sírt a Vár oldalában, és egy nagy láda szög került elő, katonák ki tudja,

miért elásott hadiszere. Még ma is van nekünk, meg a ház régi lakói közül talán némelyeknek, abból a szögből, s „keletes napjaink koporsósözögeinek” nevezem őket, bár még a világ némely tájáról, akár ma is, kéne egy-két zacskó szeg, hogy a kép hú legyen. Ó, istenem, ismétlem. Ezen az augusztus huszonharmadikán volt az első a futamban, a Prix d'Orbecben Ursel nyerése. Galopp, szintén. A mindenit! Lovagolta E. Caillau. Medvéim, medvéim...! De nagy volt a büszkeségünk. Rendes 14,60-at fizetett az Ursel. Bezeg látom már itt azt is, ami fáj. Te – feleségemnek mondom – a „vehemens”, „agresszív” szavakat túl könnyen dobod. Pl. rám. S Gelsenkirchenben egy Agress nevű lovat ezért nem pakoltam meg rendesen... nem akartam „vállalni”. Maradtam kettő-ötvennél. Pedig már egy húsas is... hozott volna. S Vehemence volt itt a második futamban. Nem játszottam meg. Ilyenkor, ha meggyőződés ellenére nem játszunk meg egy lovat, nagyon ocsmány az érzés. Ellen kell drukkolnunk, holott neki szurkolnánk; megalázó. Emlékszem, emlékszem. Mennyire bántott, hogy Vehemence-t nem raktam meg. Jaj, hahhaj. S hogyan is ment tovább? A harmadik futamot nem is szagoltam, de: Star de Bellouet túl nagy esélyes volt, 1,80-at hozott. Németországban, persze, tíz márkára, nem is rossz, pláne százra. Ezeket a dolgokat bánom én; hogy nem volt rájuk miből... el lehetett volna kezdeni az utolsó, gelsenkircheni napon egy nagy sorozatot. Rheinpolarral, Szpéró lovával. Aztán volt a Nagy Bukmékertől az aznapi Díj, három előfutamos. Az első kettőben ment a *szuper-szuper-szuper* ló, ő volt Sir Action, meg a *szuper* ló, a második, Double Crown. És a harmadik elődöntőt kihagyni, az zürzavaros, de megjátszani a döntőt, nyeri – nyerte – Sir Action. Összejön így kb. 350 márka. Ebből már csak 100-at megtenni Navacra, a Vakra, és ő egymaga 250 pluszt hozott az ilyen játsszójának. Ám én a kettő-ötvenekkel – százszor kisebb összegekkel –, az ötökkel, tízekkel a nulla környékén is boldogan tartottam magam. Viszont ez most: épp így jó.

Igen, a negyedik futamot – remélem, nem hagytam félbe a *mondatot* – nyerte Soyeuse du Bois... nagy, 38,50-es dobással. Háromszáznolcvanöt frankomból játszhattam aztán Ker Annát stb. S maradt is bőven. Hazafelé: ezt meséltem az algériai kocsmában! Ittuk rá a söröket, mindenkinek a vendége voltam, mást nem fogadtak el. Soyeuse du Bois – az erdők selyme, bársonya? efféle név – nagy meglepetés volt. Én Texast is játszottam mellette, és sokáig hittem, a kék lépcsőn, a monitort se nézve, hogy Texas jött be. De Soyeuse du Bois-t az erdőn ücsörögve szűrtem ki. Az eredményei alapján! Starellát, a sztárt mellőztem... egyebekben nem is gondoltam az „erdő” névre... bois... nem, tényleg csak az eredményei alapján akartam egy autzejdert. S akkor a nap többi eseménye, Anna ellenére, említést sem érdemel.

A harmadik, tehát az utolsó előtti napon jött be Ariane de Semilly. Jól írom nevét? Most mindjárt ellenőrzöm. Marad a cím akkor is, ha a név hibás. A „Semilly” a lényeg! A magyar szó, a „semmilyen, semmily” miatt tettem meg. Magyaráztam is, nagyot, má nagyot nyerve rajta, a kasszánál: ez egy magyar szó...!!! Nem adtam alább. Ők meg nem egészen értették. Lángoló arc, kifordult szemek... ez lehettem... s még, ha még nem tízre játszottam volna! De hát a régi ábra. S nézzük most: jól írtam! Igaz, csak 17,80-as befutó volt, nekem mégis nagy. Eznapi volt, hogy Vodka on Ice helyett madaras lovat, Vue des Corvées-t, ha jól írom, kellett volna az első futamban játszanom. A negyedikben Upsilonot. A többihez semmi közöm se volt. Ugento, Uptown Girl, nem. Két nagy favoritot nem játszottam meg, akkor még nem tudtam: Ténor de Baunét – ő, az egyik legnagyobb ló ma! – és Victoire Classique-ot. Ő Vielék lova, hajtója J.-P. Viel. Ténoré meg ott J.-B. Bossuet volt. Kár,

hogy Tissafnál nem hallgattam a „Tisza”-súgásra. Németországban már bátrabb voltam így, sokkal. 13,10-et hozott volna, meg hogy *sikerült*, főleg azt. Kár. De nézzük Tatiana Viennoise mezőnyét, s talán Vlakowáét. Ahjoh, szinte fáj. Mikor leszek ott újra? Ki kell várni a szép időt, mondom, fordítva ezt, mint az Ilyen hosszú távollét clochard-jánál a telet, mikor majd bekényszerül. Nincs manapság egyébként se oly könnyű kényszerülés. Vincennes-t már a nagy Grundigon viszontlátni, Garbinskinél, az is hihetetlen, az volt. S hogy Garbinskinél előbányásztam a Vimitri-dolog mellett Sam Grandchamp-t is! Óriásit dobott, úgy nyert, teljesen esélytelenként, a Sam... azon a szombaton, mikor én már nem lehettem Vincennes-ben. S búcsúnapon Kölnben bebotlom Garbinskihez még épp jókor úgy, hogy a délutáni Enghien-közvetítések után... nyertem egy galoppfutamat például egy óriásit hajrázó Randori nevű lóval, mondjam-e, miért tettem meg... bódulat volt, ahogy a kanyarban kilótt a bolyból, 19-es számmal, 20-ból... nyert, nyert! Utána egy Luftberry – jó név, nem? –, aztán és aztán... tévén át pár enghieni futam, ziggel, szinte semmi pénzzel a végén. Persze. Mégis! És akkor látom: indul Sam Grandchamp. Megtettem, ahogy meséltem. Mint Soyeuse du Bois, hozott, de nem is ez. Rajko, a boltvezető végül Samu verebünknek dedikálva adta nekem, kérésemre, a fogadóirodában kifüggesztett német kiadású Vincennes-Turföt, ámde ahogy mentem kifelé – nem meséltem? – a „bárácsk, bárácsk”, mármint azt viszek majd neki, emlegetések közben a Paris Turföt is idenyomta a hónom alá, a Sam Grandchamp-ost. Samu egyébként a lábával már nagyon gyenge itt, *levettük* neki a sajtot – állati fehérje! –, nehogy ezzel rövidítsük az életét. Samuval a hetvenes évek végéig elmennek, de nem is ez. Valami nagyság, ég veled, harnvak, gyémánt... marad a szeretet sok nagy szorongása, persze: Icsi, Alíz, Mokka, Tutu, Tóni, Tódor etc., de nem, nem, valami Samuval végképp elmegy majd. Hát nem tudom, az éji Vincennes, éji Baumann-és-Fiám, Rajkó, Köln, a Garbinski, a nagy Grundig, a kis zöld cetli 4-4 márkáról Sam G.-ra... hogyan jön ez össze. Nem látom azt a csillagot. De csak úgy *épp* nem látom. Azért az nézhető. Néha.

Nem, hát Tatiana Viennoise mezőnye nem is olyan érdekes. Talán Sambra, Tania Speed, Seddouk de Talonay... Igen, Tonia de Talonay miatt mentem be főleg a Garbinskihez a „Sam Grandchamp”-estén, s pontosan az ő futama volt az, amelyik Vincennes-ből kimaradt nekem... hét futamot nyertem hát, de nagyjából a Sam pénzén. Persze, kimaradt egy érzékeny Gelsenkirchen-dolog is, a... ki is?... jönnek a konyhát dúlni-javítani mindjárt, megint, ez a második nap... nem vagyok *egészen*... persze, a Scapa's Tochter, biztosan nyert, hát ő akkor a helyi telefonhívásaim vagy két taxim árát bedobta volna. Ez az, már, hogy „oly mindegy”. Utolsó kölni napomat, taxiig, végsőre kiszámított reptéri-busz-indulásig végigjártam az Aachener Strassén, és egy futamot Saint Cloud-ból nyertem... de szép volt a kinti kerítés mögött az autók suhingatása, míg elöl a mezőnyök... ellenirányban...!, aztán a közeli Neussból egy Fayence nevű ló nyert egy Klee helyett... velük búcsúztam, de tényleg. Most alig várom, hogy tavasszal, nyár elején... de hová? Vagy Vincennes, vagy Köln... nem tudom. Tíz-tizenégy nap, nem több. Nem tudom. Ha valami jó ötlet adódik... Nekem nincs. Hogyan lehetne csodásan szaporítani ezeket az időket. Már az is jó lesz, ha ott megyek a Práter fái alatt, a színes krétával kifent iskolafal előtt, aztán a fasoron, aztán leülök a jó hidegben a padomra, az x-lábú asztalhoz, aztán meghúzom a bort, vagy a vodkát, vagy nem tudom, a Paddyt, a VAT-ot, aztán közeledek, átmegek a manóvasúton, s hallok az első megafonbemondásokat a

krieaui tribün túljáról. Aztán a jegy... a Traber Zeitung... az első látvány... ahogy valaki, edzés közben még, elfut előttem. A klop-klop patarobaj, vagy a dum-bumm inkább, a porban, a salakon. Hó ne legyen. Kemény pálya lehet, de... semmi ne rontsa el. Avval kezd véget érni az év. Ne Samu halálával érjen véget. Ki se merem mondani, Pipi halála óta mennyi idő telt el. Igen, Vlakowa a szláv vonalat jól vitte, nem is volt nekem tetsző nevű ellenfele, aztán... aznap hazamentem.

Nem is emlékszem pontosan... talán ettem sült krumplit ott, ahol a rue de Reuilly és a rue du Faubourg Saint Antoine találkozik, van ott egy tér, jó félkülvárosi, mégis Utrillo-nagyvárosi, laknék ott akár egy fél évet is, Béclère, ilyesmi, nem látom jól, térképemen. Aztán, alkonyidőn, végig az Antoine-on, mármint a Faubourg-on, a Bastille tér, a Cité du Crussol a Beaumarchais körút mellett, a Cirque d'Hiver mellett, arab ez is, aztán a République tér, a Gymnase. Paris Turföm előbontogatom. Aztán a szálloda. Aztán... mi is volt ez a versenynap? Mi is volt, ez van most, akkor, ez „mind”? A vonat Dinslakenből Duisburgba, az a kutyás ember, a sietés a Dóm alatt, a Richmondi... és minden, amit nem mondtam el, mindaz, amiből ez mind épp csak kilátszik. S mégse volna mit mondanom igazán tovább. Irni: eszményi hely, hogy abbahagyjam. Talán csak egy nincs meg hozzá: az eszményi idő. Ez eszményíthetetlen, folyamatos. De viccen túl: nagyon nincs meg az „eszményi idő”. Torlasztani lehet csak, akkor, egymásra: időket, ne maradjon üres „idő-hely”, rés, ahol úgy lehetek, ahogy nekem nem jó. Aztán Klee helyett lesz Fayence, sebj, mint a St. James's Park túlján, korlát mögén húznak el a pálya mögött az autók. Ne aggódj, mondom neked – s mesélem is, miket írtam „rólunk”, s hogy ezt ide beírom –, ne aggódj, Düsiben most mindig a Garbinskihez akarok rohanni majd, meg Krefeldbe a galoppra, és minden gyakorlati haszon nélkül térek haza, talán, kínlódva épp meglesz, ami, de akkor, mondom neked, *ugyanakkor* ne akard a lovakat is a fenébe kívánni. Az egyik, az utóbbi, meglesz, és ez nyugtasson meg, mondom neked. Nem jó, *legalább*? Hát persze, mondod te, csak éppen...

Na, ja, mondom erre neked, *ebben* viszont tökéletesen igazad van. Hagyom a frász-etető viszonzásokat.

De hát ahogy Enghient is, bárhogy futottam, viszontláttam, hirtelen, félholt füstben, de viszont... így azért minden lehet még.

Luca Anna

A MACSKA

falhoz vágta, reccsent az alma húsa
s sziszegve itta be a durva fal
a rémülettől felhabzó levet
porózus, törtfehér morzsáival

egy csorba alma, fal tövén – a macska
úgy néz rád, mintha attól félne hogy
meghibbantál – normális volt a gazda,
túl normális, túl kedves és nyugodt

Aztán legyint a farkával Ki bánja
havonta három alma Üsse kő
és elvonul a szomszéd sufnijába

– saját házához vagdos itt akármit,
gírhes, tollas madár legyenek, ha nem hibádzik
neki valami nagyfogú kutya.

EGY KISSÉ

Egy kissé kapcsolatlanná lettem,
a télbe hajlik életem faága.
Pöndör levél, hull-hull, és földre ér
a zúzmarás levél a zúzmarára.

Eörsi István

IDŐM GOMBROWICZCSAL (III)

(Részlet)

1991. MÁRCIUS–ÁPRILIS

1

Március szinte gombrowiczatlanul illant el. Mint oly gyakran, most is a munkáim akadályoztak a munkámban – és még azt sem bírom eldönteni, hogy valóban így van-e ez, vagy csak ürügyeimet öltöttem bohócruhába. Mindenesetre tény, hogy a Párizsba autózásom előtti napokban – mert ezt itt Párizsban írom, április 3-án – megírtam egy hangjátékot (pályázatra, az előleget már tavaly felvettem), kijavítottam régi darabomnak, a SÍRKÓ ÉS KAKAÓ-nak a második részében ezt-azt, és felkérésre egy esszét

is remekeltem, EÖRSI ISTVÁN HATVANÉVES címen. Ez utóbbi foglalatosság élvezetet okozott, mert kigúnyolhattam egy álszentségre berendezkedett műfajt: az efféle felköszöntőkben többnyire túlteng a nekrológijelleg, és ezt a hódoló epitetonok áradata sem takarhatja el. Ráadásul elidegeníthettem magamtól, és ily módon le is győzhettem ideig-óráig a félelmemet, amellyel ez a kerek számú évforduló, hiába próbálom fiatalos gesztusokkal bagatellizálni, mégiscsak eltölt.

A múlt hónapban gombrowiczkodásomból csak arra futotta, hogy végezzek jó részt fiatal korában írott novelláinak kötetével, és megnézzem amatőr-előadásban világszatrírját, az OPERETT-et. Régóta ismerem ezt a darabot, verseit nyersfordításból én magyarítottam jó pár évvel ezelőtt. Színpadon is láttam, Újvidéken egy lengyel előadást, Dejmek rendezésében, aztán a vígszínházi produkciót, 1979-ben. A darab az operettforma „monumentális idiotizmusába” zsúfolja századunk történelmét, a hagyományos úri osztályok biztonságban tenyésző parazitizmusát, majd a náciizmus és bolsevizmus zászlai alatt megszervezett csöcselék uralmát, ahol is a régi úri társaság reprezentánsai nációkká válnak, a lakájokból pedig bolsik lesznek, és végül, az elavult és embertelen divatok után, utópisztikus reményként, a koporsóból meztelenül kikelő szépséget, azt a látomásos formába öltöztetett – pontosabban: vetkőztetett – indítványt, hogy térjünk vissza egészséges ösztöneinkhez, a természet adta varázshoz. A „Vissza a természethez” huszadik századi változata ez, Albertinka meztelenségével a darab végén esztétikailag és morálisan is megsemmisíti a korábbi, nem emberszabású divatokat. Az efféle végkicsengés egyszerre mutatja, milyen engesztelhetetlen Gombrowicz a meglévő hatalmakkal és választható alternatívákkal szemben, és milyen tanácstalan, ha azzal az undok, gyakorlati kérdéssel szembesül, hogy mi volna tulajdonképpen a teendő. Ezt az utóbbi megjegyzést nem bíráltnak szántam. A kommunista ideológusok arra kötelezték volna az írókat, hogy mutassanak „kivezető utat”, vagyis csapják hozzá művük anyagához a kommunista párt odavágó időszerű jelszavait. Az íróknak azonban nem kivezető utat kell mutatniuk, hanem minden egyéb szempontot figyelmen kívül hagyva végig kell gondolniuk és érzékletesen ábrázolniuk kell azt a konfliktuskomplexust, mely művüket ihleti és élte. Olykor – kivételes esetekben – az emberi viszonylatok könyörtelen és pontos rajzából kitetszik valamiféle kivezető út iránya, máskor csak általános szinten fogalmazza meg egy-egy színpadra bókászó Fortinbras, hogy új világ kezdődik majd, ki tudja, milyen; megint máskor utópista látomás érzékelteti, szintén elvontan, az áhított megoldás moralitását. Csak egyetlen szabály nem sérthető meg ezen a téren károsodás nélkül: az író nem mondhat többet vagy mást, mint ami benne rejlik ábrázolt anyagában.

Az előadás, amelyet most láttam, éles fényt vet a szellem kiszolgáltatottságára olyan korban, melyben a dilettantizmus ökre akadálytalanul legelhet a politikai konjunktúrák mezején. Szörnyű szenvedést okozhat az is, ha valamely rendező Szophoklész vagy Shakespeare kontójára próbálja bizonyítani eredetiségét. De ezeknek az íróknak a művei már a kultúrtörténetnek, sőt a közgondolkodásnak is szerves részei, így hát lerázzák magukról a rájuk aggatott és természetüktől idegen konstrukciókat. Kevésbé ismert művek esetében azonban az anyag felelőtlen kezelése felér egy-egy aljasul kitervelt rágalmazással vagy brutális megbecstelenítéssel.

Az OPERETT-nek azokon az előadásain, amelyeket régebben láttam, a rendezőknek a kommunista kultúrpolitika eszén kellett túljárniuk, úgy kellett ábrázolniuk a kétfajta csöcseléket, hogy az egyik, a bolsevik formájú mégse legyen annyira csöcse-

lékszerű. A budapesti előadáson például a megnyerő külsejű Hegedűs D. Géza játszotta a lakáj-diktátort, miközben a nácifigurák, akik Gombrowicz intenciójának megfelelően zsákokból bújtak elő, a legsötétebb és legbaljósabb embertelenség stílizált allegóriái voltak. Hasonló – bár kisebb mérvű – eltolódást tapasztaltam a lengyel előadáson is. Felháborodásom természetesen nem ismert mértéket. Elvégre Gombrowicz nem történelmi esszét alkotott, és nem a két totalitáriánus rendszer embertelenségét hozta közös nevezőre, hanem egyszerűen csak azt ábrázolta a maga művészi eszközeivel, hogy a történelem szele elfújja a régi, úri világot, és kétfajta ember- és kultúraellenes szörnyűség zúdul a helyébe, az egyik tökéletesen szellemtelenül, a másik az elfajzott, rossz lelkiismeretű szellem segítségével. Csak az olyan előadás lehet tisztességes, amely a kétfajta iszonyt egyforma intenzitással állítja színpadra.

Ha a most látott rendezés csak azért bosszantott volna fel, mert az operettforma semmibe vételével vitt színre egy operettet, akkor szót se vesztegetnék rá. Nem ez az egyetlen színházi vállalkozás, ahol a felkészületlenség hőskölteménybe illő méreteket ölt, és ilyenkor a művészek csaknem mindig úgy segítenek magukon, hogy gyámoltalanságukat a stílári eredetiség leheletvékony látszatával vonják be. Ebben az esetben azonban a dilettantizmushoz olyan mérvű hamisítás párosult, melyhez képest a régi, professzionalista produkciók csak szemérmes és szóra is alig érdemes torzítások. A rendező egyszerűen elhagyta a náciakat, és csak egyetlen – bolsevik – csőcseléket vitt színre. Ehhez figyelmen kívül kellett hagynia az OPERETT dramaturgiáját. Flor, a nagy divattervező mindenkit zsákba öltöztet, mert azt reméli, hogy amikor leveszik a zsákot, az alóla kibukkanó ruhákból megtervezheti a jövő divatját. Az egész második felvonást az a feszültség élte, hogy mi rejlik a maszkabálozók zsákjai alatt. Nos, a most látott előadás művészei is felöltik a zsákot, de a szög nem bújik ki belőle. Náciak nem is léteztek soha, a bolsevikok számláját terheli mindaz, ami rossz volt. A darabnak ez az átértelmezése jól illik egy olyan ország légköréhez, ahol az egyik legbefolyásosabb politikus tomboló sikert arathat azzal az állításával, miszerint a kommunisták bűneihez képest a náciak összes tette első áldozós gyerekek csínytevése csupán. Azon a héten, amikor a szóban forgó előadást láttam, egy magyarországi újságban ciángázt követeltek azokra a nemzetellenes firkászokra, akik populista írókra másznak, mint a tetvek. Magyarországon Auschwitz után csaknem egy fél évszázaddal ismét ciángáz útján óhajtják az ideológiai nézeteltéréseket kiküszöbölni, és eközben a színpadról eltűnnek a náci szörnyetegek, az 1939-ben emigrált Gombrowicz írói képzeletének szülöttei. (Azt már épp csak megemlítem, hogy az előadás végén üres a koporsó, nem emelkedik ki belőle a mezeten Albertunka, hanem az eddigi szereplők beledobálják néhány ruhadarabjukat, egyik-másik gatyában ácsorog ott, kínos és értelmetlen látvány.)

2

Vissza a NAPLÓ-hoz.

Gombrowicz elolvassa egy Dionys Mascolo nevű marxista ideológusnak egy évvel korábban, tehát 1953-ban megjelent művét, a LE COMMUNISME-t, és vagy tizenöt nyomtatott oldalt szán arra, hogy rendet teremtsen ellentmondásos érzései és gondolatai között. Ma már ez a pusztán tény is fantasztikusnak tetszik. A kommunizmus nemcsak halott kutya, hanem bomladozik is a nyilvánosság szeme láttára, előkelőbb szel-

lemek legfeljebb egy-egy megvető jelzõt tékozoznak rá, a szellem maró nyálát, amint kiköp a bűz irányába, tovahaladóban.

Ily módon jellemzi Gombrowicz a könyvet: „Abszolút komoly és abszolút gyermeg.” Másutt: „Fölöttébb bölcs. Szokatlanul buta. Rendkívül morális. Megdöbbentően amorális. Abszolút reális. Tebolyttóan irreális. Nagyon őszinte. Nagyon őszintétlen.” Mascolo „gyakran éles fényt vet a mai kultúra mérges alkímijára, arra, hogy hamis kártyákkal játszunk. De saját hamisításával tökéletesen gyámollatlanul áll szemben. Ez azért van, mert nem önmaga akar lenni, hanem csak szerszám – olyan ember ő, aki alárendelte magát a feladatának. Nem értheti meg a világot, mert rá akarja magát erőszakolni, sőt mi több, azt hiszi, hogy ez a ráerőszakolási módszer a megértés egyetlen formája”.

Már ez a bevezető eszmefuttatás is nagyon mélyre hatol. Mielőtt egy eszmerendszer objektív igazságtartalmán elmélkednénk, fel kell vetnünk a kérdést, hogy milyen követelményeket támaszt tulajdon hirdetőivel és követőivel szemben. A kommunizmus esetében – és most persze nem a valóban létező pártállamokról és az ezeket megteremtő szörnyetegekről beszélek, hanem többnyire csak hivatkozási alapul szolgáló filozófiájukról és etikájukról – rögtön felvetődik a kérdés, hogy mit csinál ez a szabadságideológia saját híveinek a szabadságával. Ha pusztán eszközzé degradálja őket, akkor a szabadság mint ideológiai kötelezettség, csupán a szabadságról való lemondás formájában nyilvánulhat meg. Ezt az önellentmondást akarta megszüntetni Marx, azt állítva, hogy ő maga nem marxista, tehát saját elmélete fogságát sem viseli el. Minél zártabb egy „izmus”, és minél magabiztosabban hiszi magát az igazság egyedüli hordozójának, annál parancsolóbban szabja meg követőinek – és ha minden rosszul megy: a fennhatósága alá kerülő polgároknak – a látkörét, és annál aprólékosabban rendezi be azt a területet, mely e látkörön belülré esik. Marx csak önmagát mentette fel a marxizmus kötelmei alól, de híveitől már rossz néven vett minden elhajlást. Mivel gondolkodásának integráns része volt, amit Lukács a TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT-ban úgy fogalmazott meg, hogy a munkásosztályba kívülről kell bevinni a helyes tudatot, az értelmiség ama részének, mely hivatva érezte magát erre a feladatra, eszközként kellett funkcionálnia, önmagát nem személynek, hanem a helyes tudat hordozójának fogva fel. (Az OPERETT-ben ez a hordozás a szó szoros értelmében megtörténik: Joseph, a lakáj, ez a Sztálin-figura egy professzor hátán lovagol be a színpadra.)

Mennyiben alkalmas egy eszköz arra, hogy vitapartner legyen? Gombrowicz elismeri, hogy Mascolónak nemegyszer igaza van, „csupán egyetlen igazságnak van híján, nevezetesen a szerző szerény, meleg, meghitt igazságának”. Ha valaki eszköz, akkor az általa képviselt igazság nem az övé, hanem mindketten – ő és az igazságok, a világtörténelmi szubjektum és az objektumok – a közös gazdát – világszellemet, a történelmi szükségszerűséget, a világproletariátust – szolgálják. Mindez deprimálón helytálló, de a tényállást nem meríti ki. A „szerző szerény, meleg, meghitt igazsága” ugyanis nemcsak a stílusban lehet jelen, hanem valamiféle tudatosan vállalt, személytelen formulákban megfogalmazódó stílusnélküliségben is, pontosabban abban a szellemi magatartásban, amelyet ez a stílusnélküliség olykor még a legkönyörtelenebb szemek elől is eltakar.

Ez a magatartás: az önként vállalt áldozat tudata. Ha igaz az – és ezt például Gombrowicz sem tagadná –, hogy velejéig hazug világban élünk, ahol is a Gonosz nem valamiféle kívülről fenyegető szellem, hanem benső ellentmondásaink gyümölcse, továbbá ha igaz az, hogy a kisebbség a diktatúrákban és a demokráciákban

igen különböző anyagi, erkölcsi és szabadságszinteken, de egyforma következetességgel biztosítja gazdasági és politikai uralmát a többség felett, miközben a világot ökológiai, továbbá „békés” és háborús atomkatasztrófákkal fenyegeti, akkor mindig akadhatnak olyan értelmiségiek, akik magukat és művüket alárendelik valamiféle erőszaknak, melytől az emberiség megváltását remélik. Így válnak eszközökké, de mivel ezt a sorsot tudatosan, olykor gőgből vállalják, és választásukban személyes okok motiválják őket, a szerző külön bejáratú – igaz: nem „szerény, meleg és meghitt”, de lelkéből lelkedzett – igazsága ott bujkál a személytelennek tetsző eszközszerűség mögött.

Abban a szerencsében volt részem, hogy legfogékonyabb éveimben egy olyan ember búvkörében éltem, aki a lehető legtudatosabban és a legmagasabb intellektuális szinten, mondhatni benső szabadságának sugallatát követve alakította át eszközé független szellemiségét. Lukács György már 1919 elején sem naivan csatlakozott a kommunistákhoz, hiszen tudta, meg is írta, hogy a bűnt választja, mert az emberiség csak a bűn útján váltható meg. A „bűn” – mint ezt a hatvanas években kérdésemre ő maga mondta – az erőszak volt. Az első világháború után feltehetően közhelynek számított, amit ma angyali ártatlanságú liberális közhelygyárosok tagadni próbálnak: hogy az emberiséget gazdasági, politikai, katonai kényszerek, vagyis az erőszak különféle megjelenési formái kormányozzák. Kézenfekvő volt a gondolat, hogy az uralkodó kisebbség szemforgatóan rejtett erőszakrendszerével szemben végre fel kell vonultatni a többség által nyíltan vállalt erőszakot, az erőszakmentes, szabad társadalom megteremtésének érdekében. Amikor Lukács zseniális telitalálatral Hebbel JUDITH-ját idézte („*És ha isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna, ki vagyok én, hogy kitérhetnék ez elől!*”), akkor ebben az volt az újdonság, hogy a bűnt – vagyis az eszme érdekében elkövetett öldökléseket, rablásokat, szöszegéseket – nem tüntette fel erkölcsösnek, mint Lenin (aki szerint erkölcsös ugyebár mindaz, ami a munkásosztálynak használ), hanem „bűn”-nek nevezte, előre vetítve ezzel későbbi, évtizedeken át tartó kényelmetlen szerepét és helyzetét a kommunista világmozgalmon belül. Gombrowicz elismeri Mascolo „*rendkívül magas szellemi színvonalát*”, mely abban is megnyilatkozik, hogy nemcsak kritizálja a Szovjetuniót, hanem még azt is kimutatja, hogy „*a kommunizmus rendkívül nehéz és véres feladat*”. De mit szólt volna egy olyan emberhez, akinek a számára ez nemcsak intellektuális felismerést jelentett, hanem morális elkötelezettséget is? Nemcsak arra az életrajzi tényre utalok, hogy Lukács mint hadtest-politikai-biztos 1919-ben megfutamadott vöröskatonákat lövetett agyon, hanem arra is, hogy évtizedeken át folyamatosan – de szerencsére nem következetesen – leszállította egyedülálló színvonalát, hogy a pártban maradhasson (vagyis fenntarthassa önként vállalt eszközszerűségét). Két ellentétesnek látszó motíváció vezérelte: vallásos szükséglete és intellektuális gögje. Hiperracionális lényét gyerekkora óta áthatotta a vágy egy megváltó eszmerendszer és egy ezt szolgáló közösség iránt, és amikor a materialista-rationalista filozófia a messianisztikus forradalommal egybeforrt, a „ki vagyok én” intellektuális pátozával alárendelte már akkor világhírű szellemét és személyét ennek a násznak. Mivel tudatában volt a rangjának, a lemondás gesztusába góg keveredett. Az alkotó értelmiségre az jellemző, hogy művének él, és személyisége legfőbb értékének azt tekinti, hogy átvezetheti, beolvaszthatja a műbe. Mármost mi az egyéni mű jelentősége az emberiség boldogulásához képest? – ebben a kérdésben kristályosodik ki a lukácsi góg, mely még a sztálinizmus évtizedeiben is derűs alapma-

gatarást biztosított a számára. Ezért történhetett, hogy a tisztogatások idején, amikor a Szovjetunióba emigrált magyar kommunisták többségét megölték, Lukács – noha Amerikába hívták professzornak – Moszkvában maradt, mert a valószínű halált is inkább vállalta, mint azt, hogy lemondjon töretlen – és végső soron boldogító – pátoszáról. Ilyen döntéseiből – melyekben a filozófus énje értékének teljes tudatában feláldozza magát az e világi vallásosság oltárán – világosan látható, hogy milyen személyes lehet a személytelen eszközszerűség, melytől Gombrowicz annyira viszolyog.

Az én ellenérzésem más természetű. A messianisztikus, forradalmi vallásosság csapdának bizonyult. Amikorra ugyanis a történelmileg még jogosult illúziók valódi természete lelepleződött, amikorra nyilvánvalóvá vált, hogy a „bűn”-t, vagyis az erőszakot nem az emberiség, hanem egy szűk és egyre embertelenebb csoport érdekében alkalmazzák, mind gyilkosabban és gátlástalanabban, addig a hívő, még Lukács színvonalán is, elvesztette józan kritikai szemléletét, ürügyeket, kibúvókat és indokokat keresett az új és új gazságok világtörténelmi méretű igazolására, magyarul: futott a pénze után, és hitelét veszve hosszú időre homályba borította még valódi, halhatatlanságot érő érdemeit is.

Tegnap átautóztam Párizsból, Belgiumon keresztül, Berlinbe. Napsütés. Szél. Gomolygó felhők. Eső. Újra sugárzó nap. Április. A változékonyság kalandja. De: a változékonyság ismétlődések sorozata. Másrészt nem egyszerű ismétlődés, hanem variációk. Ellenállok a csábításnak, hogy a „*változandóság a maradandóságban*” és a „*maradandóság a változandóságban*” hegelí–goethei dialektikájához keressék lapos ürügyet a tegnapi szép utazásban, és arról sem elmélkedem, hogy mennyiben módosította tér-idő koordinátáinkat a modern közlekedés, csak azt említem még meg, hogy a kecskesajtot, amelyet reggel vásároltam egy párizsi piacon, este V. berlini konyhájában kóstoltam meg.

Gombrowicz eltűnődik azon, hogy miért utasítja el a kommunizmust. „*Nem nehéz kommunistafalonak lenni, ha az ember hisz a Szentháromságban. Ha elmúlt Szépségeket lélegzik be. Ha társadalmi környezetének hű képviselője, ha gróf, úrlovas, földbirtokos, kereskedő vagy gyáros, mérnök vagy bankár, Sienkiewicz vagy antiszemita. De én? Én, aki féltis nélküli emberiséget követelek, én, saját köreim »arculója« és »provokátora«, aki a modern kultúrát misztifikációnak tekintem...» „*Megdöntöttem magamban az istent. Megtanultam, hogy kell kíméletlenül gondolkodni. És ami még fontosabb: megtanultam, hogyan találjam meg a nekem való szépséget régi szépségek lerombolásában, és a szerelemre a régi szeretőktől való elvululásban leltem rá. Rég elszakadtak már a többi kötelékek – vagyon, társadalmi és szociális szempontok –, amelyek gátolhatnának. Ma már nincs olyan tisztesség, tekintély, kötés, mely visszatarthatja, szabad vagyok, szabad és et cetera szabad! Miért utasítom el a kommunizmust?»*”*

Ismét fel szeretném hívni a figyelmet a kérdés halálos komolyságára. Gombrowiczot – akárcsak száz évvel korábban Heinét – úgy csábította a kommunizmus, mint Faustot a sátán. „*És ha ma a kommunizmus oly vonzó jelenséggé vált sokak számára, akkor ez azért történt, mert ez jelenti az intelligencia eddigi legerősebb materializációját – mintha a legfelvilágosultabb szellemek varázslatai végül olyan társadalmi, vagyis emberekből álló erőt idéztek volna fel a semmiből, amely konkrét cselekvésre képes. Ezt az ördögöt a falra kellett festeni – most arról van szó, hogy ne küldhessen a pokolra minket*” – ez Gombrowicz értelme. „*Újságom falára festettem az ördögöt*” – írta 1855-ben, halála előtt egy évvel

Heine –, a kommunizmus ördögét, éspedig annak tudatában, hogy „*a kommunistáké a jövő... Valóban, csak borzongó rémülettel bírok arra az időre gondolni, amikor ezek a képtrombolók uralomra jutnak; kérges kézzel könyörtelenül szétzúzzák a szépség összes márványszobrát, mely oly drága a szívemnek...*”. De – folytatja Dantéra hivatkozva Heine – „*Az ördög logikus lény! Egy szörnyű szülögizmus tart fogságában, és ha nem cáfolhatom meg azt az első tételel, miszerint minden embernek joga van arra, hogy egyen, akkor arra kényszerülök, hogy alávessem magam az összes többi következtetésnek*”. Es Heine szárnyakat kap, elátkozza a régi világot, amelyben „*az ártatlanság tönkrement, önzés tenyészett, és az ember az ember kizsákmányolója lett!*”. Pusztuljon el a hazugság és a romlás világa, „*és áldott legyen a szatócs, aki költeményeimből zacskókat sodor majd, hogy kávé vagy dohányt töltsön belejük a szegény öregasszonyoknak, akiknek a mai igazságtalan világban le kell mondanium az ilyen élvezetelekről – fiat justitia, pereat mundus!*”

Megdöbentő a rokonság a két emigráns szerző fejtegetései között. Esztétikailag mindkettőn lesújtó véleménnyel vannak a kommunizmusról. Megsemmisülnek a szépség márványszobrai. A DALOK KÖNYVÉ-ből zacskókat sodornak. „*A tudomány mindig eluont marad, a mi hangunk azonban a hús-vér emberek hangja, az egyén hangja. Nekünk nem az eszme – a személyiség a fontos*” – írja Gombrowicz. A kommunisták azonban – mint Mascolo példája bizonyítja – még nyelvükből is kiutatják az egyént, sőt a megfogható valóságot is. Az absztrakció, amelyben otthon érzik magukat, tökéletesen művészetellenes. Másrészt mindkettőn a régi, kizsákmányoláson alapuló, hazug világ *logikus* következményének tekintik a kommunizmust, sátáni következménynek, mely a saját eszközeivel nem verhető meg. A logikának ez a hangja mindkettőt borzongó félelemmel tölti el, de míg Heine a világ pusztulását is hajlandó elfogadni az ördögi igazság érvényesülése kedvéért, addig Gombrowicz főgondja már a védekezés az életre, sőt hatalomra ébredt ördög ellen.

A perspektíva eme különbözősége nem is annyira a két író eltérő életrajzából és alkatából, mint inkább a működésük között eltelt évszázad tapasztalataiból magyarázható. Időközben ugyanis – egyéb elszomorító tanulságokkal együtt – világossá vált, hogy a magát szocialistának vagy kommunistának becéző képződmény nem nyújt több kávé vagy dohányt a szegény öregasszonyoknak, mint a régi hazug világ. Némely országokban olykor kenyeret sem nyújtott. A régi márványszobrok továbbra is a múzeumokban szunnyadtak, a DALOK KÖNYVÉ-t iskolákban tanították, meghatározott szempontok szerint, de az igazság, amelyért a világot érdemes volna elpusztítani, még elvéve sem realizálódott.

Ennek a kijózanodásnak köszönhető, hogy Gombrowiczot kevésbé érdekli az ördög logikája, „*az intelligencia eddigi legerősebb materializációja*”. „...*Úgy találom, hogy a kommunizmus nem annyira filozófiai vagy etikai, hanem inkább technikai probléma.*” Ha a kommunisták azt állítják, hogy a szellem igazi működőképességéhez előbb az anyagi szükségleteket kell kielégíteni, akkor azt is bizonyítaniuk kell, hogy rendszerük magasabb rendű jólétet biztosít az embereknek, de hol erre a bizonyíték? „*A Szovjetunióban keressem, amely még ma sem bírja élelmezni magát rabszolgamunka nélkül – vagy fejtegetéseikben, amelyben mindenről szó van, csak a rendszer derekas működőképességéről nem?*” A materialista filozófusok a szellemet az anyagi feltételek megváltoztatásával óhajtanák befolyásolni, és mégis folyvást a szellemről értekeznek, és alig vesztegetnek szót arra, hogy miként lehetne az anyagot uralmuk alá hajtani. „*Amíg nem tisztázódik a kommunizmus technikai megvalósíthatósága, addig minden egyéb megfontolás pusztán ábránd marad.*”

A kommunizmus technikai megvalósíthatóságáról ma már – belátható időnkig – csak vicclapokban lehetne elmélkedni, és ott is csak szűk olvasóréteg – egykori marxista intellektuelek – érdeklődésére számítva. (Azért írtam, bár ma viccnek hangzik ez is, hogy „belátható időnkig”, mert a kommunizmus ideológiája és érzülete mélyen rejlő egyenlőségideál nem fojtható el végérvényesen, amíg a képmutatással párosult és a természeti törvény rangjára emelt társadalmi egyenlőtlenség világa fennáll.) Mégis nagyon fontos számomra ez az idézet, mert be kell látnom, hogy a technikai megvalósíthatóság ügyes-bajos dolgai engem sem foglalkoztattak soha, még abban az időben sem, amikor százszázalékos marxistának, sőt mi több: kommunistának tudtam magam. Mint olyan értelmiségit, aki kávé is, Heine-dalokat is bármikor fogyaszthattam szükségleteim szerint, csak az igazság érdekelt, vagyis a Törvény, amely lényegbevágóbb a Lét dadogásánál. Úgy véltem, a praktikus kérdések a véletlenszerűség szférájába tartoznak, így hát a szocializmus nem funkcionálása is véletlenszerű. Ezzel szemben a materialista világfelfogás, a történeti és a dialektikus módszer a lényeg szférájába tartozik, mert lehetővé teszi a legkülönfélébb folyamatok és jelenségek megértését. Mivel gondolkodásomban és írói munkámban a marxista filozófiának ezek a perdöntő elemei valóban segítségemre voltak (és vannak), úgy véltem, a szakértők eme princípiumok segítségével majd a gyakorlati kérdéseket is megoldják egyszer. Még mielőtt olvastam volna a TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT-ot, egyetértettem Lukácssal abban, hogy „a marxizmus kérdéseiben az ortodoxia kizárólag a módszerre vonatkozik”. *„Mert feltéve – de meg nem engedve –, hogy az újabb kutatás kifogástalanul bebizonyította volna Marx összes egyedi állításának tárgyilag léves voltát, akkor minden komoly, ortodox marxista feltétel nélkül elismerhetné mindezeket az új eredményeket, és elvethetnék Marx összes egyedi tételeit – anélkül, hogy egy percig is fel kellene adnia marx ortodoxiáját.”* Ma már elrémiszt a módszernek és az általa elért eredményeknek ez a végletes dualizmusa, mert tudom, hogy ennek segítségével igazoltak filozófiailag minden torzulást és gaztettet a létező szocializmus apologétái. Tőlük eltérően én – persze nem egyedül – a módszer és a rá hivatkozó állítások ellentétéből arra a következtetésre jutottam, hogy a módszer helyes ugyan, de az állítások nem belőle fakadnak, és nincs is valóságtartalmuk. Éppen a marxi osztályharcelmélet vezetett rá arra, hogy nem szocializmusban, hanem egy újfajta osztálytársadalomban élek, olyanban, amelyre Marx nem gondolt vagy nem gondolhatott. Így hát sokáig töretlenül megőrizhettem marxizmusomat, mint módszert, miközben – éppen e módszer alapján – totálisan elvettem a magát marxistának feltüntetni akaró rendszert. De miközben megőriztem a marxi módszer számos elemét, sohasem tettem fejemet a szocializmus technikai megvalósíthatóságán. Ezt a filozófiai szempontból is perdöntő gyakorlati kérdést a szakértők hatáskörébe utaltam, és a bizonytalan jövőre bíztam. Sőt, mea maxima culpa, el kell ismernem, hogy – bár most is szocialistának hiszem magam – mindmáig ezt teszem. Közben tudom, hogy ez értelmiségi fényűzés, mert nemcsak és nem is elsősorban igazságon él az ember.

Mondhatom persze azt is, hogy a technikai megvalósítás ügyében nem vagyok illetékes. Mint moralistának csak az a kötelességem, hogy megvizsgáljam, miféle – szemforgató vagy őszinte – indokkal és miféle – törvényesen szabályozott vagy brutális erőszakon alapuló – eszközökkel milyen érdekeket pártolnak és milyen érdekeket mennyire sértenek meg a fennálló társadalmi berendezkedések, mennyiben alapulnak érdemeiken az elérhető társadalmi privilégiumok, mennyi simulékonyság vagy

akár gerinchajlogatás szükséges az érvényesüléshez, mennyiben nyomhatják el kisebb (uralkodó) csoportok közvetlen érdekei a nagyobb közösségek távolabbi érdekeit, milyen mértékben és milyen módon védhetük magukat a szociálisan gyengébb pozícióban lévő rétegek, mennyire állhatnak ellen az egyének a társadalom roppant egyformásító nyomásának és így tovább. Vagy ha művészi álláspontra helyezkedem, akkor mondhatom én is, mint Gombrowicz, hogy engem nem az (absztrakt) eszme érdekel, hanem a (konkrét) személyiség. Ha az egyént ábrázolom, akkor azokat az erőket is meg kell mutatnom, amelyek az embert alakítják, de a jövő már nem tartozik a hatáskörömbe. Teljes becsülettel állíthatom mindezt, de ha a mai társadalmakból kivezető utak esélyeivel és gyakorlati problémáival nem foglalkozom, akkor hogyan nevezhetem szocialistának magam? Az eddig tapasztalt berendezkedések elutasítása, a sok „anü” – antisztálinista, anti-reálszocialista, antikapitalista – álláspont vagy szenvedély még nem jogosít fel arra, hogy valamilyen „pro”-világkép hívének szerepében tetszelegjek. Vagy mégis megtehetem ezt, ha a sok konkrét „anü”-hoz egy kis absztrakciót társítok, egy kis szubjektív „Legyen!”-t? Elegendő egy olyan társadalom általános víziója, melyben az érdekellentéteket nem a természetnek vagy különféle embercsoportoknak – nemzeteknek, fajoknak, osztályoknak, bármilyenű kisebbségeknek – a megnyomorításával harcolják végig?

Helyezkedhetünk-e merőben morális vagy kizárólagosan művészi álláspontra a világ mai állapotában? A német televízió ma megrázó képekben szállította az állampolgárok hálósobájába, ebédlőjébe és társalgójába tudósítását az iraki kurdok exodusáról. Húszezen haltak éhen vagy fagytak meg a hegyek között. Milliók kerekedtek fel, porontyokkal, szegényes csomagokkal, élelem, ivóvíz, takarók nélkül, az iraki katonák helikopterekről géppuskázzák őket, napalmbombákat szórnak rájuk. De még a szabad ég alatt elszennvedett fagyok és esők, az éhség, az importált, pompás technikával felszerelt ellenséges (értsd: hazai) katonaság sem tarthatja vissza őket attól, hogy elmeneküljenek – hova is? Halálos ellenségeikhez, a törökökhöz és az irániakhoz. Láttam a szőnyegen fekvő és pálinkát iszogatva, hogyan botozzák őket a török rendőrök – mindegy, csak el Irakból, szülőföldjükről, ahol a diktátor egész népüket kiirtaná.

A kurdoknak ezt a legújabb tragédiáját az okozta, hogy miután az ENSZ-haderő alaposan sikraszállt Kuvaitban az emberi jogokért, és megölt százhuszezer (újabb becslések szerint kétszázezer) irakit, az amerikai vezetés ráébredt arra, hogy egy gyenge Szaddam – akit korábban Hitlerrel és a Gonosszal mint olyannal azonosított – kevesebb problémát okoz neki, mint az általa fellázított kurdok függetlenségi törekvései. Baker külügyminiszter és néhány főkatona elfogadta az elnökkel semlegességi álláspontját, az iraki hadsereg tehát ismét hódolhatott kedvenc időöltésének, a népirtásnak. Amikor a kurd nép szenvedésének képei bejárták a világot, Amerika humanitárius gesztusokra kényszerült, és Baker külügyminiszter meglátogatott egy kurd menekültábrót Törökországban. Arcán részvétet honolt, és – becsületszavamra – nem viselt nyakkendő. Megrendülésének adott hangot, elismerését fejezte ki a török kormány nagylelkűsége miatt, majd iszkolni kezdett a repülőgépe felé. Mármost lehetséges, hogy Baker, amikor államérdekből a kurdok cserbenhagyását javasolta, egyáltalán nem gondolt indítványának emberi következményeire. A külügyminiszteri szakmával nem jár szükségképpen együtt a képzelőerő. Ez esetben okkal rendült meg, tapasztalva, hogy indítványába tízezrek haltak bele, és számláját most milliók leírhatatlan szenvedése terheli meg. Művészi feldolgozás

számára hálás téma, hogy egy ember váratlanul szembesül saját tettének következményeivel. Én azonban valószínűbbnek tartom, hogy Bakert egyszerűen nem érdekelték a kurdok, ő csak a „drága amerikai életek megmentésére”, pontosabban azokra a még drágább amerikai szavazatokra gondolt, amelyek ilyen frázisokkal megszerezhetők.

A képernyőn egy idősebb kurd is megjelent, törökülésben kuporgott fiatalabb férfiak koszorújában. „Az amerikaiak – mondta – az emberi jogokért harcoltak Kuvaitban. Hát bennünket, kurdokat nem illetnek meg az emberi jogok?” Szeretném tudni, hogy az Irak ellen felvonult koalíció soraiban akad-e olyan megveszeckedett politikus, aki erre a kérdésre megnyugtató választ tud adni? Akadt-e olyan politikus az Öböl-válságnak ezekben a hónapjaiban, aki képes lett volna ennyire egyszerű és visszautasíthatatlan gondolatmenetre?

Amíg az öregot néztem, eszembe jutott Gombrowicz követelése: „*Nem az eszme, a személyiség fontos nekünk.*” Csakugyan boldog lennék, ha avatott művész ábrázolná ezt az embert, hogy teljes lénye kibontakozhasson előttem. Már ahogy ült, ahogy nézett, ahogy a többiek nézték, ahogy beszélt, ahogy a többiek hallgatták, abból is kitetszett, milyen jelentős, összecserélhetetlen valaki ő. De egyéni stílusra valló, szűkszavú okfejtése a maga absztrahált igazságával önmagában is mélyen hatott rám. Még ha az elvont eszméktől a konkrét emberek felé fordulunk is, tudnunk kell, hogy ezek közösségi sorsoknak és népek végzetét befolyásoló eszméknek kölcsönöznek testet, mégpedig annál erőteljesebben, minél jelentékenyebbek ők maguk.

A kommunizmus absztrakcióit elutasíthatjuk, mint ahogy elutasíthatjuk egyéb világnézeti áramlatok és ideológiák absztrakcióit is, és művészi figyelmünket valóban az egyéni sorsokra kell összpontosítanunk, de nem választhatjuk el egymástól az eszmék és az emberek világát. Ha az élénk bukkanó eszmékkel nem boldogulunk, akkor valljuk meg ezt, és ne meneküljünk előlük az esztétikumba. Az ábrázolt emberi világgal – mint Gombrowicz bölcsen vallja – korrigálhatjuk, nevetségessé is tehetjük a laboratóriumokban előállított, professzori igazságokat, és ehhez latba kell vetnünk „*saját, egyéni értelmünkkel, személyes életünket és érzéseinket*” –, de művész énkünk nem tartalmazza teljes szabadságunkat, amellyel tiltakozhatunk a világban uralkodó tömeggyilkos államrezonok ellen.

„Szabadság” – szándékosan hagytam gondolatmenetem végére ezt a legfontosabb szót, melyet Gombrowicz is különös hangsúlyokkal tölt meg kommunizmusról szóló fejtegetéseiben. Elmeséli például, milyen boldoggá tette egy dicsérő levél, mert írója telibe találta legfőbb törekvését: „*A szabadság, mely NAPLÓ-jából kiolvasható, igazabb, mint Sartre professzoros, erőfeszítéssel elért szabadsága.*” Az intellektuális szabadság csakugyan újfajta rabságnak is felfogható, ha eltökélt erőfeszítés gyümölcse. „*A Sartre-ok és Mascolók, úgy látszik, elfelejtették, hogy az ember lényegét tekintve arra született, hogy közepes nyomás alatt és közepes hőmérsékleten éljen. Ismerjük ma a halálos hideget, ismerjük az élet tüzeit, de elfelejtettük a frissítő és jól tudóre szívható langyos nyári szellő titkait.*”

Mindez igaz – de azt sem felejthetjük el, hogy a közepes nyomás és a közepes hőmérséklet nem a szabadság túlzott akarásának következtében ment veszendőbe. Ellenkezőleg: ez a túlzott, erőlködő és fogságba vezető akarás annak kétségbeesett felismeréséből fakad, hogy az emberi dimenziókat mindenütt pusztulás fenyegeti. Megérttem ezt a kétségbeesést, még a terroristát is megérttem, aki felrobbantja a

Nagykutyát, aki annyi hatalmat, pénzt, befolyást halmozott fel, hogy demokratikus eszközökkel nem lehet megszabadulni tőle. Csakhogy ez a kétségbeesés újabb torzulásokhoz vezet, a szabadság szélütést kap a saját döntéseitől. „Hogy szabadok legyünk, nemcsak akarnunk kell a szabadságot – az is fontos, hogy ne túlzottan akarjunk szabadok lenni” – ez Gombrowicz legeredetibb és legszellemesebb felismerése ebben a tárgykörben. Távoli gondolattársítással eszembe jut Schiller tanulmánya A NAIV ÉS SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETRŐL. E szerint a naiv költő azonos a természettel, a szentimentális azonos akar lenni vele. Gombrowicz naiv szabadság gondolata úgy foglalható össze, hogy legyünk azonosak a szabadsággal, anélkül hogy ezt akarnánk. De honnan vegyem ma éjjel ezt a könnyed magátólértetődőséget, a szabadságuktól megfosztott, pusztán akarásra kárhoztatott, létükben fenyegetett kurdok képeivel a homlokom mögött?

3

Még Párizsban láttam egy Gombrowicz-kiállítást és egy videofilmet a Mester utolsó éveiből. Szép vence-i kertés ház, tágas veranda, feltűnően szép ifjú feleség, két interjúvoló férfi. A szövegből nem sokat értettem, annál inkább felfogtam a lassú, nyújtott hanghordozás iróniáját, a beszédben megnyilatkozó önelvezetet, az ujjak szakadatlan vibrálását, a gyors pillantást a kérdezőre – vagy a feleségre – egy-egy hegyesebbre sikerült mondat után, és az elégedett mosolyt, mely a felcsattanó nevetést nyugtázta. A hosszabb beszélgetés vége felé elmélyültek arcán az árnyak, szeme mélyebbről süttött, homlokán a ráncok összegyűrődtek. Az az érzésem támadt, hogy halála születésének tanúja vagyok. Egyoldalú ismeretségünk elmélyült és kibővült, amióta láttam, hogy tömi pipáját, és amióta befogadtam fülembe hanghordozásának metsző vagy éppen hosszan elskálázó költészetét.

Magyar László András

A ???

Linné a svéd épp álldogált
 úgy hétszázhetvenegyben,
 midőn a ??? arra szállt,
 s megült egy tölgyfahegyben.

Lévén az ágak jó kuszák,
 Linné hiába leste,
 de tudni vágyta genusát,
 hát ráüvölte: „Hess tel!”

Amaz lebámult: „Nem hesek,
hagyjon nyugodtan enni.”
És Linné azt se mondta, nyekk,
csak hazament pihenni.

A GILISZTA KÉT APRÓ DARABJA

A gilisztát kettészelte egy úr –
nem védte sötét menedéke –
lényét megalázta a vas cudarul,
de elülső, néhai, vége
primitív idegalkata ősi okán
csak mászott, mint aki még ép,
majd állta halála vérmosta fokán,
diadallal várta be – másik – végét.

Alfred Brendel

A ZONGORISTA ÉS A MŰSOR

Barabás András fordítása

Amikor Liszt XIV. Lajos modorában azt írta Belgiojoso hercegnőnek: „*Le concert, c'est moi*”, tulajdonképpen új típusú nyilvános hangversenyt bocsátott szárnyra: a szólóestet.* Hogy pontosak legyünk, a londoni koncert plakátja többes számot használt: „*Szólók zongorára*”, először 1840. június 9-én. A szólókban Liszt megcsillogtathatta deklamáló játékmódját, s az előadás bizonyára tanúságot tett arról, milyen romantikus közelségben van egymással zene és költészet. Eladdig a szólisták csak egy részét alkothatták a sok szereplőt – köztük zenekart is – foglalkoztató műsoroknak. Az a ma meglehetősen ritka esemény, hogy több szólista lép fel egy esten, a századfordulón még bevett gyakorlat volt, például amikor Busoni megosztotta a pódiumot Ysaye-jal vagy Nellie Melbával.

Két szóló közt Liszt beszédbe elegyedett a közönség egyes tagjaival; ez a szokás, hál' istennek, már kiment a divatból. (Egy másik elvetélt, de nagyon kedves hagyo-

* Lásd Alan Walker: *FRANZ LISZT: THE VIRTUOSO YEARS, 1811–1847* (LISZT FERENC VIRTUÓZ KORSZAKA, 1811–1847), Knopf, 1983, 356. oldal.

mánya a korszaknak, hogy a művész *arpeggiando* átmodulált a következő darabba; Wilhelm Backhaus még szokott így improvizálgatni szűk körben.) Míg Liszt újmódi szólóestjei nagyjából kétórások lehettek, Anton Rubinstein mamutműsorai az 1890-es években, ha jól számoljuk, legalább három órán át tartottak. Mára nyolcvan perc körül állapodott meg egy hangverseny tiszta játékideje, mindkét rész körülbelül negyvenperces. Vannak persze kivételek, hosszabb vagy más arányok szerint felosztott koncertek, mondjuk, ha olyan terjedelmes mű követeli meg, mint Beethoven DIABELLI-VARIÁCIÓI.

Hogyan töltsük ki ezt a nyolcvan percet? A két megszokott műsor-összeállítási típus közül a régimódi étlapnak tekinti a programot: előétel (vagy leves), fő fogás, majd saláták, desszertek, s az egészet megkoronázza a lángoló palacsinta. Artur Schnabel A ZENE ÉS A LEGNAGYOBB ELLENÁLLÁS ÚTJÁ-ban (1942) nagy terjedelemben foglalt állást az effajta zenei ételsorokkal szemben. Szerinte „a jó étkezés első feltétele, hogy egyetlen – vagy több, de egyforma tudású – konyhafőnök készítse el a fogásokat; kizárólag a legnemesebb alapanyagok felhasználásával, és hogy az inyencek minden fogásra ugyanolyan alaposággal figyeljenek!“. A szokásos hangversenyétlap jócskán eltávolodott ezektől a követelményektől. Fiatalabb és vásottabb koromban egy lexikon számára kitaláltam egy SUITE GASTRONOMIQUE című darabot, amelynek utolsó tételében egy palacsintát kell meggyújtani az előadó fején. A kopasz virtuóz, akinek az álmú ajánlása szólt, ez idáig nem vette a bátorságot a bemutatáshoz.

A másik megszokott műsor-összeállítás nagyjából kronologikus sorrendet követ, igaz, a fordított kronológia, illetve egy megfelelő keverék is hasonlóképpen indokolt lehet. A műsor-összeállításban semmilyen merev szabálynak nem vagyok a híve, kivéve egyet: hogy azonos hangnemű darabok ne következzenek egymás után. A hangnemi változatosság ugyanis ébren tartja a hallgatóság figyelmét. Ha nincs is az egész hangversenynek pontos hangnemi terve, azt mindenképpen meg kell vizsgálni, hogy a darabok egymásutánja megfelelő-e. Artur Schnabellal vallom, hogy hiba Mozart K. 475-ös C-MOLL FANTÁZIA-ját a K. 457-es C-MOLL SZONÁTÁ-val egy menetben játszani. Az ugyanis, hogy a két mű egy kötetben jelent meg, még nem bizonyít semmit. Mindkettő autonóm remekmű, együtt csak kioltják egymás hatását.

Még unalmasabb, ha egész estét tartanak egyetlen hangnem jegyében. Egyszer közvetlenül Schubert op. post., D. 960-as szonátája után hallottam Beethoven HAMMERKLAVER-SZONÁTÁ-ját (op. 106). Mindkettő B-dúrban íródott. A műsor-összeállítás minden elképzelhető szinten kudarcot vallott. Hosszabb művek esetében még az azonos tonikájú dūr és moll hangnem egymás mellé helyezése is kétséges lehet. Ennélfogva a DIABELLI-VARIÁCIÓK (C-dūr) és Beethoven op. 111-es C-MOLL SZONÁTÁ-jának csábító párosítását ki kell zárni. Más ok is van erre, ugyanis mindkét művet a hangverseny végén érdemes eljátszani. A DIABELLI-VARIÁCIÓK teljes világot tár a hallgató elé, míg az op. 111 visszafordíthatatlanul vezet a csöndhöz. Ráadást természetesen nem szabad adni utánuk. Egyszer láttam egy plakátot, amely az op. 111-et hirdette nyitó számnak, s erre következett Liszt H-MOLL SZONÁTÁ-ja. A szünet utáni műsort már elfelejtettem, a zongorista nevére pedig nem is akarok emlékezni.

Régi gondolat, hogy a szólóestnek bravúrosan, erőt sugárzóan kell befejeződnie. Ha azt kérdelem magamtól, hogyan kell *elkezdeni*, első tanácsom az, hogy nem szabad olyan nehéz darabot választani, amely nyakát szegheu az előadónak. Amikor valaki bejön a

pódiumra, és fejest ugrik Schumann TOCCATÁ-jába, akkor is felsülhet vele, ha egyébként hidegvérű virtuóz hírében áll. Ugyanakkor, Schnabellal ellentétben, sosem kezdenék egy Beethoven-ciklust az op. 28-as D-DŰR SZONÁTÁ-val. Nincs ennél nyugodtabb indítású szonáta, mégis jobban szeretem akkor játszani, amikor már megbarátkoztam a hangszerrel. Bár ellene vagyok, hogy a zongoristák már a koncert elején kísértsek az Istent, egy pillanatra sem tartom megbocsáthatónak, ha „bemelegítő” darabbal kezdődik a műsor. Ilyenkor mindig arra kell gondolnom: az előadó nem tartotta szükségesnek, hogy fellépés előtt kipróbálja a hangszert, vagy hogy a nyitó darabot nem is kell komolyan venni. A szólistának azon nyomban teljes odaadással kell játszania, és el kell érnie, hogy a közönség is a műre koncentráljon. Ahelyett, hogy „lefelé” játszana a pódiumról a közönségnek, arra kell törekednie, hogy a közönség figyeljen „fölfelé”, a pódiumra.

A jó műsor-összeállítás a megfelelő ellentéteken nyugszik, de legtöbbször összefüggésekre is rávilágít. Nyilvánvaló az összefüggés, amikor bizonyos formák (például szonáták) vagy kötetlenebb kompozíciók (mondjuk fantáziák) következnek egymás után. Ilyen műsorokban ajánlatos érzékeltetni az egy műfajon belül lehetséges megoldások sokféleségét. Életem első szólóestjén nagy fába vágtam a fejszemet: a műsor Bachtól a kortárs zenéig terjedt, s valamennyi darab tartalmazott fűgát. 1909-ben Busoni eljátszott a gondolattal: mi lenne, ha két teljes táncestet játszana végig. A műsor vázlatát el is küldte Egon Petrinek.* Amennyiben az egész hangversenyt variációs művekből akarjuk összeállítani, nem árt egy kis elővigyázatosság. Jómagam kipróbáltam egyetlen estén Beethoventól az op. 34-es, 35-ös és 120-as variációsorozatot, de elvettem az ötletet. Tisztán variációs darabokból egyetlen műsort tudok elképzelni: Mozart DUPORT-VARIÁCIÓI-t (K. 573), Brahms op. 18-as VONÓSHATOS-ából a d-moll variációkat (maga a szerző írta át zongorára Clara Schumann-nak), Lisztől a WEINEN, KLAGEN, SORGEN, ZAGEN-t s megint csak a DIABELLI-VARIÁCIÓK-at – ez csupa olyan alkotás, amelyben az apróbb részletek sokfélesége beleolvad az átfogó pszichológiai egészbe. Mindegyik sorozatnak más az alapkaraktere – kecses, hősi, szenvedő, humoros –, de más a közös formai elv technikai megvalósítása is.

Másfajta összefüggéseket és ellentéteket akartam megjeleníteni abban a műsor-összeállításomban, amelyben az idős Liszt előtt akartam tisztelegni. Nyolc kései Liszt-darabbal kezdtem, de félbeszakítottam őket – vagy Schönberg HAT KIS ZONGORADARAB-jával (op. 19) vagy Bartók NÉGY SIRATÓÉNEK-ével. Azt hiszem, egy koncert felét Liszt kompozícióiból összeállítani nemcsak lehetséges, de nagyon hasznos is. Ha rövid huszadik századi műveket is játszunk mellettük, az még jobban kidomborítja Liszt modernségét. Az első blokk darabjait a klasszicizmussal és a funkcionális harmóniákkal való szembenállás fűzte egybe – a második részben viszont neoklasszikus és neobarokk zenét játszottam: Busoni TOCCATÁ-ját és Brahms HÄNDEL-VARIÁCIÓI-t. Busonira Liszt is, Brahms is hatott, ezért a TOCCATA középrésze, a FANTASIA mintha egyesítette volna a két mester világát.

Ha az előadóművész képes gyorsan egyik stílusról a másikra váltani, kitűnő, szélsőséges ellentétekre épített műsort adhat. Egy Bach-fantázia és a DIABELLI-VARIÁCIÓK kö-

* Lásd Antony Beaumont: FERRUCCIO BUSONI: SELECTED LETTERS (F. BUSONI VÁLOGATOTTI LEVELEI), Faber, 1987, 96–97. oldal.

zé ékelni három Liszt-rapszodiát papíron beteges ötletnek tűnhet, a gyakorlatban azonban az e világi kiegészítheti a fennköltet. A rapszodiák váratlanul jól helytállnak, mi több, rögtönzésszerű bevezetések azt is bizonyítják, hogy Liszt jól ismerte Bach improvizatív fantáziáit, ráadásul összekapcsolják Liszt virtuozitását Beethovenével. Elvégre a DIABELLI-VARIÁCIÓK – a mű egyéb erényei mellett – hangszeres bravúr-darab is.

Megdöbbenő, hogy különböző környezetben játszva mennyire más megvilágítást kaphat egy-egy mű (vagy szerző). Ha egy Haydn- és Beethoven-sonátákból álló műsorban az első és az utolsó szám Haydné, a sonátáit egészen más füllel hallgatjuk. Amikor Beethoven APPASSIONATÁ-ját – mondjuk Haydn G-MOLL SZONÁTÁ-ja, Brahms op. 10-es BALLADÁI, Weber ASZ-DÚR SZONÁTÁ-ja és Mendelssohn VARIATIONS SÉRIEUSES című opusza után – a hangverseny utolsó számaként játszunk, szinte más darabként szól, az én ujjaim legalábbis másnak érzik. Egy ilyen műsor-nak kettős hatása van: nemcsak egy sor alábecsült vagy kevésbé ismert mesterművet értékel föl, hanem magát az APPASSIONATÁ-t is – nem mintha én azokkal tartanék, akik beleuntak e nagy alkotás „hósi” hangvételebe, akiket sért a népszerűsége, és vitatják a helyét Beethoven legnagyobb teljesítményei között. De amikor közvetlenül Weber, Mendelssohn és Brahms közelségében hangzik el, akik Beethovennel egy időben, illetve utána próbálták megtalálni saját hangjukat, olyan érzésünk támad, mintha egy mozaik kövei állnának össze, és a végén megérezhetjük, mi is az, amit teljességnek hívunk. (NB.: Weber érthetetlen módon háttérbe szorított sonátája, a műsor egyetlen alapvetően kecses, boldogságot sugárzó darabja a program közepén játszandó!)

Legkedvesebb szólóestjeim közé tartoznak az egyetlen zeneszerzőt bemutató műsorok. Amikor Clara Schumann négy Beethoven-sonátát hallgatott végig Anton Rubinstein hangversenyén, a műsor összeállítását művészietlennek tartotta. *„Hát nem kívánja meg egyetlen Beethoven-sonátát is a lélek teljes odaadását? Hogy lehet akkor képes valaki egymás után négyet teljes odaadással végigjátszani?”** A tetejébe Rubinstein egy ötödiket is eljátszott, ráadásként. El se tudjuk képzelni, mit szólt volna Mendelssohn vagy Robert Schumann. Bülow hőstette hallatán, hogy egyvégtében adta elő az öt utolsó Beethoven-sonátát, Clara szívrohamot kapott volna. Valljuk be: ezzel a roppant kimerítő műsorral Bülow túllótt a célon. Ugyanakkor az ő idejében Beethoven néhány késői művével csak egy-két művész tudott megbirkózni, és minden nemzedéknek megvan a maga állóképességi vizsgája. (Manapság Messiaentól a VINGT REGARDS és Stockhausen ZONGORADARABOK című munkája sorolható ide.)

Megfelelő zeneszerző megfelelő darabjait kiválasztva az egy komponistát szerepeltető műsorok korántsem lesznek egyhangúak. Párhuzamként egy festőművész reprezentatív kiállítása ölik az eszembe. Itt kiderül, hogy növeli-e a tekintélyét, ha a képei sok termet töltenek meg, vagy kisebb élvezetet nyújtanak, mint korábban, más művészek alkotásai között elvegyülve. Jómagam a következő zeneszerzők billentyűs kompozícióiból mernék egész estét betöltő műsort összeállítani: Bach, Scarlatt, Haydn, Mo-

* Clara Schumann naplóbejegyzése 1893. február 18-án. Lásd Grace Green (szerk.): CLARA SCHUMANN: AN ARTIST'S LIFE FROM DIARIES AND LETTERS (CLARA SCHUMANN - A MŰVÉSZ ÉLETE NAPLÓI ÉS LEVELEI TÜKRÉBEN), Vienna House, 1972.

zart, Beethoven, Schubert, Schumann, Chopin, Liszt és Schönberg. Mások bizonyára hozzátennék Brahms, Debussy, Bartók és Messiaen nevét, esetleg Charles Alcant, Ravelt, Szkrjabint és Rahmanyinovit. Óvni szeretnék viszont Carl Czernytől – és nem a levegőbe beszélek: az ötvenes években egyszer végig kellett szenvednem egy barátom misszionáriusi hevülettel elővezetett Czerny-estjét.

A zeneszerző, a hús-vér ember korlátai bámulatos ellentétben állnak az általa zenében kifejezett teljességgel; s alig tudok izgalmasabb vállalkozást elképzelni, mint ennek a teljességnek a felfedezését. Olyan művekben, melyek egész koncertsorozatot is képesek kitölteni, diadalmasan jut érvényre e gazdag teljesség – feltéve, hogy az előadás méltó a művekhez. Ugyanakkor az egyes darabok jellegzetességei is jobban kirajzolódnak. A hangversenyciklusok különböznek az önálló hangversenyektől, mert a sorozat közönsége állandó. Egyre fokozódik a közös élmény érzése, a publikum közös lelki utazásra indul az előadóval, és a sorozat végén érnek úticéljukhoz.

A Schubert-ciklus meglehetősen új találmány, míg az első Mozart-sorozat Dohnányi Ernő nevéhez fűződik, 1941-ből. Az összes Beethoven-szonátát már az 1840-es években bemutatta a manchesteri zenekaralapító, Sir Charles Hallé, majd 1873-ban Liszt tanítványa, Marie Jaëll, az 1890-es években pedig Eugène d'Albert és Edouard Risler. Busoni 1911-es hat berlini Liszt-estje akkora teljesítmény, amekkorára Liszt saját növendékei sem mertek vállalkozni. Az első nagy zongoraművész, aki a „zongoramuzsika történetét” tűzte műsorára, Anton Rubinstein volt (1885–86-ban). Beethoven műveivel még ezen, sőt Bülow-n is túltett, amikor egyetlen este játszotta el az op. 27 No. 2, op. 31 No 2, op. 53, 57, 101, 109 és 111-es szonátát. A II. világháború után többször előfordult, hogy Beethoven szonátáit időrendben adták elő, ezt iskolamesteres pedantériának tartom. Aki Beethoven stílusára, világának fejlődésére kíváncsi, az lemezekről is nyomon követheti. Szerintem a hangversenyteremben a jól kiszámított ellentétpárok és a stílus változatossága előbbre való az időrendnél. Fontos a mindössze kilenc moll hangnemű Beethoven-szonáta ügyes műsorba szerkesztése és az öt utolsó szonáta szétesztása öt különböző estére.

A zongoraesteknek olykor egyéb szempontoknak is meg kell felelniük. Mit is játszottam legutóbb ebben és ebben a városban? Melyik művet szeretném fölvenni a repertoáromba? Milyen művekre van már lemezszerződése? Melyik huszadik századi darabot játszom a hangversenyen? Sorozatba illeszkedik-e a koncert, és akarok-e alkalmazkodni a bérlet elgondolásaihoz? A jó műsoron semmi sem látszik ezekből a töprengésekből. Sőt a hangversenynek akkor is kiegyensúlyozottnak kell lennie, ha valamiféle vezéreszméhez kapcsolódik. Az egyensúlyt ösztönösen teremtik meg, tapasztalatainkra támaszkodva. A legtöbbször úgyis csak utólag derül fény a hangverseny koncepciójára. Az alapvető diszpozíció – biztonsági játékra törekedjek vagy némi felkavaró meglepetéssel is szolgáljak a közönségnek? – úgyis rányomja a bélyegét az egész vállalkozásra.

Repertoárválasztásban a két véglelet a slágerdarabok, illetve a ritkaságok előadója teszteli meg. Aki slágerdarabokat játszik, arról győzi meg magát, hogy a legkedveltebb darabok a legjobbak is, és ezzel a legszélesebb közönség igényeit akarja kielégíteni. Az alig játszott művek előadója viszont a népszerűséget, mint valami *lozalachot*, megveti – vagy pedig fél kiállni a befutott zongoraművészek ellen. A ritkán játszott darabokból álló műsor persze roppant elmélyült és megvilágosító erejű is lehet, vagy csudamód

bolondos, mint mondjuk az a szólóhegedű-áúrat (ha szabad egy pillanatra a figyelmet a zongoráról egy vonós hangszerre terelnem), amely Wagner SIEGFRIED-jéből készült Cosima Wagnernek ajánlva, s amelyet Bayreuthban, a Wahnfriedban adtak elő. Ezen opusz utolsó három része – feltehetőleg a legjelesebb egyszemélyes show és egy zeneszerzős műsor, amit emberi fül valaha is hallott – ilyen alcímeket visel: SIEGFRIED BRÜNNHILDE SZIKLÁJÁNAK TETEJÉN, SIEGFRIED FÖLÉBRESZTI BRÜNNHILDÉT és, feltehetőleg csupa kettős fogással, SIEGFRIED ÉS BRÜNNHILDE. Szoros versenyben van ezzel a darabbal egy bizonyos Wilhelm Bund 1926-os bécsi zongoraestje. A műsor a zongorista kiselőadásával kezdődött, melyben keményen lehordta a bécsi kritikusokat – a nyomtatott műsorlapon valamennyiük név szerint szerepelt –, s egy zeneművel fejeződött be, ezt Bund a következőképpen írta le: „Epekedés a szerelmi halál után – felemelkedés és aláhullás, shimmy-foxtrott mint a végzet dala, orgiasztikus lánc (megzavarják), hársány vágykötőrések, elkéseredett végküzdelem, gutaütés.” Míg az efféle programismertető a gyűjtemények legbecesebb darabjai, vannak olyan műsorok, amelyek túljárnak a gyűjtők eszén. Ismerjük az egy másodpercre és egy négyzetcentiméterre eső legtöbb gyors hang, akkord és oktávfogás bajnokait s a miniatűrök mániákusait, akiket elborzasztanak a terjedelmesebb kompozíciók, s emiatt kizárólag zenei csecsebecséknek hódolnak. Ezek között Anton Rubinstein egyik tanítványa, a törekeny kacsókra írt zsonglórpasszázatok mestere, Paul de Conne viszi a prímet, aki – ha hinni lehet informátoromnak – egy alkalommal tizenhét zeneszerző huszonhárom darabját zsúfolta össze egy előadásba.

Nem szeretnék senkire semmit rákényszeríteni, de úgy vélem, a fiatal zongoristáknak hiúsági kérdést kell csinálniuk abból, hogy megfelelő számú kortárs művet is játsszának – míg az idősebbeknek, akiknek a rugalmassága esetleg már nem a régi, abból, hogy legalább meghallgassák az új repertoárt, és benne éljenek a közegükben. Minden műsorterv közül a fontos új darabokat is bemutató összeállításokat tartom a leg többre. Persze, mivel nem élünk tökéletes világban, az efféle hangversenyek jövedelme és népszerűsége általában csekély. Kevés az olyan sokoldalú művész, akiben a hősi elszántság és a különleges felkészültség egyaránt megvan, hogy megbirkózzhasson egy olyan kortárs alkotással, mint Ligeti csodálatos ETÜDJEL A tehetséges fiatal zongoristáknak azonban pontosan ilyen feladatokkal kell megküzdeniük. A magamfajtnak, aki előadóként teljesen elmerül a régebbi zenében, de szenvedélyes kíváncsisággal hallgatja az újdonságokat, maradt némi vigasz: a régi műveket nem elég szépen megvilágítani és szakértő módon konzerválni, mint a Tizianókat egy képtárban. Ezt a zenét újra meg újra életre kell kelteni, és kapcsolatba kell hozni saját korunkkal. Ha jó az előadás, az eredmény igencsak messzire esik majd a kommersztól és a szellemi tunyaságtól. Ideális esetben a művésznek egyszerre kell diadalra vinnie az elfeledett és az új darabot a remekművel, s természetesen nem szabad elhanyagolnia a legnépszerűbb zenéket pusztán azért, mert népszerűek. Maurizio Pollini hangversenyei bámulatosan követik ezt az eszményt.

A zongora irodalma, még ha csupán a legnagyobb szerűbb művekre szorítkozunk is, túl bőséges ahhoz, hogy egyetlen előadó birtokába vehesse. Kulcsfontosságú tehát az egyéni repertoár okos és széles látókörű kiválasztása. Mely műveket lehet eljátszani teljes meggyőződéssel, melyekhez kell még felnőni, melyekkel szeretnénk egy egész életet eltölteni? Mi az, amit az előadó felfedezhet, s amire a közönségnek fel kell figyelnie? A szólisták szónokok, akiknek közlendőjük van a nyilvánosság számára.

ra. A klasszikus retorikában a fő gondolatoknak egyidejűleg kell tanulságosnak, megindítóknak és szórakoztatóknak lenniük. A művésznek ezért nem szabad megijednie attól, hogy tanítson. Minőségérzéke közvetítsen üzenetet a hallgatóságnak, műsor-összeállításában ne engedjen a kommersz igényeknek! Minél kevesebb megalakuvással követi az előadó saját meggyőződését, annál nagyobb lesz az önbecsülése, s hosszú távon mások is többre fogják tartani.

„Le concert, c'est moi”? A műsor az előadóművész névjegye. De legyünk észnél: az intelligens, eredeti összeállítás még nem szavatolja a meggyőző előadást. Azt még jól át kell gondolni, lelki kapcsolatot kell kiépíteni a zeneszerző és a hallgatóság között, ugyanakkor erőteljes érzéki élményt kell nyújtani, egyszeri és megismételhetetlen élményt, amely a naphoz, az órához, a terem akusztikájához, a hangszer hangjához, a görcsös izgalomtól kiűtő verítékhez és a hősleg elfojtott köhögési rohamhoz egyaránt kötődik. S ha minden rendben megy, a felkészült előadót és közönségét hatalmába keríti egy láthatatlan kéz, amely a zongoristát és a hallgatóságot is megajándékozta néhány időlen pillanattal.

Erdély Miklós

LŐSZERPOCSÉKOLÁS A II. VILÁGHÁBORÚBAN

„És a halott-lét küzdés,
pótlások sora, míg lassan egy cseppnyi öröklét
Ize üdít. – De az élők mind e hibába
esnek, mind a különbséget túlozzák”

(Rilke: ELSŐ DUINÓI ELÉGIA.
Szabó Ede fordítása)

Ez nem sok. Féltő, hogy túl kevés, és nem tartható meg ez sem. Nagyon veszélyes, mert gyorsan elenyésző. Nem vagyok más, mint érdeklődésem önmagam iránt, ez hirtelen megcsappanhat. Egyetlen emlékszálon függök határtalan mélységek fölött. Mama. Szegénykém. Kicsi horpadás a múltban. Apró szellő, áramlat – újra, újra. Gyűjtöm, szívom, összeterelem emlékedet, ami én vagyok – újra, újra létrehoz, körbemarod a sötétet, hátrál a nehéz veszedelem, és körém gyűrődzik a világló lét halványan, de határozott terjedelemmel. Élesztem emlékedet, létezem általa, és emlékezem. Mama: utolsó megkapaszkodás, nehéz föl húzódkodás, végső ellenállás – örömet. Időnek ellenébe járva, pusztulásnak ellenébe járva, a nagy étvágyú semminek folyton ellenállva.

Negyvenhárom évesnek választom ki magam a hosszú időből, mikor mama hetvenéves volt. Ebből a negyvenhárom éves állapotomból veszem fel a harcot, létfontosságú érdekből, mélybe húzó vizek ellen teleszívom tudóm emlékkal, így maradok

meg, terjeszkedhetem, visszaparancsolom a múltat, egyetlen magból kisarjadok, és ami megtörtént, azt érvényesítem minden fogyasztás ellen.

Feküdtem az ágyon hosszú évekig, babráltam hajam, szörnyű tunyaság nyomott az ágyhoz. Szobám volt, négyszögletes, sarkain annyiszor befordult a tekintetem. Lustálkodtam, vasárnaponként tangóharmonikáztam egy kültelki tánciskolában. Kétségtelen, hogy ez nagyon kevés, de mégsem egyezhetem bele, hogy mindez hiábavaló, vértelen az elmúlás előtt – megszüntethető. Csípőm, ami volt nekem, pihent és sóvárgott, de nem annyira, mint most ez a semmiség, nem létező helye a sóvárgásnak.

Mint mondom, hogy most, mikor ez csak gomolygás és köd – nem nyugszom addig, míg belső vergődéssel vissza nem lökdösöm, pofozgatom ezt a már soha el nem dobbanó, de annál huzamosabb pillanatot a múlt teljességébe, és föl nem számolom a következményeket. Minden bekövetkezett láncolatot erőszakkal elhanyagolok, és személyes valóságom egyetlen szikrájából föllobbantom eszméletem lángját végeláthatatlan munkálkodással.

A kárpitos bóbiskolt egy nehéz ebéd után, paradús vasárnap délután a söröző-helyiség piros ponyvája alatt, rózsaszín melegben. Odébb néhány kövér, olvadt esőcsepp is hullott a bűzölgő salakra. Sörtől és folytonos nevetéstől tűznarancsba kevert vörös bódulatban úszva, rengető nevetés közben egy pillanatra talán el is aludtam, mintha egy pillanatra rés támadt volna érzéseim egyenletes burkán, és átleshettem a sötétbe, melyben fölismertem magam, mint semmit, ami általánosít, és újbóli kínzó gyülekezésre kényszerít; megpillantottam azt, ami most vagyok. Ahogy most visszalesek a régi kerthelyiségre, ahogy lehunyt szemmel hajladozok a széken a nevetéstől: így felesel egymásnak két állapot a megromlott foszlányos időn keresztül.

A kárpitos viszont rendesen elszunyókált, asztalra bukva, felriadva, újra lassan hanyatló fejjel, mintha méregetné az orra hegye és az asztal lapja közötti távolságot. Mi szemben ültünk vele mamával, és néztük, és nevtünk rajta, kicsit túl hangosan, hogy talán meghallja. Én egy virslibe kapaszkodtam, halasztgatva a harapást újabb bemondásokkal és újabb nevetéssel.

Én csak a mamát képzelem fekete selyemkabátjában – nagyon rendesen állt rajta, csak fényes, régi volt. Posztókalapja viszont modern, csak poros volt a mama kalapja, a fekete kalapok mindig porosak. Muffja perzsalábból készült, az volt egyúttal ridikülje, görbe kis kezét szerette beledugni, és értékes is volt, mert perzsalábból volt.

Én kövér voltam és zsidó, milyen érzékletes tulajdonságok, mennyire lehetett úgy élni – bárcsak egyetlen tulajdonságom lenne azonkívül, hogy halott vagyok. Kövéren és zsidón nevetni könnyű, és még nő is voltam, és még most is az vagyok, már amennyire egyáltalán vagyok.

Fölniadt végre a kárpitos, mosolygott egy keveset, úgy tett, mintha szégyellné magát. Zene is szólt valahol, szerelmes délutánokról, valamint a Dunáról énekeltek. Valamivel szégyentelenebbül kihúzta magát, szemébe lógó hosszú úncseit kiigazította, kivillantotta három ezüsfogát, kitömött sovány vállát vízszintesre rendezgette. Vaníliafagyalt- és sörszag terjengett, de lehet, hogy tévedek. Mert nem tud fölszakadni sem a sóhaj, sem a fájdalom, mert ott kellene kezdeni, amikor már a sezlónon feküdtem – istenem.

– Az anyja istenit – mondta a kárpitos, miközben maradék sörét egy mozdulattal

felhajtotta, majd utána azonnal oldalt a salakra köpte –, valaki benne hagyta a fogát – még egyet köpött –, valaki a konyhán beleköpte a fogát.

Némi méltatlankodás után fölállt, s lassan asztalunkhoz ódalgott.

– Volt, kérem, egy balesetem nemrégén. Úgy két hónapja baleset ért, s azóta nem bírok magamra találni. Járok-kelek, járom az élet útját, és nem lelem magamat. Ne tessenek haragudni, talán modortalan vagyok, de nem tudok valahogy visszatalálni magamba, mióta az a borzasztó nagy baleset ért... átestem egy kocsin – ennyit mondtott.

Mama apró szemekkel feszülten hallgatta, mint aki nagyon komolyan veszi az esetet.

– Együtt érzünk önnel, tisztelt uram – mondta mama szinte túlzott alázatossággal; így beszélt ő minden udvarlómmal, ha netalán volt, mint egy utolsó szolga, elszánt alázattal, szűk, hunyorított szemmel, mint aki nagyon messzire tekint, minden dolgok mögé, talán egész idáig, az élet utáni csöndbe. Tudta ő, hogy leszek én még halott is, és hogy ő is az lesz, akkorra is kell hagyni valamit, szépen beosztotta.

– Egy pillanatra kimegyek – mondta a kárpitos –, és ha visszatérek, amennyiben meg tetszik engedni, önökhöz fogok letelepedni, kedves néni.

– Megúsztetésképpen vesszük, kedves uram – mondta mama, egy kicsit meg is hajolt ültében.

Nem hagyhatom, hogy megtévesszenek az emlékeim. Jól kell értelmeznem, mint ahogy akkor értettem, hogy mama hirtelen elváltozva elővette minden öregasszonyos trágárságát, és a fülembe sziszegte:

– Menj el vele. Még szűz vagy, negyvenhárom éves, és még szűz, te bolond.

Izzadtam. Öklöm mögött nevettem. Nem lehet két ember közelebb egymáshoz, mint ahogy én voltam mamával akkor.

Szerelem vagyok és sötétség. Párolgok. A mamához átpárolgok végképp. Kárpitos, az is kell, az biztos, mert én szerelem maradtam egyedül. Mint paradicsomot passzíroztak át, míg éltem, tragikus eredményességgel.

Mentünk az alkonyati utcán, egy gondom volt. A valódi helyzetet semmiképp sem szabad elárulni, mintha ledér lennék. Minthogy végképp és végérvényesen feslett vagyok én. Tehát nem annyira színészi munkát jelentett, mint inkább önkesést. Amint most: áskálást saját mivoltomért, hogy legyek.

Azt mondtam az előbb, hogy megtévésztenek emlékeim. Ezt úgy értem, hogy nem szabad kiindulni az emberekből. Úgy gondolkodnak az emberek, hogy: emlékszem, hogy vettem belőle, tehát biztosan a kezemben van. Pedig nincs a kezében semmi. Mindennel így vannak. Pénzzel, szerelemmel s a többivel. Én így már nem járhatok, mert akkor nem járok sehogy.

A ligetből a Duna-part felé mentünk, a Duna alsó lakatlan rakpartja felé, elhagyott daruk, talpfák, kövek és ócska füvek közé. Olyan volt az a part, mint a túlvilág. Azonban mégsem olyan, hanem pont ellenkezőleg. Nem olyan lassú, szomorú, bóbiskoló, kielen, hanem hirtelen üres és mindig izgatottan elhagyott. Itt szikrát vet minden, ami csak létrejönni képes. Hogy magyarázzam el az én ostoba, tangóharmonika felett lógatott, párnán puhított fejem, gyenge agyvelőm gondolatmaradványaival.

Ereszkedtünk lefelé lassan a Dunához, híg, hűvös, rothadós partjára, kátrányos kidült-bedült palánkok mellett húztunk el, szürkés gazzal telenőt grundok mellett,

e gyerekkori rejtélyes labdatemetők mellett: sohase értettem, hogy ennek a fűnek miért nincs természetszaga, vagy tán nem akartam megérteni, miért az az édeskés, fojtó illatfátyol az ilyen elhanyagolt városszéli térségek fölött; most már tudom, hogy a száraz emberi ürülék módosította tompára a természetet, és tette olyan keservessé az elgurult vagy vad fiúk által elrúgott labda keresését. Úgyhogy jó irányban mentünk a gyerekkor felé, a természetes mocsok felé, a felszabadító nyomorúság és tehetetlenség felé. Én máris gyorsabban szedtem a levegőt, de az izzadságot nem mertem volna fehér zsebkendőmmel letörölni; az a helyzethez alkalmatlanul finomnak hatott volna – ezt szerencsére éreztem, kiadtam magamnak a parancsot: meg se rezdülj. Hosszú-hosszú türelemre volt szükségem, míg kerülgeted az utcaköveket, túlesel minden szokványos kérdésre adott szokványos válaszon – csak a szokványosságot el ne vétsd most, tanácsoltam magamnak. Semmi gesztikuláció el ne ragadjon.

Mikor mama megkérdezte: nincs kedved, kislányom, egy kicsit sétálni? – ez a „kislányom” a kerítés magasiskolája volt. Mama, csak téged akarlak én, mereven fölálltam, és olyan magasra emelkedtem, hogy szinte a felhők fölé ért el gubancos fejem, akkor, mint egy pilóta, mozdulatlan arccal tekintettem alá a föld apró mozgásaira a magasból, leahygyva mind sűrű páráit az izgalmaknak, könnyedén szállítva nehéz, izzó csípőmet égszínkékel elhatározással; hogy ott bukdácsoljak egy körülményes és céltudatos séta közben a külváros kibontott utcakövei között, újra megkörnyékezte kényelmetlen apróságoktól; a jelenségek lombjai súrolták már hanyatló lendületem.

Házak közé értünk.

Szegényes kültelki városi, toronycsúcsos Duna-parti házak, mellig beásott hórihorgas, föld alatt lefelé folytatódó tornyok. Városi házak, a fű között futó villamossín két oldalán.

Elképzeltem mamát, amint vár rám messze néző tekintettel, mint hátrahagyott bajtársam, aki fedezi előrenyomulásomat, szüntelenül kaszáva a mindenfelől felbukkanó kételyeket.

Valószínűleg ugyanúgy várt rám akkor is, mikor elvittek gyalogolni Németország felé, egy végeláthatatlan, szűkülő, homályba vesző országúton.

– Siess haza, lányom – mondta az ágyból. Két dunyha alól alig látszott ki kis szürke, kopott feje, hosszú, ezüstös copfja kanyargott a párnán – úgy hagytam ott az ablaktalan szobában télen. Egy üveg hecsedlilekvár és evőkanál maradt az éjjelszekrényén, az összes többi élelem az én kosaramba került. Később az egész kosarat elhagytam, mert túl nehéz volt nekem már. Ismerősnek tűnt, hogy akaratos férfiak elvisznek, s ő addig vár. Egyszer már küldött, tehát másodszor sem tartóztatott, úgymint hiába – talán túlélte.

Most már sokkal könnyebb, ahogy körülvesz sorsom, és kijelöl, most már van magamról valami határozott értesülésem. Makacs következetességgel én újra élek nyüzsgő, hancúrozó emlékeim körében, mint nagymama unokái között.

Kapkodó erőlködéssel feszegette le rólam fűzőmet, gumírozott volt a fűzőm, ezért félig engedékeny, félig elszakíthatatlan. Dulakodtunk a függönnyel elválasztott szobasarokban, ahol egy vaságy állt. Itt lakott a kárpitos, mint ágyrajáró, egy vak házaspárnál. Csak a bácsi tartózkodott otthon, aki ráadásul süket is volt. A szoba közepén egy hokedlin ült, és valamit állandóan motyogott. Mi zavartalanul dulakodtunk, egy cél ér-

dekében, mégis siettetve a szégyentől, amit a bácsi jelenléte is növelt, illetve képviselt: úgy ült ott a hokedlin motyogva, süketen és vakon, mint saját szégyenkezésünk. A szégyen, a fűző, majd a szüziesség, valamint a kárpitos leromlott szervezete külön-külön és együtt leküzdhetetlen akadállynak bizonyult.

Sötétkékvázákra emlékszem, megfeketedett asztallábakra, galuskaszélű lámpaerNyőre, nagy öltésekkel foltozott fotelre, kőpadlóra. Nagy, nehéz fejemre emlékszem, hogy küszködés itt minden, hosszú nehézkesség és zuhanó beletörődés, vénlányok és kapcsos fűzők sorsa itt egyre megy: nem történik más, mint folytonos szemetelés. Száraz régiségek, elhaló zajok. Szemközi ablakok, farkasszemek, egymásba nyíló tapasztalatok, eszméletlen álmok ismételtetése.

Ott kellett hagynom egy dühöngő, verejtékező embert (inge úgy lógott rajta, mint a vállfán), kapkodva, rémült meneküléssel. Eltűnt addigra kedélyes bölcsessége, ami kimondatlanul is ilyenféleképpen dicsekedett: „Disznó vagyok, ismerem a moslékot, belekerül abba minden, néha egy fél születésnapi torta vagy akármi. Így meg nem lepődöm soha, nem csodálkozom azon, amit én zabálok.”

Vicsorított, vakkantott, fújt nagyokat, megrázkódott, összeragadt szemébe csüngő hajzatát lóbázta, mint aki el akarja hessenteni a történeteket, olyan volt megint, mint mikor az álmot rázta ki magából a vendéglői asztal mellett. Én igen-igen hasonlítottam órá, de szűz maradtam és romlandó, messze taszítva saját vágyaimtól, elintézetlen maradok örök időkre, így létezem.

Mikor kirohantam a szobából, még egy pillanatra láttam, hogy a vak bácsi fölugrik a hokedliről, széttárja karját, mint aki abban a pillanatban eszmél rá illatokból meg ki tudja, miegyébből következtetve, hogy mi zajlott le jelenlétében. Széttárta karját, hogy mi minden megtörténhet, és hogy ő semmit sem tehet, és hogy szomorú és üres minden.

Ahonnán semmit nem lehet mondani, onnan beszélek, megfejthetetlen fájdalommal, csókolódzva a megsemmisüléssel, patakzó elkeseredéssel, pontyként a végtelen vízben, néma hápogással, töprengő leküszöretességgel, vészes pontossággal sóhajtozva.

Hűvös este volt, mire visszaértem a kerthelyiségbe mamához. Messziről észrevett, és már a járásomból tudta, hogy a történetekről semmi további beszélő nincs. Fölállt, és indult, én mellé csatlakoztam. Gyorsan és erélyesen tipegett hazafelé – valamit beszélt, hogy nincs otthon elég kenyér, de van még egy kis maradék szilvás gombóc, Franck kávé is van otthon, iszik egy meleg kávé, hogy a sör bűdös volt, a virsli se volt tökéletesen friss. Végre előkotortam fehér zsebkendőmet, és belevinnyogtam egy nagyon rövidet, csak ennyit szólt:

– Jaj, jaj, az a baj, hogy nagyon buta vagy, te szegény gyerek.

Tehát gyorsan elraktam a zsebkendőmet, és megnyugodtam véglegesen.

Ha nincs senki, s fekszel egy szobában, nem vagy egyedül. Van bogár a sarokban, van valami csillár vagy zaj, vagy világos, vagy sötét, semmiképp se vagy egyedül. Én, én vagyok elképzelhetetlenül magam, mint az ijedség, mint a torokfájás, mint egy véget nem érő géppisztolysorozat, ami akkor kezdődött, mikor kifáradtam, s az árokpartra dőltem, ahelyett hogy Németországba gyalogoltam volna (milyen csodálatos ez a Németország, mintha a semmiben is lenne zászlaja) – a géppisztolysorozat, ami a lábam közé hatolt, helyrehozva a kárpitos mulasztását, habozás nélküli biztonsággal, az át-

meneti kabátomon keresztül, majd kegyelemmel fel a torkomig, visszaverve kiabálá-
somat, azóta, állandóan. Tudom, hogy mindegy, hogy élnem nem volt érdemes, meg-
ölni engem még kevésbé, és úgylis hiába, mert mama ismert engem, és látott, látott és
nézegetett engem sokat, szólítgatott, és szólítgathattam – szólítgatnom mindig érde-
mes.

Én a géppisztoly-zakatolással már nem törődöm, mivel hiábavalóság és üres, tisztára
lőszerpocsékolás csak, és keresztülkiabálható. Könnyű tenyérrel kiemelem az
egymásra halmozódó végtelen sok történés tengervizéből mamát, mert ha kiemelem,
ő folytatja gyönyörű kis veszekedéseit, nem ijed meg ő a feneketlenkedő sem-
mitől, mert roppant okos, egyszerű és kezdeményező, figyelmetlen a zavarosság
íránt, nagyon tökéletes, én csak őt, nagy nyugalommal a mamát hirdetem. Akkor
is, ha géppisztoly működik, ügyetlenül, szűk szabályai szerint. Nagyon jó dolgom
van tehát, mert nekem nem számítanak a visszavonhatatlan kegyetlenkedések, sír-
va-nevetve énekelek mamáról, általa kényeztetve mindenféle elnyomatásban. A
kényszerítő halál alatt nevetgélek, mert megúszom annak könnyörtelenségét. Érzem,
hogy jókor ébredek, és jókor alszom el, és mikor megszűnök, nem barbár közöny
az, hanem anya szerinti szelídség, ami el nem fogható, deportálhatatlan, lelőni kép-
telenség, hanem nagy szerencse, üdvívalgás biztosan.

Gottfried Benn

MONDATFŰZÉS

Kurdi Imre fordítása

Az ég, a szerelem és a sír mindenkié,
kár szót vesztegetni rájuk,
a kultúrkör számára mindezt már alaposan feldolgozták.
Ami viszont új, a mondatfűzés kérdése,
és ez igencsak sürgős:
miért fejezünk ki valamit?

Miért rímelünk vagy rajzolunk le egy lányt
közvetlenül vagy tükörkép gyanánt,
vagy firkálgatunk tenyérnyi széles merített papírra
számtalan növényt, fakoronát, falat,
utóbbiakat amint teknőcfejű, kövér hernyók képében
araszolnak iszonyú alacsonyán
bizonyos rendben?

Lefegyverzôen megválaszolhatatlan!
Nem a honorárium végett, az biztos,
egysek éhen is halnak közben. Nem,
van valami hajtóerô a kézben,
távirányított, valamiféle hajlama az agynak,
talán egy megkésett üdvözítô vagy totemállat,
formális priapizmus a tartalom számlájára,
nyilván elmúlik majd,
de ma a mondatfűzés
az elsôdleges.

„Azon kevesek, akik felismertek belôle valamit” – (Goethe) –
mibôl is?
Gondolom: a mondatfűzésbôl.

Michel Foucault

A DISKURZUS RENDJE

Török Gábor fordítása

Észrevétlenül szerettem volna belopakodni mai előadásomba, valamint azokba az előadásaimba is, amelyeket talán hosszú évek során fogok itt tartani. Nem felszólalni akartam, inkább azt szerettem volna, hogy beburkoljon a szó, és magával ragadjon, túl minden lehetséges kezdésen. Szerettem volna azt észlelni, hogy amikor megszólalok, már réges-rég megelőzött egy névtelen hang: így csak tovább kellett volna fűzőm a mondatot, folytatnom, anélkül hogy észrevennék, befészkelnem magam réseibe, mintha csak egy pillanatra elhallgatva jelt adna. Nem volna kezdet tehát, nem tőlem származna a beszéd, csupán véletlen eleme volnék, apró hézag, az elnémulás lehetséges tere.

Szerettem volna, ha mögöttem egy másik hang (amely már régóta beszél, jó előre megkettőzve mindazt, amit mondani fogok) ezt mondaná: „Folytatni kell, nem tudom folytatni, folytatni kell, tehát folytatom, ki kell mondani a szavakat, amíg csak el nem fogynak, ki kell mondani őket, míg rám nem találtnak, és el nem mondanak engem, különös büntetés, különös bűn, folytatni kell, talán már mindez meg is történt, talán már elmondták nekem, talán már elvitték a történetem küszöbére, az ajtó elé, amely a történetemre nyílik, csodálkoznék, ha kinyílna...”*

Azt hiszem, sokakban él a vágy, hogy ne kelljen elkezdniük a beszédet, legszívesebben mindjárt a diskurzus túloldalán lennének, mert nem akarnak szembeke-
rűlni mindazzal, ami a diskurzusban egyedülálló, ijesztő, sőt talán rosszindulatú is.

* Samuel Beckett: A MEGNEVEZHETTLEN. Magvető, 1987. 541. o.

E sokakban élő óhajra ironikusan válaszol az intézmény, mivel ünnepélyessé teszi a kezdeteket, feszült figyelemmel, csenddel övezi őket, és, amint majd később jelezzük, szertartásos formákat erőszakol rájuk.

A vágy így beszél: „Nem akarok a diskurzus veszedelmes rendjébe merészkedni; nem szeretnék összeütközésbe kerülni kizáró, eldöntő elemeivel. Inkább azt szeretném, ha a diskurzus úgy fogna körül, mint valami nyugodt, mély, átlátszó, határtalanul nyitott közeg, amelyben a többiek viselkedése megfelel várakozásomnak, és amelyből egyik igazság a másik után bontakozik ki; ekképp csak rá hagyatkoznék, szerencsés hajóroncsként sodródva hullámain.”

Am az intézmény válasza így hangzik: „Ne félj, kezd csak el a beszédet; mi majd megmutatjuk neked, hogy a diskurzust törvények rendszere szabályozza; hogy régóta várunk már felhangzására; hogy helyet biztosítottunk neki, amely megtiszteli, de le is fegyverzi; és ha van benne némi hatalom, valami erő, akkor azt tőlünk és csakis tőlünk kapja.”

De talán ez az intézmény és ez a vágy nem más, csak két ellentétes válasz ugyanarra a nyugtalanúságra: nyugtalanít minket, hogy mi is a diskurzus a maga elhangzó vagy írott anyagi valóságában; nyugtalanító a diskurzus kétségkívül átmeneti jellege, az, hogy kétségkívül el kell tűnnie, és hogy nem a mi időnk szerint fog megszűnni; nyugtalanít bennünket, hogy ennek az egyébként hétköznapi és szürke tevékenységnek mélyén olyan erőket és veszedelmeket fedezünk fel, amelyeket nem látnak világosan; nyugtalanít a tömérdék szó mögött fölsejlő harc, győzelem, sérelem, uralom, szolgaság, a tömérdék szó mögött, amelyeknek a használat már olyan régóta elvette az élet.

De hát miért olyan veszélyes, hogy az emberek beszélnek, és diskurzusaik szakadatlanul sokasodnak? Hol itt a veszély?

Ma este a következő hipotézist bocsátom előre, hogy kijelöljem munkám helyét – vagy talán csak nagyon is átmeneti jellegű színpadát: feltételezem, hogy minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint, amelyeknek az a szerepük, hogy csökkentsék a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagosságát.

Olyan társadalomban, mint a miénk, jól ismerjük a *kizáró* eljárásokat. A legszembevetőbb, legközismertebb a *tilalom*. Tudjuk jól, hogy mindent kimondani nincs jogunk, nem lehet bárhol mindenről beszélni, végül pedig nem mindenki beszélhet bármiről. A tárgy, a körülmények és a beszélő alany kiemelt vagy kizárólagos jogának tabuja: itt három tilalom együttes fellépéséről van szó, amelyek keresztezik, fölerősítik vagy kiegyenlítik egymást, állandóan változó, bonyolult rostélyt alkotva. Megjegyzem továbbá, hogy napjainkban a szexualitás és a politika területén a leg-sűrűbb a rostély, illetve itt szaporodnak meg legjobban a fekete kockák: mintha a diskurzus egyáltalán nem is az az átlátszó vagy semleges elem volna, amelyben a szexualitás leteszi a fegyvert, a politika pedig megbékél, hanem olyan hely, ahol előszeretettel gyakorolják félelmetes hatalmukat. A diskurzus látszólag talán jelentéktelen dolog, de jellemző tilalmai hamar felfedik kapcsolatát a vággyal és a hatalommal. És ebben nincs semmi meglepő. Hiszen a diskurzus – a pszichoanalízis tanúsága szerint – nem csupán egyszerűen megmutatja (vagy elrejtő) a vágyat, hanem a vágy tárgya is. A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem

érte folyik a harc, általa dúl a küzdelem; tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.

Társadalmunkban egy másik kizáró elv is létezik: ez már nem tilalom, hanem megosztás és elutasítás. A józan ész és az örület szembeállítására gondolok. A korai középkor óta a bolond az, akinek a szava nem vehet részt oly módon a társadalmi körforgásban, mint másoké: előfordul, hogy szavát semmisnek tekintik, nem tulajdonítva neki igazságot, sem fontosságot, mivel jogilag nem hitelesíthet cselekedetet vagy szerződést, sőt a mise áldozatában az átlényegülést sem teljesítheti be, amennyiben nem alkothat a kenyérből testet. Viszont előfordul az is, hogy mindezzel szemben különleges hatalmat tulajdonítanak neki, például azt, hogy rejtett igazságot mond ki, ismeri a jövőt, együgyűségében olyasmit lát, amit a mások bölcsesége képtelen észrevenni. Különös, hogy Európában a bolond szavát évszázadokig meg sem hallották, vagy ha meghallották, mindjárt az igazság szavaként hallgatták. Mihelyt felhangzott e szó, mindjárt a semmibe vezett, vagy naiv és fondorlatos értelmet tulajdonítottak neki, értelmesebb értelmet, mint az értékes emberek beszédének. Mindenesetre, akár kirekesztette az értelem, akár magához hasonította, szigorú értelemben véve nem létezett. A bolond szavaiból ismertek rá a bolond bolondságára; a szavak szintjén hajtották végre a megosztást, de soha nem jegyezték föl és igazában meg sem hallgatták e szavakat. A XVIII. század vége előtt egyetlen orvosnak sem jutott eszébe, hogy megvizsgálja, mi hangzik el a bolond beszédében (miképp hangzik el, miért éppen az hangzik el), jöllehet az volt a megkülönböztetés alapja. A bolond egész hatalmas diskurzusa a zörej szintjén hangzott el; és csak szimbolikusan adták meg neki a szót, a színházban, ami eleve lefegyverezte és megbékítette, hiszen ott az álcázott igazság szerepét játszotta.

Azt mondják majd, hogy ennek ma már vége, vagy legalábbis hamarosan vége lesz; a bolond szava már nincs a megosztás túloldalán; már felfogják, meghallgatják, sőt kitüntetett figyelemben részesítik; ma már értelmet keresünk benne, valamely mű vázlatát vagy roncsait; valósággal tetten értük a bolond beszédét mindabban, amit mi magunk mondunk, abban az apró hasadéokban értük tetten, amelyen keresztül elillan előlünk, amit mondunk. De ez a nagy figyelem nem bizonyítja, hogy a régi megosztás már ne működjön; gondoljunk csak a tudás fegyverzetére, amelynek segítségével megfejtik a bolond szavát; gondoljunk az intézmények hálózatára, amely lehetővé teszi – orvosnak, pszichoanalitikusnak –, hogy meghallgassa ezt a beszédet, és ugyanakkor a betegnek is lehetővé teszi, hogy elmondja (vagy elkeseredetten elhallgassa) szálnalmas szavait; mindezt fölédzve gyanú ébred bennünk, hogy e megosztás egyáltalán nem szűnt meg, csak másként működik, máshol húzták meg a választóvonalakat, más intézményeken keresztül funkcionál, nem a régi módon fejt ki hatását. És jöllehet, az orvos szerepe csak annyi, hogy meghallgassa a végre felszabadított beszédet, e szavak meghallgatása mindig a cezúra fenntartásának jegyében zajlik. Olyan diskurzus meghallgatása ez, amelyben vágy él, és amely – féktelensége vagy éppen szorongása okán – szörnyű hatalmak birtokosának hiszi magát. Ha az értelem csöndjére van szükség a torzszülöttek gyógyításához, akkor e csöndnek készenlétkben kell állnia, a megosztás pedig fennmarad.

Talán kockázatos az igaz és a hamis ellentétét a harmadik kizáró rendszernek tekinteni, az említettek után. Miféle ésszerűség sugallatára hasonlíthatnánk az igazság kényszerítő erejét olyan megosztásokhoz, amelyek alapvetően önkényesek, vagy legalábbis történelmi esetlegességek körül szerveződnek; amelyek nem csupán mó-

dosíthatók, de szakadatlanul változtatják a helyüket, és intézmények egész rendszere tartja fenn őket, foganatosítva és újra érvényesítve e megosztásokat; végül pedig tudjuk, hogy a kényszer erejével hatnak, sőt az erőszak sem teljesen idegen tőlük.

Persze ha egy diskurzus valamely kijelentésének szintjére helyezkedünk, akkor az igaz és a hamis közötti megkülönböztetés nem önkényes, nem módosítható, nem intézményes és nem is erőszakos. De ha más szinten foglalunk helyet, ha feltesszük a kérdést, hogy milyen volt és milyen most diskurzusunkban ez az igazságvágy, igazságakarás* (*volonté de vérité*), amely már olyan régóta eleven történelmünkben, vagy nagyon általános formában milyen a tudásvágyunkat, tudni akarásunkat (*volonté de savoir*) szabályozó megosztási típus, akkor talán valamiféle kizáró (történelmi, módosítható, intézményesen kényszerítő) rendszer körvonalait látjuk kirajzolódni.

Minden bizonnyal történelmileg létrehozott megosztásról van szó. Mert a VI. század görög költőinél az igaz diskurzus még – a szó határozott és minősítő értelmében – az volt, amelyet a feljogosított személy mondott el, meghatározott szertartás alapján; ezt tisztelték s ettől rettegtek az emberek, ennek vetették alá magukat, mert ez uralkodott. Ez tett köztük igazságot, megmondva, kinek mi jár. Ez a diskurzus, megjósolva a jövőt, nem csupán bejelentette, mi történik majd, hanem hozzájárult megvalósításához, az emberek csatlakozókedvét hordta magában, ekképp emelkedett a sors rangjára. És egy évszázaddal később a legmagasabb rendű igazság már nem abban rejlett, hogy *mi ez* a diskurzus, vagy *mit lesz*, hanem abban, amit *mond*: eljött a nap, amikor az igazság hangsúlya a kijelentés (*énonciation*) hatásos és jogszerű szertartásos aktusáról magára a kijelentésre (*énoncé*) tolódott: értelmére, formájára, tárgyára, referenciájával alkotott viszonyára. Héziadosz és Platón között bizonyos választóvonal húzódik, amely elválasztja egymástól az igaz és a hamis diskurzust; ez pedig új megosztás, mert ezentúl az igaz diskurzus már nem azonos az értékes és kívánatos diskurzussal, mivel már nem ez kapcsolódik a hatalom gyakorlásához. Elűzték a szofistát.

Kétségkívül ez a történelmi megosztás adott általános formát tudásvágyunknak. De állandóan változtatta helyét: a nagy tudományos átalakulásokat néha talán értelmezhetnénk egy-egy felfedezés következményeként, de értelmezhetjük őket az igazságvágy új megjelenési formáiként is. A XIX. századi igazságvágy sem formáit tekintve, sem tárgyai szempontjából, sem alkalmazott technikái dolgában nem azonos a klasszikus kultúra tudásvágyával. Menjünk vissza kissé időben: a XVI. és XVII. század fordulóján (elsősorban Angliában) olyan tudásvágy jelent meg, amely, mintegy előlegezve a témákat, kijelölte a lehetséges, mérhető, megfigyelhető, osztályozható tárgyak keretét; ez a tudásvágy (mindennemű tapasztalatot megelőzve) szinte ráerőszakolt a megismerő alanyra bizonyos pozíciót, egyfajta szempontot, bizonyos szerepet (inkább látni kellett, mint olvasni, inkább bizonyítani, mint kommentálni). E tudásvágyat a műszaki színvonal írta elő (és pedig sokkal általánosabban, mint bármely meghatározott eszköz), amelyen alkalmazni kellett az ismereteket, hogy ellenőrizhetők és hasznosak legyenek. Mintha a platóni nagy megosztástól kezdve az igazságvágnak megvolna a maga története, amely nem azonos a kényszerítő igazságok történetével: a megismerendő tárgyak szintjének története, a meg-

* Nem jogi, hanem logikai igazságról van szó. (A ford.)

ismerő alany funkcióinak és pozícióinak története, az ismeretek anyagi, műszaki, eszközjellegű alkalmazásának története.

Márpedig ez az igazságvágy is, csakúgy, mint a többi kizáró rendszer, intézményes alapokon nyugszik: egy egész sor különféle gyakorlat mozdítja elő és újítja meg, mint például a pedagógia, a könyvek, a kiadók, a könyvtárak rendszere, mint az egykori tudós társaságok és a mai laboratóriumok. De igazán csak az a mód újítja meg, ahogy a tudást valamely társadalomban működtetik, értékelik, felosztják, elosztják s bizonyos mértékig kisajátítják. Idézzük fel itt, jelképesen csupán, a régi görög elvet: a demokratikus államokban azért létezhetett aritmetika, mert az egyenlőségi viszonyokat oktatja, de geometriát csak a zsarnokoknál volt szabad oktatni, mert egyenlőtlen arányokat mutat ki.

Végül pedig azt hiszem, hogy ez az intézményes alapú igazságvágy (még mindig a mi társadalmunkról beszélek) a többi diskurzuson már-már kényszerítő erejű hatalmat gyakorol. Arra a módra gondolok, ahogy a nyugati irodalomnak évszázadok óta a természetességre, a valószerűre, az őszinteségre, sőt a tudományosra, szóval az igaz diskurzusra kell támaszkodnia. Meg arra is, ahogy az előírás-ként, recept-ként, esetleg morálként kodifikált gazdasági gyakorlatok a XVI. század óta igyekeznek a javak és a termelés elméletén megerősödni, racionalizálódni és igazolást találni. És arra a módra is gondolok, ahogy egy olyan előíró jellegű jelenségkomplexum, mint a büntetőrendszer, akarta igazolni eljárásait, persze előbb a jogelméletben, majd a XIX. századtól a szociológiai, lélektani, orvosi, pszichiátriai tudásban: mintha a törvény szavának már nem volna elég tekintélye társadalmunkban, ezért szorulna az igazságdiskurzusra.

A diskurzust sújtó három nagy kizáró rendszer (a tiltott szó, a megkülönböztetett örület és az igazságvágy) közül a harmadikról beszéltem a legtöbbit. Mivel a két előző évszázadok óta egyre inkább efelé sodródik; a harmadik mindjobban kiterjeszti uralmát a két elsőre, módosítja, ugyanakkor megalapozza őket, vagyis az első kettő folyvást gyöngül, bizonytalanabb lesz: az igazságvágy most már szinte teljesen áthatja őket, és állandóan erősödve, mélyülve döntő tényezővé válik.

És éppen erről alig beszélünk. Mintha az igazságvágyat, valamint viszontagságos történetét maga az igazság szükségképpen takarná el előlünk megjelenési formájában. Ennek oka talán a következő: ha az igaz diskurzus a görögök óta már nem az, amely megfelel a vágnak, vagy nem az, amelyik a hatalmat gyakorolja, akkor az igazságvágyban, az óhajban, hogy elmondjuk ezt az igaz diskurzust, mi egyéb munkál, ha nem a vágy és a hatalom? Az igaz diskurzus, amelyet formájának kényszere megszabadít a vágytól és a hatalomtól, nem ismerheti az őt átható igazságvágyat; a már régóta bennünk élő igazságvágy természetére jellemző, hogy a hön óhajtott igazságot csak elkendőzheti.

Ekképp előttünk csupán egy gazdag, termékeny, szelídített erejű és hamisan egyetemes igazság jelenik meg. Viszont mit sem tudunk az igazságvágyról, e különleges, kizáró rendeltetésű gépezetről. Mindazok, akik történelmünk során megpróbálták minden oldalról megfigyelni ezt az igazságvágyat – hogy aztán minden ponton összevegyék az igazsággal, és pedig éppen azokon a pontokon, ahol az igazság igazolni igyekszik a túlalmakat, és meghatározni igyekszik az örületet – Nietzsche-től, Artaud-n át Bataille-ig szolgáljanak útmutatóként, fénylő útjelzőként mindennapi munkánk végzéséhez.

A diskurzusnak persze más ellenőrző és korlátozó eljárásai is vannak. Azok, ame-

lyekről eddig beszéltem, mintegy kívülről hatnak; kizáró rendszerként működnek; a diskurzusnak arra a részére vonatkoznak, amelyben a hatalom és a vágy dolgozik.

Azt hiszem, elkülöníthetünk egy másik csoportot is, a belső eljárások csoportját; azért belsők, mert itt már maguk a diskurzusok ellenőrzik önmagukat; ezek inkább osztályozó, rendszerező, elosztó elvként fejtik ki hatásukat, mintha ezúttal a diskurzus más dimenzióján akarnának uralkodni, mégpedig az esemény és a véletlen dimenzióján.

Először is: a kommentár. Feltételezem, bár bizonyos nem vagyok benne, hogy nincsen olyan társadalom, ahol nem volnának elsődleges fontosságú elbeszélések, amelyeket mesélnek, ismételnek és különféle változatokban előadnak; meghatározott körülmények között elmondott formulák, szövegek, szertartáshoz kapcsolódó diskurzuscsoportok; egyszer elhangzó dolgok, amelyeket megjegyeznek, mert gyanítják, hogy valami titok vagy érték rejtőzik bennük. Röviden szólva sejthető, hogy a társadalmakban egyfajta szintkülönbség van a különféle diskurzusok között: a hétköznapok során vannak „önmagukat elmondó” diskurzusok, amelyek szinte megszűnnek az aktussal, amely elmondásukhoz vezet, és vannak új beszédaktusok alapjául szolgáló diskurzusok, amelyeket az aktusok ismételnek, átalakítanak vagy beszélnek róluk, szóval olyan diskurzusok, amelyeket, megfogalmazásukon mintegy túlmutatva, állandóan mondtak, mondanak és mondani is fognak. Ezek közismertek kultúránk rendszerében: ilyenek a vallási vagy jogi szövegek, vagy az alapos szemügyrevétel után különös státusúnak nevezhető „irodalmi” szövegek; bizonyos mértékig a tudományos szövegek is ilyenek.

Bizonyos, hogy a szintkülönbség, az eltolódás nem stabil, nem állandó és nem is abszolút. Nincsenek egyszer s mindenkorra adott kategóriák, nincsenek alapvető vagy teremtő/alkotó diskurzusok az egyik oldalon; s nincsen csupán ismétlő, magyarázó és kommentáló emberek tömege a másikon. Nagyon sok fontos szöveg a háttérbe kényszerül, eltűnik, és néha kommentárok foglalják el az első helyet. Am az alkalmazási pontok változhatnak, a szerep, a funkció megmarad; és az eltolódás elve szakadatlanul működik. E szintkülönbség radikális eltüntetése nem lehet más, csak játékos manipuláció, utópia vagy szorongás. Valamely kommentár Borges-féle játékos manipulálása, ami nem más lesz, mint annak szóról szóra ismételt (ezúttal ünnepélyes és várt) megjelenése, amit kommentál; egy kritika mesterkedése, amely vég nélkül beszél egy nem létező műről. Lírai álom egy minden pontján ártatlanul újjászülető diskurzusról, amely a dolgokban, az érzelmekben és a gondolatokban folyton vadonatúj formában jelenik meg újra meg újra. És Janet betegének szorongása, akinek a legjelentéktelenebb közlés is beláthatatlan kincseket rejt „*evangéliumi szóval*” ért föl, ami megjegyzendő, ismétlendő és állandóan kommentálandó. „*Elszörül a szívem, ha meggondolom* – mondogatta, amikor elolvasott vagy meghallgatott valamit –, *hogyan ezt a mondatot talán mindörökké elnyeli az örökkévalóság, és én még csak meg sem értem igazán.*”

De ki ne látná, hogy itt mindig csak a viszony egyik tagját semmisítik meg és nem magát a viszonyt. Ez a viszony szüntelenül módosul az idők során; valamely adott korszakban sokféle és egymástól nagyban eltérő formákat ölt magára. A jogi szövegek értelmezése igencsak különbözik (jó ideje már) a vallási kommentároktól; egy és ugyanaz az irodalmi mű egyidejűleg roppant különböző típusú diskurzusoknak adhat helyt: az ODÜSSZELÁ-t, mint primer szöveget egyazon korszakban meg-

ismétlik Bérard fordításában, megszámlálhatatlanul sok szövegmagyarázatban és Joyce ULYSSES-ében.

Pillanatnyilag arra szorítkoznék, hogy abban, amit globálisan kommentárnak hívnak, a primer és a másodlagos szöveg közötti eltérés kettős, egymástól elválaszthatatlan szerepet játszik. Egyrészt lehetővé teszi új diskurzusok építését, mégpedig korlátlanul: nyitott beszédlehetőséget biztosít a primer szöveg tekintélye, állandósága, az, hogy mindig aktualizálható, sokféle vagy rejtett értelme, az egész neki tulajdonított hallgatag gazdagság. Másrészt a kommentárnak nincs más szerepe – bármilyen technikát alkalmaz is –, csak az, hogy *végre* elmondja, ami a *mélyben* már csöndesen megfogalmazódott. A kommentárnak – egy helyét állandóan változtató, ám állandóan érvényes paradoxon szerint – mindig első ízben kell elmondania azt, amit pedig elmondtak már, és szakadatlanul ismételnie kell, amit pedig még soha nem mondtak ki. A kommentárok vég nélküli hullámverését belülről az álcázott ismétlés álma hatja át: ennek az álomnak a láthatárán talán semmi egyéb sincs, mint ami kezdetben is ott volt, vagyis a szöveg egyszerű felmondása. A kommentár úgy hártja el a diskurzus kockázatát, hogy ő maga is beépül a diskurzusba: lehetővé teszi, hogy mást mondjanak, mint maga a szöveg, de azzal a feltétellel, hogy magát a szöveget mondják, mintegy kiteljesítve azt. A kommentár elve az ismétlés kockázatát nyitott sokféleséggként, *aleaként* viszi át az ismétlések mennyiségére, formájára, álcájára és körülményeire. Az újdonság nem abban rejlik, amit mond, hanem ismétlődésének eseményében.

Azt hiszem, a diskurzus ritkításának van egy másik elve is. Bizonyos fokig kiegészíti az elsőt. A szerzőről van szó. A szerzőről, de persze nem mint beszélő egyénről, aki elmondott vagy írt egy szöveget, hanem a szerzőről, mint a diskurzus csoportosításának elvéről, mint a diskurzus jelentéseinek eredetéről és egységéről, koherenciájának központjáról. Ez az elv nem mindenütt hat és nem is állandóan. Nagyon sok olyan diskurzus van körülöttünk, amelyek nem feltételezett szerzőiknek köszönhetik értelmüket, hatékonyságukat: azonnal feledésbe merülő hétköznapi szavak, nyilatkozatok vagy szerződések, amelyeknek aláíróra van szükségük, nem szerzőre, névtelenségbe merülő műszaki leírások stb. De azokon a területeken – irodalom, filozófia, tudomány –, ahol kötelező a szerző megnevezése, nem mindenütt ugyanaz a szerepe; a középkorban a tudományos diskurzus rendjében a szerző megnevezése nélkülözhetetlen volt, mivel az igazság jelzésül szolgált. Valamely kijelentés tudományos értékét szerzőjének személyén mérték. A XVII. századtól ez a funkció fokozatosan elmosódott a tudományos diskurzusban: most már csak azért működik, hogy nevet adjon egy teorémának, effektusnak, példának, szindrómának. Az irodalmi diskurzus rendjében viszont ugyanettől a korszaktól a szerző szerepe egyre fontosabb lett: mindazon költeményekről, elbeszélésekről, drámákról vagy komédiákról, amelyek a középkorban – legalábbis viszonylag – a szerző nélkül léteztek, most tudni akarják, kitől származnak, ki írta őket; a szerző adjon számot szövege egységéről, amely alá odairja a nevét; azt kéri tőle, hogy fedje föl vagy legalább vállalja szövegei rejtett értelmét, egyeztesse össze magánéletével és megélt tapasztalataival, a valóságos történelemmel, amelyben megszülettek. A szerző biztosítja a fikció nyugtalanító nyelvének egységét, a koherenciát, ő illeszti be a valóságba.

Tudom, hogy most ezt felelik: „Úgy beszél a szerzőről, ahogy a kritika utólag feltalálja, a halála után, amikor már nem egyéb, mint egy halom összekuszálódott iromány; ilyenkor valami rendet kell rakni a hagyatékban. Tervet, koherenciát, te-

matikát tulajdonítani a szerző tudatának vagy életének, minden bizonnyal némileg fiktív eljárás. De azért a valóságos szerző mégiscsak létezett, egy ember, aki berobant az elhasznált szavak közegébe, beléjük oltva zsenijét vagy zűrzavarát.”

Természetesen képtelenség volna tagadni az író, az újat alkotó személy létét. De úgy gondolom, hogy – legalábbis bizonyos ideje – az egyén, aki írni kezd egy szöveget, amelynek láthatárán a mű lehetősége sejlik fel, magára vállalja a szerző szerepét, vagyis a különbségtételeknek azt a játékát, amelyet a korszak szerzői funkciója előír, és amelyet maga a szerző még esetleg módosít: van, amit leír és amit nem ír le, egyes dolgokat felvázol, akár csak átmeneti jegyzetként is, mint műve részét, egyebet meg egyszerűen hétköznapi szónak minősít, fel sem jegyzi. Mert bizvást felforgathatja a köztudatban a szerzőről alkotott hagyományos képet, és ha ez megtörtént, a szerző új koncepciója alapján rajzolják ki műve bizonytalan körvonalait mindabban, amit mondhatott volna egy mond a hétköznapiak során.

A kommentár a diskurzus véletlenszerűségének kockázatát egy *identitás* játéka útján korlátozza, melynek két formája az *isméllés* és az *azonosság*. A szerző elve ugyanezt a kockázatot olyan *identitás* játéka útján korlátozza, amelynek formái az *individualitás* és az *én*.

A harmadik korlátozó elvet nem a tudományokban, hanem az úgynevezett „diszciplínákban” kell felismernünk. Ez ugyancsak viszonylagos és rugalmas elv. Lehetővé teszi az alkotást, ám szűkre szabott határok között.

A diszciplína szerveződése szemben áll mind a kommentár, mind pedig a szerző elvével. A szerző elvével azért áll szemben, mert egy diszciplínát tárgyak tartománya, módszerek csoportja, igaznak tekintett kijelentések korpusza, szabályok, definíciók, technikák és eszközök összessége határoz meg: mindez egyfajta névtelen rendszert alkot, amely annak rendelkezésére áll, aki használni akarja vagy tudja, anélkül hogy a rendszer értelme vagy érvényessége feltalálója nevéhez fűződne. De a diszciplína elve a kommentár elvével is szemben áll: a kommentárral ellentétben valamely diszciplínában nem tételeznek fel eleve egy értelmet (*sens*), amelyet újra fel kell tárni, sem azonosságot, amelyet meg kell ismételni, hanem új kijelentések megalkotása a követelmény. A diszciplína létrejöttéhez tehát új meg új kijelentések állandó megfogalmazásának lehetősége szükséges.

De többről van szó; többről azért, hogy minden bizonnyal kevesebbről lehessen szó: egy diszciplína nem mindazon igaz kijelentések összessége, amit mondhatunk valamiről, még csak nem is mindazon dolgok együttese, amit a koherencia vagy a rendszeresség elve alapján elfogadhatunk egy tárgyban. Az orvostudományt nem azon igaz kijelentések összessége alkotja, amit a betegségről el lehet mondani; a botanika nem határozható meg a növényekre vonatkozó valamennyi igazság összességéeként. Két okból sem: a botanikát vagy az orvostudományt, mint minden egyéb diszciplínát, nemcsak igazságok, hanem tévedések is alkotják, s ezek nem csökevények vagy idegen testek a diszciplínában, hanem olyan tételek, amelyeknek pozitív funkciójuk, történelmi hatékonyságuk, gyakran az igazságok szerepétől elválaszthatatlan szerepük van. Ezenkívül valamely kijelentésnek, ha a botanikához vagy a patológiához akarjuk sorolni, bizonyos értelemben szigorúbb és bonyolultabb, de mindenesetre másféle feltételeknek kell megfelelnie, mint az egyszerű és tiszta igazság. A kijelentésnek meghatározott tárgyak szintjén kell elhangzania: például a XVII. század végétől kezdve ha egy kijelentést „botanikai” kijelentésként akartak elfogadtatni, akkor a növény látható szerkezetére, közeli és távoli hasonló-

ságainak rendszerére vagy nedveinek mechanikájára kellett vonatkoznia (a kijelentés már nem tarthatta meg, mint a XVI. században, szimbolikus értékeit vagy erejéit és tulajdonságait, amelyekkel az ókorban látták el). De egy kijelentésnek még akkor is meghatározott típusú fogalmi eszközöket vagy technikákat kell használnia, ha nem tartozik diszciplínához; a XIX. századtól kezdve egy kijelentés már nem volt orvosi, nem tartozott az orvostudományhoz, egyéni fantazmának vagy néphiedelemnek minősült, ha metaforikus, minőségi és szubsztanciális fogalmakat használt (mint például az eldugulás, a felhevített folyadékok vagy a kiszáritott szilárd anyagok fogalma); persze támaszkodhatott, sőt támaszkodnia is kellett ugyanennyire metaforikus fogalmakra, de ezek másként épültek fel, funkcionális és fiziológiai alapokon (mint például az irritáció, a szövetek gyulladása vagy elhalása). Továbbá: ha egy kijelentést valamely diszciplínához akarnak sorolni, akkor be kell illenie egyfajta elméleti képbe: emlékeztessünk arra, hogy az ósnyelv kutatásán, amely a XVIII. századig tökéletesen elfogadott tény volt, a XIX. század második felében minden diskurzus, ha nem bukott is meg, mindenesetre légüres térbe került, és álmodozásnak, nyelvészeti agyrémnek minősült.

Határain belül minden igaz és hamis diszciplína igaz és hamis kijelentéseket ismer el; ugyanakkor a tudás egész teratológiáját kiutasítja területéről. Egy tudomány külterülete népesebb és kevésbé népes, mint gondolnánk: a közvetlen tapasztalat, a képzeletbeli témák természetesen folyton időtlen hiedelmek sokaságát hordozzák és vetik a felszínre; de szigorú értelemben talán nincsenek is tévedések, hiszen a tévedés csak egy meghatározott gyakorlaton belül merülhet fel és ítélhető meg; igaz, másfelől olyan torzszülöttek nyüzsögnek itt, amelyeknek formája a tudás történetével együtt változik. Röviden szólva: ha egy kijelentést valamely diszciplínához akarunk sorolni, akkor nehéz és bonyolult követelményeknek kell megfelelnie. A kijelentésnek, mielőtt igaznak vagy hamisnak minősíthetnénk, „igaz területen” kell elhangzania, ahogy Canguilhem professzor mondaná.

Sokat gondolkodtak már azon, miképp lehet, hogy a XIX. század botanikusai és biológusai nem látták, hogy Mendel igazat mond. E kérdésre így válaszolhatunk: azért, mert Mendel olyan tárgyról beszélt, olyan módszereket alkalmazott, olyan elméleti láthatárra helyezkedett, amelyek idegenek voltak kora biológiájától. Igaz, Naudin már őt megelőzve azt a tételt állította fel, mely szerint az öröklött vonások *diszkrét*; ám akármilyen újszerű vagy különös volt ez az elv, mégis a biológiai diskurzus részét képezhette, legalábbis rejtélyként. Mendel viszont az öröklött vonást teljesen új biológiai tárgyként alkotja meg addig még sohasem alkalmazott szűrés segítségével: e vonást elválasztja a fajtától, elválasztja az átörökítő nemtől, és generációk folytonosan nyitott sorozatában figyeli meg, ahol e vonás statisztikai szabályszerűségek szerint jelenik meg és tűnik el. Az új tárgy új fogalmi eszközöket igényel, valamint új elméleti alapokat. Tehát Mendel igazat mondott, de nem kora biológiai diskurzusának „igaz területén”: nem ilyen szabályok alapján alakították ki akkoriban a biológiai tárgyakat és fogalmakat; teljes szintváltásra, biológiai tárgyak új síkjára volt szükség ahhoz, hogy Mendel igaz területre lépjen és kijelentései (nagy részt) igaznak bizonyuljanak. Mendel „igazmondó torzszülött” volt, a tudomány ezért nem beszélhetett róla; Schleiden viszont mintegy harminc évvel előtte, a XIX. század kellős közepén, tagadva a növényi szexualitást, ám a biológiai diskurzus szabályai szerint, csupán tévedést fogalmazott meg a diszciplína nyelvén.

Bármikor mondhatunk igazat valamely vad külterületen; de igaz területen csak

akkor lehetünk, ha engedelmessé válunk egy diskurzív „rendőrség” szabályzatának, amelyet minden egyes diskurzusában aktivizálnunk kell.

A diszciplína a diskurzus termelését ellenőrző elv. Megszabja határait, mégpedig egyfajta identitás működése folytán, amelynek formája a szabályok folytonos aktualizálása.

Egy szerző termékenységében, a kommentárok sokféleségében, egy diszciplína fejlődésében általában a diskurzusok létrehozásának kiapadhatatlan forrásait látják. Talán így is van. De azért ezek mégis kényszerítő elvek is, és valószínűleg nem foghatjuk fel pozitív, megtermékenyítő szerepüket, ha nem vesszük tekintetbe korlátozó és kényszerítő funkcióikat.

Azt hiszem, a diskurzusok ellenőrzését lehetővé tevő eljárásoknak egy harmadik csoportja is van. Ezúttal nem a bennük rejlő hatalom korlátozásáról van szó, nem is megjelenésük véletlen szeszélyeinek elkerüléséről, hanem alkalmazásuk körülményeinek meghatározásáról. Vagyis arról, hogy a diskurzusokat tartó egyéneknek bizonyos számú szabályt írnak elő, ekképp nem engedik meg mindenkinek a diskurzusok használatát. Ebben az esetben tehát a beszélő alanyok ritkítása kap nyomatékot. Senki sem hatolhat be a diskurzus rendszerébe, ha bizonyos követelményeknek eleget nem tesz, vagy már eleve nincs feljogosítva arra, hogy eleget tegyen. Pontosabban szólva: a diskurzus nem minden területe egyformán nyitott, nem mindenhová lehet behatolni; vannak szigorúan tiltott (megkülönböztető és megkülönböztetett) területek, míg mások majdnem teljesen nyitottnak látszanak minden irányban, és előzetes megszorítás nélkül minden beszélő alanynak rendelkezésére állnak.

Ezzel kapcsolatban egy anekdotát szeretnék felidézni, amely olyan szép, hogy mindent megadnék, csak igaz legyen. A diskurzust sújtó valamennyi kényszerítő – a hatalmát korlátozó kényszereket, véletlenszerű megjelenését korlátozókat, a beszélő alanyok ritkítását – egyetlen elemre vezet vissza. A XVII. század elején a sógun azt hallotta, hogy az európaiak fölénye – a hajózásban, kereskedelemben, politikában és a hadtudományban – matematikai ismereteiknek tulajdonítható. Szeretett volna ilyen értékes tudás birtokába jutni. Mivel hallott egy angol tengerészről, aki ismeri e csodálatos diskurzusok titkát, meghívta palotájába, és ott vendégül látta. Órákat vett tőle, négy szemközt. Megtanulta a matematikát. Megtartotta hatalmát, és nagyon magas kort ért meg. Japán matematikusok csak a XIX. században jelentek meg. De a történetnek még nincs vége: európai vetülete is van. Ez az angol tengerész, Will Adams, történetesen autodidakta volt: hajóács, aki a geometriát hajóépítő műhelyben tanulta meg. Vajon tekinthetjük-e ezt a történetet egy nagy európai kulturális mítosz kifejezésének? A keleti zsarnokság monopolizált és titkos tudásával Európa az ismeretek egyetemes kommunikációját, a diskurzusok folytonos és szabad cseréjét állította szeme alá.

Pedig ez a kijelentés nem áll meg a lábán. A csere és a kommunikáció pozitív alakzatok, amelyek bonyolult korlátozó rendszerekben hatnak, és ezek nélkül bizonyosan nem működésképtelenek lennének. E korlátozó rendszerek legfelszínibb, legszembetűnőbb formáját olyan jelenségek adják, amelyeket a „szertartás” (rituálé) fogalma alatt csoportosíthatnánk; a szertartás határozza meg azt a minősítést, amellyel a beszélő egyéneknek rendelkezniük kell (és akiknek dialógusban, meghallgatásban, előadásban egy bizonyos pozíciót kell elfoglalniuk, és bizonyos típusú kijelentéseket kell megfogalmazniuk); a szertartás meghatározza a gesztusokat, a

viselkedést, a körülményeket és a diskurzust kísérő jelek egész csoportját; végül meghatározza a szavak feltételezett vagy előírt hatékonyságát, a hallgatóságra gyakorolt hatásukat, kényszerítő értékük határait. A vallási, jogi, gyógyászati és bizonyos fokig a politikai diskurzusok nem választhatók el egy szertartás működtetésétől, amely a beszélő alanyoknak bizonyos egyéni tulajdonságokat és meghatározott szerepeket ír elő.

Részben másként működnek az úgynevezett „diskurzustársaságok”, amelyek szerepe a diskurzus megőrzése vagy előállítása, ám zárt térben, szigorú szabályok szerint osztják el őket, nehogy a birtokosokat maga az elosztás károsítsa. Archaikus modellt adnak erről ama rapszodoszok csoportjai, akik ismerték a felmondandó költeményeket, s esetleg azt is tudták, hogyan éljenek változataikkal, hogyan formálják át őket; ám ezt az ismeretet, jóllehet célja végső soron szertartásos előadás volt, egy meghatározott csoporton belül oltalmazták, védtek és őrizték meg, gyakorlati roppant bonyolult memóriagyakorlatok útján; a tanulóévek után beléptek egy csoportba, ugyanakkor egy útok birtokosai lettek, amelyet az előadás bemutatott, de nem tárt fel; az előadók és az előadás hallgatói között nem lehetett felcserélni a szerepeket.

Ma már persze nincsenek ilyen „diskurzustársaságok”, a titok és a feltárás kétértelmű játékerével. De ne ámítsuk magunkat: az igaz diskurzus rendjében is, a közreadott és minden szertartástól mentes diskurzus rendjében is működnek még a titok kisajátításának és a szerepek felcserélhetetlenségének formái. Meglehet, a könyvben írás intézményesített aktusa, a könyvkiadás rendszere, az író személyisége egy talán szétszórt, de minden bizonnyal kényszerítő erejű „diskurzustársaságon” belül működik. Az író különbsége, amit ő maga folytonosan szembeállít minden más beszélő vagy író alany tevékenységével, a diskurzusának tulajdonított intranzitív jelleg, „írásának” régóta hangsúlyozott alapvető egyedisége, az „alkotás” és a nyelvi rendszer bármely más működtetése között disszimmetria tétele már a megfogalmazásban is bizonyos „diskurzustársaság” léteire utal, azt igyekszik meghonosítani a nyelvi gyakorlatok játékaiban. De merőben máshogy működő kizáró és titkot megőrző rendszerek is vannak: gondoljunk a műszaki és tudományos titokra, az orvosi diskurzus terjesztési és közlési formáira, vagy azokra, amelyek a gazdasági vagy politikai diskurzust sajátították ki maguknak.

Első pillantásra a (vallási, politikai, filozófiai) „doktrínák” valamely „diskurzustársaság” ellentétének látszanak: a „diskurzustársaságban” a beszélő személyek számát ha nem is szabták meg eleve, korlátozták; a diskurzus csakis közöttük közlekedett. A doktrína viszont jellege szerint szertesugárzik, és a beszélő személyek, akiknek száma tetszőlegesen nagy is lehet, egy és ugyanazon diskurzus együttes közös vállalása alapján határozzák meg együvé tartozásukat. Látszólag az egyetlen követelmény ugyanazon igazságok elismerése s annak a – többé-kevésbé rugalmas – szabálynak elfogadása, amely összhangban van az érvényes diskurzusokkal. Ám ha a doktrínák mindössze ebből állnának, nem különböznének oly sokban a tudományos diszciplínáktól, és a diszkurzív ellenőrzés csupán a közlés formájára vagy tartalmára vonatkozna, nem pedig a beszélő alanyra. Márpedig a doktrínához való tartozás egyidejűleg kérdőjelezi meg a közlést és a beszélő alanyt, éspedig egyiket a másikon keresztül. A beszélő alanyt a közlésen keresztül, ennek alapján kérdőjelezi meg, amint ezt a kizáró eljárások és elutasító mechanizmusok bizonyítják, amelyek nyomban működésbe lépnek, amint egy beszélő alany egy vagy több elfogadhatatlan

közlést fogalmazott meg; az eretnesség és ortodoxia egyáltalán nem doktriner mechanizmusok fanatikus túlzásából származik, a lényegükből következnek. És megfordítva: a doktrína a közléseket a beszélő alanyokon keresztül kérdőjelezi meg, abban a mértékben, amennyire a doktrína mindig jelértékű, egy előzetes hovatartozás megnyilvánulása és eszköze; e hovatartozás osztály-, társadalmi helyzet, faji, nemzetiségi vagy érdekjellegű, formája lehet harc, lázadás, ellenállás vagy elfogadás. A doktrína az egyéneket bizonyos típusú közlésaktusokhoz köti, következképpen eltűntja őket az összes többitől; viszont bizonyos típusú közlésaktusokat arra használ fel, hogy összekösse az egyéneket, ugyanakkor megkülönböztesse őket mindenki mástól. A doktrína kettős uralmat valósít meg: a diskurzusokét a beszélő alanyokon és a beszélő egyének legalábbis virtuális csoportjátét a diskurzusokon.

Végül pedig, sokkal tágabb értelemben, fel kell ismernünk a nagy választóvonalakat mindabban, amit a diskurzusok társadalmi kisajátításának nevezhetnénk. Az oktatás hiába olyan eszköz, amelynek révén a mi társadalmunkban jog szerint minden egyes egyén hozzáférhet bármilyen típusú diskurzushoz, tudjuk, hogy elosztásában, valamint mindabban, amit lehetővé tesz és amit megakadályoz, a társadalmi különbségek, ellentétek, küzdelmek által kialakított választóvonalakat követi. Minden oktatási rendszer a diskurzusok kisajátításának politikai fenntartása vagy módosítása, mindazon tudással és hatalommal együtt, ami a diskurzusok birtoklásával jár.

Magam is tudom, hogy igen elvont dolog a beszéd szertartásainak, a diskurzus-társaságoknak, a doktrinális csoportoknak és a társadalmi kisajátításnak ilyenét szétválasztása. Ezek többnyire egymáshoz kapcsolódnak, nagy építményeket alkotva, amelyek biztosítják a beszélő alanyok elosztását különféle típusú diskurzusokba, valamint a diskurzusok kisajátítását alanyok bizonyos kategóriái számára. Mondjuk ki röviden, hogy itt találkozunk a diskurzus uralmának döntő eljárásaival. Végül is mi más az oktatási rendszer, ha nem a beszéd egyfajta ritualizálása, a beszélő alanyok szerepének minősítése és kijelölése; ha nem egy szétszórt doktrinális csoport létrehozása, a diskurzus hatalmának és tudásának elosztása és kisajátítása? Mi más lenne az „írás” (az „írók” írása), mint az előbbihez hasonló uralmi rendszer, amely talán némiképp más formákat ölt, mint az előbbi, de tagolási módja nagy vonalakban mégis hasonló? Vajon a jogrendszer vagy az orvostudomány intézményes rendszere – legalábbis bizonyos aspektusból – nem a diskurzus kisajátításának hasonló rendszere-e?

Felteszem a kérdést, hogy bizonyos számú filozófiai tétel vajon nem a korlátozásnak és a kizárásnak eme játékára válaszol-e, vagy talán éppen az említett kizárást és korlátozást erősíti-e?

Először is azzal válaszol, hogy ideális igazságot tételez a diskurzus törvényeként, valamint immanens racionalitást, ami levezetésükben mindenütt kimutatható, hogy a megismerés olyan etikáját juttatja érvényre, amely csak magának az igazság vágyának és az igazság elgondolási képességének ígéri az igazságot.

Másodszor pedig tagadás révén erősíti őket, ezúttal az általános értelemben tekintett diskurzus specifikus valóságát tagadva.

A szofisták játékainak és üzelmeinek kirekesztése óta, amióta több-kevesebb biztonsággal sikerült elhallgattatni paradoxonjaikat, a nyugati gondolkodás a látszat szerint elsősorban arra ügyelt, hogy a lehető legkisebb hely jusson a diskurzusnak

a gondolkodás és a beszéd között; a nyugati gondolkodás, úgy tetszik, arra vigyázott, hogy a diskurzus csak olyan színben tűnjön fel, mintha csupán segédeszköz volna a gondolkodás számára a beszédhez. Eszerint a diskurzus csupán jelekbe öltöztetett gondolkodás, amelyet a szavak tesznek láthatóvá, vagy megfordítva: nem egyéb, mint működésbe hozott, bizonyos értelmet teremtő nyelvi struktúrák.

A diskurzus valóságának kiküszöbölése a történelem során igen sok formában jelent meg a filozófiai gondolkodásban. E kiküszöböléssel mostanában is találkozunk számos ismerős tétel aspektusában.

A megalapozó alany tétele talán arra szolgál, hogy lehetővé tegye a diskurzus valóságának kiküszöbölését. A megalapozó alany olyan ember, aki képes rá, hogy szellemi erejével közvetlenül feltöltse a nyelv üres formáit; ő az, aki az üres dolgok sűrűségén vagy tehetetlenségén áthatolva az intuícióban ragadja meg az ott rejtőző értelmet; ugyancsak ő, túl az időn, megteremti a jelentések ama horizontját, amelyet a történelemnek már csak explicit alakra kell hoznia, és ahol a kijelentések, a tudományok, a deduktív rendszerek végül megtalálják alapjukat. A megalapozó alany az értelemhez fűződő viszonyában jelekkel, ismérvekkel és különféle ismertetőjegyekkel rendelkezik, de ahhoz, hogy ezeket megmutassa, nem kell a diskurzus sajátos eljárásához folyamodnia.

Hasonló szerepet játszik a fentiek megfelelő tétel, az eredendő tapasztalás tétele. Feltételezi, hogy a tapasztalat szintjén, mielőtt ez még megragadná önmagát egy *cogito* alakjában, előzetes, valamilyen módon már kimondott jelentések hatják át a világot, elrendezik körülöttünk, és eleve egyfajta eredendő felismerés számára teszi nyitottá. Ekképp a világgal való eredendő cinkosság alapozná meg számunkra annak a lehetőségét, hogy beszélhessünk róla, benne, rámutathassunk, megnevezhessük, megítéljük és végül megismerjük az igazság formájában. Ha létezik diskurzus, vajon mi egyéb lehet legitimitásában, ha nem egyfajta diszkrét olvasat? A dolgok már mormolnak bizonyos értelmet, nyelvhasználatunknak csupán meg kell fejtenie; és e nyelvhasználat legtöredékesebb elemei is arról a létről beszélnek nekünk, amelynek mintegy bordázatát alkotja.

Azt hiszem, az egyetemes közvetítés tétele ugyancsak annak módja, hogy a diskurzus valósága kiküszöböltesse. A látszat ellenére is az. Mert első pillantásra úgy tűnik, hogy mindenütt egy logosz mozgásával találkozunk, amely az egyedi vonásokat a fogalom rangjára emeli, és lehetővé teszi a közvetlen tudatnak, hogy végül is kihüvelyezze a világ racionalitását, ekképp magát a diskurzust helyezve az elmélkedés központjába. Ám ez a logosz voltaképpen csak egy már elhangzott diskurzus, vagy inkább maguk a dolgok és események teremtenek észrevétlenül diskurzust önmagukból, kihüvelyezve tulajdon lényegük útkát. Így a diskurzus már nem egyéb, mint egy éppen születő igazság tükröződése önmaga szemében; és amikor végre minden a diskurzus formáját öltheti fel, amikor minden elmondható, és mindenről diskurzust lehet tartani, miután már minden megnyilvánult és értelmet cserélt, visszatérhet az öntudat csendes bensőségébe.

A diskurzus – akár a megalapozó alany, az eredendő tapasztalás vagy az egyetemes közvetítés filozófiájában – nem egyéb, mint funkcionálás; az írásé az első, az olvasaté a második, a cseréé a harmadik esetben, és ez a csere, olvasat és írás mindig csak jeleket működtet. Így semmisül meg a diskurzus valósága a jelölő szintjére helyezkedve.

Melyik civilizáció becsülte többre a diskurzust, legalábbis látszatra, mint a miénk?

Hol részesítették nagyobb tiszteletben? Hol szabadították meg jobban – látszatra – a kényszerektől? Melyik civilizációban tették egyetemesebbé? Pedig úgy tűnik, hogy a diskurzus látszólagos tisztelete, e látszólagos logofília mögött félelem rejtőzik. Mintha e tilalmakat, gátakat, küszöböket és határokat azért létesítettük volna, hogy legalábbis többé-kevésbé szabályozzuk a diskurzus túlburjánzását, gazdagságát megfosszuk legveszedelmesebb részétől, rendet vigyünk rendezetlenségébe, mégpedig az ellenőrizhetetlenséget leginkább kiküszöbölő eljárások szerint; mintha csak el akartuk volna törölni a gondolkodás és a nyelv játékterében kimutatható behatolásának minden jegyét. Társadalmunkban mindenesetre mélységes logofóbia uralkodik, és azt hiszem, más társadalmakban ugyancsak – ha ezeket eltérő profil és más ritmika jellemzi is –, homályos félelem ezektől az eseményektől, a kimondott dolgok e tömegétől, a kijelentések felszínre bukkanásától, mindattól, ami ebben erőszakos, összefüggéstelen, harcos és rendezetlen, tehát veszélyes, vagyis a diskurzus folytonos és rendezetlen morájától.

És ha megszüntetni nem igyekszünk is, de elemezni akarjuk ezt a félelmet, körülményeit, működését és hatását, akkor, azt hiszem, három dolgot kell elhatározni, amelyeknek mai gondolkodásunk némiképp ellenáll, és amelyek az előbb említett funkciók három csoportjának felelnek meg; vagyis: kérdőjelezzük meg igazságvágyunkat, állítsuk vissza a diskurzus eseményjellegét, végül pedig szüntessük meg a jelölő egyeduralmát.

A következő években ilyen feladatok, azaz ilyen gondolatok vezérelnek majd munkámban. Mindjárt meg is jelölhetünk néhány velük járó módszerkövetelményt.

Elsőként egyfajta *megfordítás* elvét: ott, ahol a hagyomány szerint úgy gondoljuk, hogy megtaláltuk a diskurzus forrását, burjánzása és folytonossága elvét, azokban az alakzatokban, amelyek látszólag pozitív szerepet játszanak, mint például a szerző, a diszciplína, az igazságvágy, inkább a diskurzus ritkításának negatív hatását kell felismernünk.

De ha egyszer már felismertük e ritkítási elveket, ha már nem tekintjük őket alapvető és alkotó eljárásnak, mit fedezünk fel alattuk? Fogadjuk el a folytonos diskurzus világának virtuális teljességét? E téren más módszerelveket kell működésbe hozni.

A *diszkontinuitás* elve: a ritkítási rendszerek léte nem jelenti azt, hogy alattuk vagy rajtuk túl határtalanul nagy, folytonos és hallgatólag diskurzus uralkodnék, amelyet a ritkítási rendszerek elnyomnak vagy elfojtanak, és amelyet nekünk kell felszabadítanunk végre, visszaadva neki a szót. Nehogy olyan kimondatlan vagy elgondolatlan szöveget képzeljünk, amely át- meg áthatja a világot, átszöve minden formáját és eseményét, amelyet végül ki kell mondanunk vagy el kell gondolnunk. A diskurzusokat megszakított (*discontinuu*), egymást keresztező, néha egymást erősítő, máskor egymásról nem tudó és kölcsönösen kizáró gyakorlatként kell kezelnünk.

A *specialitás* elve: a diskurzust nem kell feloldani előzetes jelentések terében; ne gondoljuk, hogy a világ olvasható arccal fordul felénk, amelyet csupán meg kell fejtenünk; a világ nem tudatunk cinkosa; a diskurzus előtt nincs prediskurzív gondviselés, amely a világot kedvünk szerint valóvá alakítaná. A diskurzust olyan erőszakként kell felfognunk, amit a dolgokon követünk el, mint valami általunk a dolgokra erőszakolt gyakorlatot, és a diskurzus eseményei e gyakorlatban találják meg szabályszerűségük elvét.

Negyedik szabály: egyfajta *külsőlegesség*: nem kell a diskurzustól annak belső és rejtett magva felé haladnunk, valamely benne megnyilvánuló gondolat vagy jelentés lényege felé; hanem a diskurzus alapján, megjelenéséből és szabályszerűségéből kiindulva haladjunk a külső lehetőségfeltételek felé, amelyek helyet adnak az események véletlenszerű sorozatának, határaitak kijelölve.

Tehát négy fogalom szolgáljon az elemzés szabályozó elvéül: az esemény, a sorozat, a szabályszerűség és a lehetőségfeltétel fogalmai. Mint láttuk, ezek pontról pontra szemben állnak a következőkkel: az esemény az alkotással, a sorozat az egységgel, a szabályszerűség az eredetiséggel és a lehetőségfeltétel a jelentéssel. E négy utóbbi fogalom (jelentés, eredetiség, egység, alkotás) meglehetősen egyöntetűséggel uralta a hagyományos eszmetörténetet, ahol, általában, egy mű, korszak, téma alkotói jellegzetességeit kutatták, az egyéni eredetiség jegyeit, a rejtett jelentések kiemérthetetlen kincseit.

Még két megjegyzést tennék. Egyik a történelemtudományra vonatkozik. Gyakran a mai történelemtudomány javára írják, hogy megfosztotta az egyedi eseményt hajdani kiváltságaitól, és rámutatott a hosszú távú struktúrákra. Ez igaz. Bár nem vagyok benne bizonyos, hogy a történészek e meghatározott irányban dolgoztak. Vagy inkább nem hiszem, hogy mintegy fordított arány volna az esemény felismerése és a hosszú távú elemzés között. Ellenkezőleg. Inkább úgy tűnik, mintha a csatákon, a dekrétumokon, dinasztiákon, országgyűléseken túli évszázados vagy akár több évszázados tartós jelenségek éppen a legszorosabb értelemben vett „eseményre” összpontosítva rajzolódtak volna ki: vagyis a történelmi elemzés hatalmát kiterjesztették egészen a piaci árakig, a legjelentéktelenebb feljegyzett aktusokig, évről évre, sőt hétről hétre követve az anyakönyvi bejegyzéseket, közigazgatási jegyzőkönyveket, egyházközségi regisztereket, a levéltárak információit. A történelemtudomány, ahogy ma gyakorolják, nem fordul el az eseményektől; ellenkezőleg: szakadatlanul bővíti az események mezejét; állandóan új meg új rétegeket fedez fel, hol felszíniet, hol mélyrétegeket; állandóan új meg új eseménycsoportokat szigetel el, amelyekben néha számos sűrű, egymással felcserélhető, néha kevés, ám döntő eseményt tár fel: például az árak szinte hétköznapi változásaitól az évszázadonként jelentkező inflációig jut el. De az a fontos, hogy a történelemtudomány ne vizsgáljon egy eseményt ama sorozat meghatározása nélkül, amelyhez tartozik, az elemzési mód meghatározása nélkül, amelyből a sorozat származik, anélkül hogy ne próbálná a jelenségek szabályszerűségét, felbukkanásuk valószínűségi határait megismerni, minden esetben szemügyre vegye az esemény görbéjének változásait, kanyargását, lendületét, és mindenkor megállapítsa létrejöttének körülményeit. Persze a történelemtudomány már régóta nem az okok és okozatok kölcsönhatásaként próbálja megérteni az eseményt egy nagy átalakulás bizonytalanul homogén és durván hierarchizált, alakatlan egységében. Ezt a módszert azonban nem azért veti el, hogy megtalálja az eseményt megelőző, idegen és ellenséges struktúrákat, hanem avégett, hogy különféle, egymást keresztező, gyakran szétváló, de nem autonóm sorozatokat állapítson meg, amelyek lehetővé teszik az esemény „helyének” körülírását, véletlenszerűsége határovezetének, megjelenési feltételeinek meghatározását.

Az alapvető fogalmak most már nem a tudat és a folytonosság fogalmai (mindazon problémáikkal, amelyek a szabadsággal és az oksággal kapcsolatosak), nem is a jel és a struktúra fogalmai, hanem az esemény és a sorozat fogalmai; a velük összefüggő fogalmakkal együtt a szabályszerűsége, a véletlenre, a diszkontinuitás-

ra, függőségre és transzformációra gondolok; az a diskurzuselemzés, amelyről beszéltek, ilyen fogalomcsoportokra tagolódik, s minden bizonnyal nem abban a hagyományos tematikában, amelyet a tegnapi filozófusok még „élő” történelemnek tekintenek, hanem a történészek tényleges tevékenységében.

Ám ez az elemzés éppen ezért olyan filozófiai vagy elméleti kérdéseket vet fel, amelyek alighanem ijesztő kérdések. Ha a diskurzusokat elsősorban diszkurzív eseménycsoportokként kell kezelni, milyen státust adjunk az esemény fogalmának, amelyet a filozófusok olyan ritkán vettek tekintetbe? Az esemény persze nem szubsztancia és nem is akcidencia, nem minőség és nem is folyamat; az esemény nem a testek szintjén helyezkedik el. Pedig egyáltalán nem anyagtalan; mindig az anyagság, az anyagszerűség szintjén fejtü ki hatását, innen származik; helye az anyagi elemek viszonyában, koegzisztenciájában, szóródásában, tagolásában, fölhalmozódásában és válogatásában van; az esemény nem valamely test aktusa vagy tulajdonsága; okozatként jön létre, és pedig anyagszerű szóródásban. Mondjuk azt, hogy az esemény filozófiájának a testetlen anyagszerűség látszólag paradox irányában kell haladnia.

Másrészt: ha a diszkurzív eseményeket homogén, ám megszakított (*discontinu*) sorozatként kell felfognunk, milyen státust adjunk ennek a megszakítottságnak? Nyilvánvalóan nem az idő pillanatainak egymásutániságáról van szó, sem pedig a különböző gondolkodó alanyok sokféleségéről; hanem olyan cezúrákról, amelyek széttörik a pillanatot, és az alanyt pozíciók és lehetséges funkciók sokaságába szórják szét. Efféle megszakítottság (*discontinuité*) sújtja és bénítja a hagyományosan legkisebb elismert vagy legalábbis legkevésbé vitatható egységeket: a pillanatot és az alanyt. És alattuk, tőlük függetlenül e megszakított sorozatok között olyan viszonyokat kell kialakítanunk, amelyekre nem az egymásutániság (vagy egyidejűség) jellemző, egy (vagy több) tudatban; az alany és az idő filozófiáján kívül ki kell dolgoznunk a megszakított rendszeresség elméletét. Végül pedig, ha igaz, hogy minden ilyen diszkurzív és megszakított sorozat bizonyos határokon belül szabályszerű, akkor már nem lehet mechanikus oksági és ideális szükségszerűségű kapcsolatokat létesíteni alkotóelemeik között. Be kell vezetnünk a véletlen (*alea*), mint az események létrehozásának kategóriáját. Itt szintén érezhető egy olyan elmélet hiánya, amely lehetővé tenné a gondolkodás és a véletlen kapcsolatainak elgondolását.

Igy hát abban az apró eltolódásban, amelyet be kell vezetnünk az esztétörténetbe, és amely abban áll, hogy nem a diskurzusok mögött fölsejlt képzetekkel kell foglalkoznunk, hanem a diskurzusokkal, mint az események szabályszerű és különmemű sorozataival, tehát ebben az apró eltolódásban, attól tartok, valami kisebb (és talán gyalázatos) gépezetet vagyunk kénytelenek fölismerni, amely lehetővé teszi, hogy a gondolkodás alapjaiba bevezessük a véletlent, a megszakítottságot és az anyagszerűséget. Egy bizonyos típusú történelemtudomány az ideális szükségszerűség folytonos lejátszódását hirdetve igyekszik elkerülni ezt a hármass veszélyt. E három fogalomnak kellene lehetővé tennie, hogy a gondolkodás rendszereinek történetét a történészek gyakorlatához kapcsolják. E három irányt kell majd követnie az elméleti alapvetés munkájának.

A fenti elvek figyelembevételével az általam javasolt elemzések két csoportba oszthatók: egy „kritikai” csoportba, amely a megfordítás elvét hozza működésbe: igyekszik körülhatárolni a kizárás, korlátozás és kisajátítás imént említett formáit; megpróbálja

kimutatni, hogyan alakultak ki, miféle szükségletek kielégítése céljából, miképp módosultak, tolódtak el, milyen kényszert alkalmaztak, milyen mértékben tévesztettek célt. És egy „genealógiai” csoportba, amely a három másik elvet működteti: hogyan alakultak ki a diskurzussorozatok e kényszerítő rendszereken keresztül, ellenükre vagy rájuk támaszkodva; milyen specifikus normáik voltak, melyek a megjelenési, fejlődési, variációs feltételeik.

Előbb nézzük a kritikai csoportot. Az első elemzési csoport azzal foglalkozhatna, amit kizáró funkcióként jelöltem meg. Egyszer már tanulmányoztam egy ilyen funkciót, meghatározott korszakban: az örület és ész megosztásáról volt szó a klasszikus korban. Később meg lehetne próbálkozni a nyelvi űlalom rendszerének elemzésével, annak a rendszernek elemzésével, amely a XVI. századtól a XIX. századig a szexualitás nyelvi űlalmát szabályozta. Nem azt kellene megvizsgálni, hogy e űlalom hogyan szűnt meg fokozatosan (és szerencsére), hanem azt, hogy miképp tolódtott el és artikulálódott újra a gyónás gyakorlatától kezdve, melynek során a űlalmas viselkedési formákat megnevezték, osztályozták, rangsorolták, mégpedig egészen explicit módon, egészen a szexuális tematika előbb bátortalan késlekedő, majd határozott megjelenéséig a XIX. század orvostudományában és pszichiátriájában. Ezek persze némileg szimbolikus támpontok csak, de az máris világosan látszik, hogy a választóvonalak nem ott húzódnak, ahol hittük, és a űlalmak nem mindig voltak olyanok, amilyenek képzeltük őket.

Most a harmadik kizáró rendszerről szeretnék szólni néhány szót. Ezt kétféleképpen fogom vizsgálni. Először azt szeretném szemügyre venni, mi módon jött létre, hogyan maradt fenn, milyen változásokon ment keresztül az igazság, amelyben élünk és amelyet mi magunk újítunk meg állandóan; először a szofisztika szintjére helyezkedem, a kezdeti sókratészi szintre, vagy legalábbis a platóni filozófiába, és azt vizsgálom, hogyan jött létre a hatásos, szertartásos diskurzusban a hatalmi, veszedelmes diskurzusban apránként a megosztás az igaz és a hamis diskurzus között. Majd a XVI. és XVII. század fordulóján állapodom meg, abban a korszakban, amikor – elsősorban Angliában – megjelenik a tekintet, a megfigyelés, a megállapítás egyfajta tudománya, természetfilozófiája, amely elválaszthatatlan az új politikai struktúrák hatalomra jutásától, valamint a vallási ideológiától: itt és ekkor kétségkívül a tudásvágy új formája született meg. A harmadik támpont végül a XIX. század eleje lesz, a modern tudomány nagy, alapvető aktusaival, egy ipari társadalom kialakulásával és az azt követő pozitívista ideológiával. Ilyen volna tudásvágyunk morfológiájának három metszete, „polgárosodásunk” három szakasza.

Merőben más szempontból is szeretném megvizsgálni ezt a kérdést: mérlegelni egy tudományos igényű – orvosi, pszichiátriai, szociológiai – diskurzus hatását azon előírásos gyakorlatok csoportjára, amelyet a büntetőrendszer alkot. A pszichiátriai kísérletek tanulmányozása és a büntetés gyakorlásában való szerepe lesz ennek az elemzésnek kiindulópontja és anyaga.

Még mindig ebben a kritikai perspektívában, de más szinten kell elvégezni a diskurzust korlátozó eljárások elemzését, vagyis azon elvek elemzését, amelyekre fentiekben mutattam rá: a szerző, a kommentár és a diszciplína elveinek elemzésére gondolok. Itt is szóhoz juthat a vizsgálódás jó néhány iránya. Például a XVI–XIX. századi orvostudomány történetének elemzése; nem is annyira a felfedezésekről lenne szó, vagy az újonnan alkalmazott fogalmakról, inkább az orvosi diskurzus

szerkezetében, továbbá az orvosi diskurzust alátámasztó, hagyományozó, erősítő intézményben kellene megragadni azt, ahogyan a szerző, a kommentár és a diszciplína elvét alkalmazták; kideríteni, miképp működött a nagy alkotó elve: nemcsak Hippokratészra, Galenusra gondolok, de Paracelsusra, Sydenhamra vagy Boerhaavéra is. Hogyan működött még a XIX. század végén is az aforizma és a kommentár gyakorlata, hogyan szorította ki ezt apránként az esettanulmány, a dokumentum, a dokumentumgyűjtemény gyakorlata; végül pedig milyen modell alapján igyekezett diszciplínává válni az orvostudomány, először a természettudományra, majd az anatómiára és a biológiára támaszkodva.

Szemügyre lehetne venni azt a módot is, ahogy a kritika és az irodalomtörténet a XVIII. és XIX. században felépítette a szerző személyét, létrehozta a mű fogalmát, felhasználva és módosítva a vallásos exegézis, a bibliakritika, a szentek élete, a történeti vagy legendás életrajz, az önéletrajz és a memoárok módszereit. Egyszer tanulmányozni kell majd Freud szerepét is a pszichoanalitikai tudásban, amely bizonyára sokban különbözik Newtonnak a fizikában betöltött szerepétől (és minden diszciplínaalapító szerepétől), mint ahogy attól a szereptől is erősen eltér, amelyet a filozófiai diskurzus terén szerző egyáltalán játszhat (akár Kantétól is, aki pedig a filozofálásnak egészen új módját alapozta meg).

Fölváztunk néhány kritikai tervet a diszkurzív ellenőrzés eljárásainak elemzésére. A genealógiai aspektus a diskurzus tényleges kialakulását érinti vagy az ellenőrzés határain belül, vagy ezen kívül, ám a legtöbbször mindkét oldalon. A kritika a diskurzusok ritkítási folyamatát elemzi, de csoportosításukat és egységesítésüket szintén; a genealógia szétszórta, megszakított és szabályszerű kialakulásukat tanulmányozza. Őszintén szólva e két feladatot soha nem lehet teljességgel elválasztani egymástól; nem arról van szó, hogy egyik oldalon állnak az elutasítás formái, a kizárás, a csoportosítás, a kisajátítás alakzatai, a másikon pedig egy mélyebb szinten találhatóak a diskurzusok spontán forrásai, amely diskurzusok még megjelenésük előtt vagy utána mindjárt alávetettek a válogatásnak és az ellenőrzésnek. A diskurzus szabályszerű alakulása bizonyos körülmények között és bizonyos határig beépítheti magába az ellenőrzési eljárásokat (ez történik például akkor, amikor egy diszciplína tudományos diskurzus formáját és státusát ölti); és megfordítva: az ellenőrzési alakzatok testet ölhetnek valamely diszkurzív képződmény belsejében (például az irodalomkritikában, mint a szerzőt létrehozó diskurzusban). Ekképp tehát minden kritikai feladatnak, amely az ellenőrzés eljárásait kérdőjelezi meg, ugyanakkor elemeznie kell a diszkurzív szabályszerűségeket is, amelyeken keresztül az említett ellenőrzési eljárások kialakulnak; és minden genealógiai leírásnak figyelembe kell vennie a valós alakulásban szerepet játszó határokat. A kritikai és a genealógiai eljárás között a különbség nem annyira a tárgyban vagy a területben rejlik, inkább tapadási pontjaik, perspektíváik és határaik különböznek.

Az imént egy lehetséges vizsgálatot említettem: a szexualitás diskurzusát sújtó tilalmak tanulmányozását. Nehéz és igencsak elvont lenne ezt a vizsgálatot amaz irodalmi, vallási vagy etikai, biológiai és orvosi, jogi diskurzuscsoportok elemzése nélkül végezni, amelyekben a szexualitásról szó esik, amelyekben a szexualitást megnevezik, leírják, metaforikusan fejezik ki, magyarázzák, megítélik. Igen távol vagyunk még attól, hogy megalkottuk volna a szexualitás egységes és szabályszerű diskurzusát; meglehet, sohasem jutunk el odáig, talán nem is ebben az irányban haladunk. Nem számít. A tilalmak nem egyformák és nem ugyanúgy működnek az

irodalmi diskurzusban, mint az orvostudományban, a pszichiátriaiban nem úgy, mint a lelkiismeret vizsgálatában. És megfordítva: e különféle diszkurzív szabályszerűségek nem ugyanúgy erősítik, körvonalazzák, helyezik át a tülalmakat. A vizsgálatot tehát csak ama sorozatok sokaságának alapján lehetne elvégezni, ahol a tülalmak, legalábbis részben, minden egyes sorozatban más és más módon hatnak.

Szemügyre vehetnénk a XVI. és XVII. századi gazdagságot és szegénységet leíró diskurzussorozatokot is, amelyek a pénzzel, termeléssel és a kereskedelemmel foglalkoznak. E téren felettébb heterogén kijelentéscsoportokkal van dolgunk, amelyeket gazdagok és szegények, tanultak és tanulatlanok, protestánsok és katolikusok, királyi tisztviselők, kereskedők vagy moralisták fogalmaztak meg. Minden kijelentéscsoportnak megvan a maga szabályszerűségi formája, valamint kényszerítő rendszere. Egyetlenegy sem vetíti előre azon diszkurzív szabályszerűség másik formáját, amely később a „javak elemzése”, még később a „politikai gazdaságtan” nevű diszciplína lesz. Pedig éppen az említett kijelentéscsoportok alapján alakult ki egy újfajta szabályszerűség, megismételve vagy kizárva, alátámasztva vagy elrejtve e csoportok egyik-másik kijelentését.

Az öröklődéssel foglalkozó diskurzusok tanulmányozására is gondolhatnánk, ahogyan azok a XX. század elejéig a különböző diszciplínákban, megfigyelésekben, technikákban és leírásokban megnyilatkoztak; azt kellene kimutatni, hogy milyen szerkezeti módosulásokon átesve szerveződtek újjá ezek a sorozatok az intézmény által elismert és ismeretelméletileg összefüggő genetikai alakzattá. E munkát François Jacob mostanában végezte el, és pedig példátlan tudományos tökéletességgel.

A kritikai és genealógiai leírásnak így kell egymásra támaszkodnia, így kell kiegészítenie egymást. Az elemzés kritikai része a diskurzus bekerítő rendszereihez csatlakozik; megpróbálja kijelölni, körülhatárolni a rendező és kizáró elveket, a diskurzus ritkításának elveit. A szavak játékának kedvéért mondjuk azt, hogy alkalmazott nemtörődomséggel dolgozik. Az elemzés genealógiai része viszont a diskurzus tényleges képződményének sorozataihoz tartozik: e diskurzust igenlő hatalmában igyekszik megragadni, és itt nem olyan hatalomra gondolok, amely a tagadás hatalmával állna szemben, hanem a tárgyak területét megalkotó hatalomra, amelynek alapjáról igaz vagy hamis kijelentéseket állíthatunk vagy tagadhatunk. E tárgyi területeket nevezzük pozitívításnak. S hogy ismét eljártsszunk a szavakkal, mondjuk azt, hogy ha a kritikai stílust a tudós nemtörődomség jellemzi, akkor az örömteli pozitívizmus jellemzője a genealógiai kedve lesz.

Egy dolgot mindenesetre hangsúlyoznunk kell: a diskurzus ekként felfogott elemzése nem leplezi le egyfajta értelem (*sens*) egyetemességét, hanem napvilágra hoz – mégpedig az igenlés alapvető hatalmával – egy előírt ritkítási műveletet. Ritkítás és igenlés, végül pedig az igenlés ritkítása, de távolról sem az értelem folytonos nagylelkűsége és egyáltalán nem a jelölő egyeduralma.

Mindazok, akiknek hiányos a szótára, azt fogják mondani – mert ennek a szónak a csengése fontosabb számukra, mint a jelentése –, hogy ez strukturalizmus.

Nem vállalkozhattam volna a fentiekben vázolt kutatásokra, ha ebben a munkában nem támogatnak példaképeim. Azt gondolom, sokkal tartozom Dumézil professzor úrnak, mert már fiatal koromban munkára ösztönzött, amikor még azt hittem, hogy az írás gyönyör. De művének is sokat köszönhetek; bocsássa meg, ha eltértem műve szellemétől vagy szövegei szigorú pontosságától, amelyek ma mindannyiunknak pél-

daértékűek; ő tanított meg rá, hogy egészen másként végezzem valamely diskurzus belső ökonómiájának elemzését, nem a hagyományos exegézis vagy a formalista nyelvészeti módszerekkel; ő tanított meg rá, hogyan ragadjam meg a funkcionális összefüggések rendszerét egy diskurzusról a másokra összehasonlítások útján; ő tanított meg rá, hogyan írjam le egy diskurzus transzformációit és az intézményhez fűződő viszonyát. Ha ilyen módszert akartam alkalmazni, ám nem legendák vagy mitikus elbeszélések elemzéséhez, akkor a tudománytörténészek, de elsősorban Canguilhem professzor úr munkáiból merítettem; ő értette meg velem, hogy a tudománytörténet nem feltétlenül foglya annak az alternatívának, mely szerint bizonytalan eredete vagy – kívülről szemlélt – visszaesései oldalán a tudományt a felfedezések krónikája, a gondolatok és különféle vélemények leírása határozza, hanem a tudománytörténetet az elméleti modellek és a fogalmi eszközök koherens és transzformálható összessége alapján lehet és kell művelni.

De a legtöbbet, azt hiszem, Jean Hyppolite professzor úrnak köszönhetem. Tudom, sokak szerint az ő művére a hegeli befolyás nyomta rá bélyegét, és azt is tudom, hogy egész korszakunk igyekszik kitérni Hegel elől a logika vagy ismeretelmélet útján, akár Marx, akár Nietzsche segítségével: és amit az imént magam próbáltam elmondani a diskurzussal kapcsolatban, igencsak hűtlen a hegeli logoszhoz.

Ám ha tényleg el akarunk fordulni Hegeltől, akkor először fel kell becsülnünk, mit veszítünk, ha elszakadunk tőle; ennek előfeltétele tudnunk, hogy Hegel – talán alattomban – mennyire közelített meg minket; továbbá tudnunk kell, hogy a még hegeli elemek teszik lehetővé számunkra a Hegel ellen való gondolkodást. És fel kell mérnünk: talán a Hegellel való szembeszállás is nekünk állított hegeli csapda, hogy aztán végül megint csak a mozdulatlan Hegellel találjuk szembe magunkat, csak másutt.

Márpedig, ha igen sokan tartozunk hálával Jean Hyppolite-nak, akkor azért, mert előttünk és érdekünkben fáradhatatlanul végigjárta azt az utat, amelyen eltávolodhatunk Hegeltől, és vissza is jutunk hozzá, csak másként, hogy azután ismét elhagyni kényszerüljünk őt.

Jean Hyppolite először is arról gondoskodott, hogy jelenlevővé tegye a roppant hegeli árnyat, amely a XIX. század óta kísértett, és amellyel küzdöttünk. Egy fordítás, A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJA fordítása útján tette jelenlevővé; és hogy maga Hegel mennyire jelen van ebben a francia szövegben, arra bizonyosság, hogy néha még németek is tanulmányozták a fordítást a német szöveg pontosabb megértése céljából.

Jean Hyppolite e szöveg minden útját megkereste, végigjárta, mintha csak a következő kérdések nyugtalanították volna: vajon lehet-e még filozofálni ott, ahol Hegel már nem lehetséges? Létezhet-e egyáltalán filozófia, ha már nem hegeli a filozófia? Ami gondolkodásunkban nem hegeli, az szükségképpen nem is filozófiai gondolkodás? És ami filozófiaellenes, az okvetlenül nem hegeli? E hegeli formának nemcsak aprólékos és történeti leírását akarta adni, hanem ennek alapján akarta felvázolni a modernség tapasztalatának sémáját (elgondolhatjuk-e hegeli módon a tudományokat, a történelmet, a politikát és a hétköznapi szenvedést?); és megfordítva: modernségünket akarta megtenni a hegelianizmus és ekképp a filozófia próbatételének. Számára a Hegelhez való viszony egy tapasztalatot, egyfajta összeütközést jelentett, és egyáltalán nem volt bizonyos benne, hogy ebből a harcból a filozó-

fia kerül ki győztesként. A hegeli rendszert távolról sem megnyugtató univerzumként használta; a filozófia által vállalt roppant kockázatot látta benne.

Azt hiszem, ez az oka a módosításoknak, amelyeket nem is a hegeli filozófia szerkezetén eszközölt, hanem magán a hegeli filozófián, a filozófián, ahogy azt Hegel felfogta; ez az oka a témák megfordításának is. Jean Hyppolite, ahelyett hogy a filozófiát a fogalom mozgásában önmagát elgondolni és újra megragadni képes totalitásként értelmezte volna, végtelen láthatárt teremtett belőle, soha véget nem érő feladattá tette. Mivel előlről kezdte a filozófiát, soha nem tudta befejezni. Filozófiája véget nem érő, tehát mindig újrakezdett feladat lett, az ismétlés formájának és paradoxonának szentelve; a filozófia Jean Hyppolite számára a totalitást soha el nem érő gondolat volt, mindaz, ami ismételhető a tapasztalat rendkívüli szabályszerűtlenségében. Filozófia az, ami az életben, a halálban, az emlékezetben szakadatlanul ismétlődő. Kérdésként tárul fel, és rejtőzik el: Jean Hyppolite így az öntudat befejezettségének hegeli tételét szintén az állandóan ismétlődő kérdésfeltevés tételévé változtatta. Szerinte, mivel a filozófia ismétlés, nem későbbi a fogalomnál, tehát nem alkalmazkodnia kell az absztrakció építményéhez, hanem távolsághoz vezető módon kell viselkednie vele szemben, szakítania kell elfogadott általánosságaival, és kapcsolatot teremteni mindazzal, ami nem filozófia; a filozófiának nem ahhoz kell közelednie, ami befejezetté teszi, hanem ami megelőzi, aminek jelenléte még nem nyugtalanítja. Újra kell gondolnia, nem pedig redukálnia a történelem egyediségét, a különféle tudományok regionális racionalitását, az emlékezet mélységét a tudatban. Ekként egy jelen lévő, nyugtalan filozófia születik, amely állandóan mozgó kapcsolatban áll a nem filozófiai dolgokkal, egyszersmind nekik köszönheti a létét, és feltárja, hogy mit jelent nekünk a filozófián kívülség. Márpedig ha a filozófia éppen a nem filozófiával való ismétlődő kapcsolatában adott, akkor hol kezdődik? Titkon már ott lappang mindenben, ami nem ő, félhangon már a dolgok mormolásában megfogalmazódik? De ebben az esetben a filozófiai diskurzusnak talán nincs is létoka? Vagy netán egy önkényes és abszolút alapon kezdődne? Ekképp szorítja ki a közvetlenül jellemző mozgás hegeli tételét a filozófiai diskurzus és formális struktúrája megalapozásának tétele.

Végül pedig Jean Hyppolite utolsó módosítása a hegeli filozófián: ha a filozófiának abszolút diskurzusként kell kezdődnie, akkor mit jelent ez a történelemben, és mi az a kezdet, amit egy individuum indít útjára valamely társadalomban, egy gazdasági osztályon belül, harcok közepette?

Jean Hyppolite ezt az öt módosítást a hegeli filozófia szélső határáig vive minden bizonnyal tulajdon határain kívül helyezte azt, felidézte a modern filozófia meghatározó alakjait, és újra meg újra szembeállította őket Hegellel: Marxot a történelmi kérdésekkel, Fichtét a filozófia abszolút kezdetének problémájával, Bergson-t a nem filozófiához fűződő kapcsolat tételével, Kierkegaard-t az ismétlés és az igazság problémájával, Husserl-t a filozófia mint a racionalitásunk történetéhez kötött végtelen feladat tételével. És mindezen gondolkodókon és témákon túl Jean Hyppolite a tudás minden területén feltűnt sajátos kérdéseivel: hogyan működik a vágy különös logikája a pszichoanalízisben? Milyen összefüggés van a matematika és a diskurzus formalizálása között? Hogyan alkalmazható az információelmélet az élővilág elemzésében? Minden olyan területen ott volt tehát, ahol egy állandóan összefonódó és szétváló logika és a létezés kérdése fölvetődhet.

Úgy gondolom, hogy ez a néhány nagy jelentőségű könyvre szorító mű,

amely azonban ott munkál a kutatásban és az oktatásban, a hétköznapiok éber figyelme és egy látszólag adminisztratív, valamint pedagógiai felelősség kíséretében (vagyis valójában kétszeresen is politikai módon), korszakunk legalapvetőbb problémáit érintette és fogalmazta meg. Sokunkat kötelezett végtelen hálára.

Mivel valószínűleg tőle kaptam mindannak értelmét és lehetőségét, amit csinállok, mivel gyakran segített, amikor vakon tapogatóztam, munkámat az ő védnöksége alá helyezem, s fontosnak tartottam, hogy terveimről beszámolva megidézzem szellemét. Óhózzá, az ő hiányához – amelyet távolléte és a magam gyöngesége okán egyaránt átélek –, hozzá fordulnak előbbi kérdéseim.

Sokkal tartozom neki, értem hát, hogy e megüszttetés, az, hogy meghívtak erre a tanszékre, nagyrészt őt illeti; mélységesen hálás vagyok e megüszttetésért, de azért nemkülönb, hogy választásukkal őt is megüszttették. Ha méltatlannak érzem is magam arra, hogy az ő helyébe lépjek, tudom, hogy ha mindkettőnknek megadatott volna ez az öröm, akkor ma este az ő elnéző türelme bátorítana.

És most már jobban értem, miért kezdtem olyan ügyel-bajjal előadásomat. Most már tudom, mi is az a hang, amelyről szerettem volna, hogy megelőzzön, magával ragadjon, beszédre szólítson fel, befészkelje magát szavaimba. Most már azt is tudom, miért volt olyan nyomasztó beszélnem itt: azért, mert éppen itt beszéltem, ahol egykor őt hallgattam, és ahol ő már nem lehet jelen többé, hogy hallgasson engem.

(Széköglaló beszéd a Collège de France-ban. Elhangzott 1970. december 2-án. – Az előadás eredeti címe: L'ORDRE DU DISCOURS. A francia–angol discours szó (illetve fogalom) magyar fordítása nehézséget okoz, minthogy hol előadást, hol beszédet, hol közlést, sőt olykor szöveget jelent. Az újabb magyar tudományos nyelvben a discours-t, kivált a foucault-i discours-t – alighanem éppen azért, jobb híján – löbbsnyire betű szerint diskurzusnak fordítják; ezt a megoldást választottuk mi is a címben és sok helyütt a tanulmányban, már csak avégett is, hogy illeszkedjünk ehhez a gyakorlathoz. E megoldás hátránya, hogy a szóhasználatban nem lehetünk teljesen következetesek, a discours-t nem mindenütt fordíthatjuk diskurzusnak, így mindjárt az első mondatban szükségképpen – értelemszerűen – előadást kellett írunk, mellőzve a visszautalást a tanulmány címére.)

Mezei Balázs

NEHEZEN ÉBRED

Nehezen ébred. Indul el
 lúdbőrös tócsáin a fénynek,
 emlékezik szavakra, még
 volt nyelv, min megszólalhatott,
 min megszólíttatott, volt még belátás,
 hogy mi, mivel s milyen arányban
 vegyül, miként feszül, szavak
 hogyan teremtenek, miből
 s mivé – egyszóval volt tere
 éjszakai pepecselésnek,
 erdő s bozót, volt rémület, vadak
 vadászta, volt világ s ígéret,
 hogy mindez: alig hihető, de van.

Azóta: mint lassított
 filmekben omló épület,
 bár vissza is pörgethető, hogy
 hihesd, a születés felé
 bukfencezel, körötted a
 múlt – mégis létező? – spirálja,
 szerpentín képzelt hegy körül, a csúcs
 beékelődve kitapinthatatlan
 felhók közé – jutsz szóhoz, így?
 Előlről, kezdheted? Ha mégsem,
 marad, hogy perlekedsz, csákányt ragadsz,
 kihalt aknában liftezel, kutatsz
 elszórt rögök után, félig vakon
 széntömböket tapintsz, hogy: hátha egyszer
 a részre lelsz, megállsz szüremkedő
 fény permetében s tanakodsz: belépj?
 Térj vissza? Kunyerálj
 elkobozott szavakért? De nem:
 te mindig mást és mindig máshogyan,
 hát most is így: bizonytalan
 léptekkel vissza, *preferálsz*
 különös utakat.

BESZŰKÜL, LEHATÁROLÓDIK

Beszűkül, lehatárolódik,
a fény s a fa alakot ölt,
tízezer év úgy múlik el, hogy
meg nem tapad emlékezetben,
meg nem tapad, csak szüntelen sugárzik
üveggömbön lecsorgó víz-idő,
táplálja fönről folytonos
esés, kifogyhatatlan zuhogással
sodorja önmagát kezdettelen
mi majd magába fordul, öntudattá
varázsolódik, létesül, nevet
talál magának mindenek előtt
s kerít idővel minden másra sort,
ölt nyelvet is, elkülönül, nemek,
fajok s álláspontok szerint
csoportosul, nem győzhető meg
arról, hogy egy: jelző, jelzett, jelentés,
hogy ilyen egyszerű legyen, ami
vízcseppek hátán tükröződve
a csillogásban törmelékesül
s felejt. Idő: van, állapot:
beékelődik, árny: vetül, sugár
s mező összpontosul, mi több:
összpontosítatuk. Tehát
elkezdődött valamiképp
s ha véget ér, nem nyelvtanok hibája,
csupán a következtetésé:
hogy is lehetne érthető,
ha más helyett, most s éppen, ő.

Takáts Gyula

GYERGYAI ALBERTRŐL

Halálának tizedik évfordulóján

Gyergyai Albert egyéniségében engem derűs és gazdag szerénysége és a sohasem titkolt, mindig, minden írásában jelen levő, lírától fénylő tudása és stílusa ragadott meg. A magyar esszének az a mestere volt, akit nemcsak azért olvastam, hogy közelebb juszak Valéry, Martin du Gard, Mauriac, Camus vagy Aragon tárgyi és szellemi világának megismeréséhez, de ezen túl a Gyergyai-stílus összetett szépsége és a zsenik között sem elvesző egyénisége miatt.

Olyan ritka irodalmi jelenség, akinek stílusában úgy gyönyörködhet az olvasója, hogy nemcsak a magyar szókincs gazdagságát, a mondatszerkesztés virtuóz biztonságát és szépségét, de a tárgyalt témát körüljáró és megvilágító írói erényeket és adatgazdagságot is megcsodálhatja... Nagylélegzetű esszéin túl így vagyunk azokkal a kisebb, keményen összefogott dolgozataival is, amelyeket az irodalmi mércéjének tartott *Nyugat* íróiról rajzolt. Így a nagyon tisztelt Ambrus Zoltánról, Babitsról, Kosztolányiról vagy Schöpflin Aladárról írt. Irodalmi arcképeit Kassákról, Rousseau-ról, Gide-ről, Supervielle-ről vagy Cocteau-ról mindenkor a teljesség- és érdekességkereső kíváncsiságának örömeivel olvashatjuk. De túl ezen, úgy is mondhatom, már-már a varázslás, a beleéltető kápráztatás lenyűgöző kielégülésével is. Nincs nála szebben érkező esszéírónk. Babits szerint is „*Lírai gyöngédségű stílusza*”. És kevés van, aki tárgyat jobban ismeri, és lelkiismeretesebben, elmélyültebben fejtegeti... Még kevesebb, aki a már előbb említett költői lelemény erejével jobban megáldott volna.

Gyergyai Alberttel én először és többször is az 1935–40-es években találkoztam, a Duna-korzó egyik kávéházának teraszán, amikor még Babits, Schöpflin és Illyés, Szerb Antal és Halász Gábor, Vas István, Radnóti, Jankovich és Jékely együtt üldögéltek a *Nyugat* asztaltársaságának körében. Somogyból ugrottam fel egy-egy ilyen találkozóra. Gyergyai az ő barátokozó, szerény bizalmával vett maga mellé mint fődíjét. Ki nem fogyott a kérdésekből és emlékidézésekből. Kaposvár, Nagybjom idézése Illyés somogy-tolnai közbeszólásaival a társalgásunknak olykor külön vidéki színt adott. Azt a lírai, meghitt hangulatot és a szülőföld szeretetének azt a nemes hangulatát, amelynek szépségeit és vallomását Gyergyai Albert majd negyven évvel később, az 1972-ben megjelent ANYÁM MEG A FALUM könyvében rögzítette.

Ezt a könyvét halálának tizedik évfordulója alkalmából azért is idézem, itt, Kaposváron, mert ez a prousti stílusú, alaposságú és horizontú literátor sohasem fedkezett meg szülőföldjéről. Az elérzékenyedés, mikor Somogyról szólt vagy kérdezett, még fényesebbé tette sorait és visszaemlékező szavait is. Gyergyai lírai alkataról ez az általa „*mindenképpen falusi könyvnek*” minősített írása a legőszintébb. A leghitelesebb vallomás egyéniségének kialakulásáról. Úgy is mondhatnám, irodalomtörténeti dokumentum. Bátran mondhatom egyetlen szóval, hogy a somogyi mód értelmezett anyaföld szólításának tett eleget. A szülő édesanya és Nagybjom

és Somogy idézésével vall emlékeiről, sarjadó terveiről és ébredő reményeiről, az ifjúság könyveiről és költő bátyjának az ő szellemét és sorsát igazító szeretetéről. Itt írja le azt a néhány meghatározó sort, amelyet megvalósítva láthatunk életének és műveinek súlyában. Azokat a sorokat, ahol így vall a költőről és a költészetről a kaposi főgimnázium tanulója: „A század elején, könyvszülő gimnazista éveimben ezt a pályát tartottam a világ legszebb, legméltóbb, egyedül érdemes hivatásának.” Életével hű maradt ehhez az élet- és irodalmi mércéhez. Ezekhez mérte írásait és céljait.

Nem véletlen az sem, hogy szemérmesen őrzött verseinek és műfordításainak gyűjteményével, az 1974-ben megjelent *ŐSZ ÉS TÉL KÖZÖTT* című könyvével tette teljessé életművét és azt a bajomi névsort is, amelybe én Gyergyai nevet is beiktatva, az 1971-ben megjelent *EGY KERTRE EMLÉKEZVE* című könyvemben szülőfaluját „a bajomi Helikon”-nak neveztem el.

Gyergyai Albert ezeket a soraimat az *ANYÁM MEG A FALUM*-ban tartózkodóan így idézi, Nagybajomról emlékezve: „Takáts Gyula, az egész megye első, Somogyból származó és Somogyban meggyökerezett poétája, lelkes költői túlzással egész „Helikont”-vel látni a falunkbéli költők és literátorok társaságában: el is hinném örömet, de a feledékeny falu éppúgy nem emlékszik erre, mint a lényekre támaszkodó rideg irodalomtörténet, bár egyszer talán kiderül, hogy a költőnek van igaza.”

Idézte őt, most itt, halálának tizedik évfordulóján az ő „öröme” s igazam bizonyítására közölnöm kell azokat az immár előkerült irodalmi forrásokat, melyeket épp a bajomi születésű dr. Mózsai Ernő talált meg, leköszölve Sárközy bajomi bibliotékakatalógusát. Bizony Festetics Keszthelyi Helikonját is megelőzve a *Bajomi Helikon* tagjai: Csokonai, Pálóczi Horvát és Sárközy együtt olvasták, forgatták Descartes, Newton, Diderot, Voltaire, La Fayette, Herder és Bardeley könyveit. Meghitt és különös irodalmi kör létezett Gyergyai Albert szülőfalujában. Mi pedig az immár tíz éve a bajomi temetőben pihenő Gyergyai névvel egészítjük ki ezt a literátornévsort, ez így még európaibb gazdagsággal és lényeggel díszíti Bajomot.

Helyette most én írom le ezt, mert az ő szerénysége még a tudásánál és írói erényeinél is nagyobb volt. Annál, amelyik *ŐSZ ÉS TÉL KÖZÖTT* című verskötetében a *FALUSI TEMETŐ* prózaversét diktálta, és a *VÉN ORPHEUS* lantján ezeket a megrendítő sorokat pendítette meg: „Minden világos és minden titok, minden valóság és minden jelkép.”

(Elhangzott a kaposvári Gyergyai Albert Gimnázium és Kollégium emlékülésén.)

Tar Sándor

ELEJÉTŐL A VÉGÉIG

„Az elején kezdem. Hosszú lesz.

Gyerekkoromban azt hittem, olyan leszek majd, mint a nagyapám, nagy, mindig jókedvű, erős, majd nekem is lesz házám, gyerekeim, unokám, ülök a tornácon, és pipát szívok. Apámra nem akartam hasonlítani, mert az ivott, és ilyenkor izgága volt, verte anyámat meg minket is, már rettegtünk, ha ünnep volt, névnap vagy disznótör, mert akkor berűgött, kivert bennünket a házból, hol az istállóban aludtunk ilyenkor, vagy a csutkakúpban, néha a szomszédban, de az istállóban jobb volt, anyám tiszta szalmát tett a tehén mellé, odafeküdtünk, hogy melegítsen. Apám másnap aztán már keresett bennünket, hol vagy, Jolánkám, hol vagytok? Nem szóltunk sokáig, de aztán csak megtalált, de nem bántott, csak azt mondta, gyertek befele. Simogatta, csókolgatta anyámat, az meg sírt, össze volt rugdosva a térde, megkerestük a sparhelt karikáit meg mindent, amit kidobált előző este, ruhákat, sokszor a hóban, sárban, de akkor már örültünk, anyám rendet csinált, mosta a terítőket, a piros bor mindent megfogott, nem lehetett kimosni belőle soha.

Szoba-konyhás házban laktunk, olyan régifajta tanya volt, középen a konyha, jobbra a szoba, balra a kamra nyúlt, nálunk oda nyúlt a kemence, nem tudom, miért, máshol fordítva volt, de hát nálunk minden fordítva történt. A konyhában laktunk tulajdonképpen, mi a bátyámmal a dikón, apám az ágyon, anyám bent a szobában, a hidegben, télen, nyáron. Már akkor is rossz alvó voltam, hajnalban apám csendben leszállt az ágyról, és beszólt anyámnak, az kijött, nem értettem semmit, csak a szuszogást, sóhajtozást hallgattam, majd a csend, aztán anyám az ajtó melletti lavórhoz botorkált a sötétben, letette a földre, és belevizelt. Aztán visszament a szobába. Mindig úgy aludtam, hogy betakartam a fejemet is a dunyhával, mégis hallottam mindent, a bátyám szuszogott mellettem, kint furcsa zajok, néha ugatott a kutya, elkezdtem képzelődni, már nem tudom, mikor kezdődött, de még nem voltam iskolás, a képzelődésből aztán félelem lett, féltem mindentől, égzengéstől, esőtől, embertől, állattól, ördögöktől, boszorkányoktól, de apámtól a legjobban. Most, hogy visszaemlékszem, úgy gondolom, attól kezdve féltem tőle igazán, amikor egyszer részegen megint összetört mindent, tiszta vér volt a keze, mindenki elszaladt, én bent maradtam valahogy, látta, hogy reszketek, megsimogatta az arcomat, azt mondta, ne félj, nem bántalak, anyám az ablakon húzott ki, véres volt az arcom, azt hitte, megvágott apám valamivel, átszaladtunk a szomszédba, vízzel megmosott, akkor nyugodott meg egy kicsit.

Én azt hittem, vége lesz egyszer, apám mindig megígérte ilyenkor, hogy soha többet, soha, de nem tartott sokáig, ha bement a faluba, már elkezdtünk félni, lestük, mikor jön, hogy jön hazafelé, a tanyánk egy dombon állt, elláttunk kilométerekre, a faluig, lehetett látni már messziről, hogy jön át a városföldi legelőn, a kanális mellett, anyám ilyenkor mindent elkövetett, hogy fel ne idegesítse, mondta nekünk is, hogy legyünk csendben, ne mondjuk, hogy részeg, ő is úgy tett, mintha nem venné észre, kedves volt, feküdj le, Jani, egyél, Jani, de Janinak bor kellett,

pálinka, nem volt jó az étel, ahogy anyám kiszedte a tányérra, hideg volt, meleg volt, mert apád nem adott veled semmit, a többinek adta a vagyont, évekig hallgattam az éjszakába meredt vitát, a káromkodást, várva valami rettenetes dolgot, összekucorodva a dunyha alatt, mintha nem is lennék. Ilyenkor másnap is folyt a veszekedés vagy a csend, nem szólt senki semmit, csak tette a dolgát, miukkanni sem mertünk, gyerekek, bújtunk el, hogy észre ne vegyen, rohantunk, ha hívott valamiért, adtuk a kezébe, hordtuk a trágyát a téhen alól, csak már este lenne, csak már reggel lenne, csak már történe valami.

Egyetlen családi fénykép van, ami akkoriban készült, anyám soványan, feketén középen, mellette apám, ő is sovány volt, haja gondosan félrefésülve, a tekintete gögös, lenéző, én bal oldalon állok, valami idióta vigyorral, kopaszon, amarról a bátyám alulról néz fölfelé, sötéten, keze az apám kezén. A fénykép Debrecenben készült, a hátulján annyi van csak, hogy Foto Berzéki, évszám nélkül. Akkor kaptunk mi, gyerekek új ruhát, kalapot, akkoriban volt a nagy tiszai árvíz, akkor már apadt, másra nem emlékszem, mi mezüláb voltunk, de ez a képen nem látszik.

Nem emlékszem arra sem, mi volt utána, ez után a nagy esemény után, mikor apám hajlandó volt együtt, a családdal ilyen dologra, előtte is, utána is inkább zavart el bennünket a közeléből, ha nagy ritkán vendég jött, ki kellett menni az udvarra játszani, vagy bent vacogtunk a szobában, várva, hogy csak elmennének már. Nagy dolog volt, ha bent maradhattunk, kivittük az ajtó melletti hokedliről a lavórt a tornácra, és azon ültünk ketten, moccanás és hang nélkül, hacsak nem kérdeztek valamit. Nem emlékszem sok mindenre, mert akkoriban sokszor elsédültem, akkoriban kezdődött, nem tudom, mitől, orvoshoz nem vittek, a szomszédasszony azt mondta, meg fog ez a gyerek halni, a félelem is már betegessé vált bennem, éjszaka már az ágyban is féltém, hajnalban könnyörögtem, hogy hadd menjek át apámhoz, és érdekes, mindig megengedte, akkor is, ha ketten voltak anyámmal, azt hiszem, úgy voltak vele, hogy ennek a szerencsétlennek már úgyis mindegy. Nehéz, bűdös, dohos szaga volt az ágynak, anyám tiszta asszony volt, de a lehányt párnából, paplanból soha nem ment ki az a nyirkos szag, mégis, ahogy befeküdtem a falhoz, rögtön elaludtam.

Anyám mindent elkövetett, hogy elmúljon rólam a szédülés, volt, hogy naponta többször is elájultam, nem fajt nekem semmim máskülönben, csak álltam vagy ültem, aztán összezavarodott minden, és vége, ha egyedül voltam, azt se tudtam, miért fekszek a földön utána, ha voltak otthon, akkor a dikón tértem magamhoz, anyám sírt, etetett volna velem mindent, egy messziről jött, kövér asszony aztán azt mondta neki, hogy este vágja bele a nagykést az ajtóba, és utána ne menjen ki senki a házból reggelig. Anyám szalonnát adott neki, nem emlékszem az asszony arcára, mésszel rakott szekerekkel járták akkoriban a vidéket, valahonnan északról, le egészen a határig, bagót rágott, kint az udvaron még rámutatott egy kakasra, anyám azt is megfogta neki. Azt mondta, majd visszajön, addigra vagy meggyógyulok, vagy meghalok. Úgy mondta, elpusztul. Mert akkor már semmi se segít. Sok idő múlva járt arra megint, nem is emlékezett rám, anyám örült, akkor már nem szédelegtem, megint szalonnát adott neki, az meg egy üvegben valami szert, amit a borba kell keverni, és itatni, itatni apámat, amennyit csak bír, és két nap múlva kiveri a hideg, nagyon beteg lesz, de ne vigyük orvoshoz, három nap múlva megtér, így mondta, és soha nem iszik többé. Aztán kint megint rámutatott egy kakasra. Anyám sokáig

dugdosta az üveget, hogy majd, majd, de aztán kiöntötte, az üveget meg elásta, nem merete megtenni.

A tanya kicsi volt, de volt istálló, disznóól, szín, sütőház, akkoriban nyáron az volt a szokás, hogy kint főztünk a szabadban, az udvar egy kis elkerített részén, ha az egyik irányba néztem, elláttam a faluig, a másik irányban rögtön ott volt mellettünk az erdő, tölgyfákkal, bozóttal, jó szaga volt nyáron, és hogy zúgott, ha fúj a szél. Azt hittem, hogy ez az erdő olyan nagy, hogy sehol sincs vége, mikor nagyobb lettem, sokat barangoltunk benne a tehenekkel, de soha nem értünk ki belőle. Ma már semmi az egész, kiirtották, a traktorral kihúzott tuskók ott rohadnak, akácot ültettek, elhanyagolt, vad vidék lett, meg a házunkat is ledúrták tolókével, de ez már máshová tartozik.

Az iskolában azt hittem, én leszek a legszebb, legjobb, olvasni már tudtam, majdnem jobban, mint a bátyám, az nem tanult az istennek se, aztán ahogy bekerültem az osztályba, szinte eltűntem, hetvenvalahányan voltunk egy osztályban, alig férünk a padban, és csupa kínlódás volt az egész. Három kilométernyire laktunk a falutól, télen majd megfagytam az úton, nem volt nekünk olyan jaj de meleg ruhánk, csizmánk, a tintásüveg a derekamra kötve mindig kifolyt, a hátitáskát levertek a többiek a vállamról, és a városföldi legelőn csak a mi nyomunk volt a hóban. Aztán ha apám berúgott, leverte a lámpát a falról, a petróleum ráömlött a könyvre, füzetre, venni kellett másikat, átmásolni, hát, szóval senkinek se kívánom. Mégis színikitűnővel jártam ki a nyolcat, magam sem tudom, hogy csináltam, az biztos, hogy állandóan olvastam, tanultam, ha láncon legeltettem a tehenet, ha a malacnak főztem kint a katlannál, meg egyáltalán mi mást is csinálhattam volna? Szóltan, félénk gyerek voltam, csak az agyam járt állandóan, képzelegtem, mint az alvajáró, sokszor azt se tudtam, hol vagyok, ültem a tornácon a lugas alatt, ha nem volt mit csinálni, sokszor anyám rázott a vállamnál fogva, egyszer például este akartam a teheneket kihajtani legelni az erdőbe. Ezeknek a képzelgéseknek persze mindig az volt a lényege, hogy valami nagy ember leszek, de valami egészen nagy, amilyen még nem volt a világon, híres, szép, okos, nyelvet találtam ki, amit csak én értem, nem sok szóból állt, de akkor mindent ki tudtam vele fejezni, biztos voltam benne, hogy meg fogok tanulni megállni a levegőben, és megverek mindenkit, akit csak akarok, még a Varga kölyköket is, akik állandóan elgáncsoltak, meg letépték a tászkámat.

Akkoriban jött a téesz. Örültem neki. Örültem, mert elvették a földet, úgy gondoltam, nem kell majd annyit dolgozni, mert ha apám például szántott, mindenkinek ott kellett lenni, rángatni a tehenet a barázdába, igazítani a trágyát, befogni, kifogni a járóból, a boronára ráállni, akkor is, ha szakadt az eső, egyszer répát kapáltunk, csak úgy kopogott a fejemen a jég, de nem lehetett abbahagyni, nekünk soha nem volt vasárnap vagy ünnep, mióta megvagyok, azóta sincs, és mégsem vittük szinte semmire, hogy hogy van ez, nem tudom, nem értem. Vasárnap néha elmentünk mi, gyerekek a templomba, apám soha, anyám se nagyon, ha apám otthon volt, neki is otthon kellett lenni. Szóval téesz. Apám belépett az elsők között, nem volt sok vesztenivalója a három hold földjével, a többi üzenőtöt béreltük felesben, úgy gondolta, mondta is anyámnak, hogy majd a demokrácia neki adja a kulák földjét, és ez lesz a téesz. Csúnyán tett az öreg Góz doktornak, amikor az ősszel az utolsó év fele termését követelte, azt mondta neki, takarodjon a portámról, vége a maguk világnak, ezt még a hangszóróba is bemondatták vele, akkor rette-

netesen berúgott, szekérrel hozták haza. Megtették brigádvezetőnek, de nem tudott számolni, a nevét is alig tudta leírni, meg ivott állandóan, így aztán leváltották. Akkor megharagudott, szidott mindenkit, gyűlölt, nem nagyon járt dolgozni se, nem kapott munkaegységet, azt se tudom, miből élünk, mit ettünk, csak azt, hogy loptunk, amit csak lehetett, és lehetett, mert szanaszét volt a földeken a termés, nem vigyázta senki, hordta mindenki, amit csak talált, nem is nagyon maradt ott semmi. Nekem pedig egyszerre megváltozott minden. Úttörők lettünk, jártunk a kulákok háza elé csasztuskázni, olyan is volt, amit én írtam, aztán gyűjtöttük az akácmagot, mindig volt valami mozgás, lelkesedtem az egészért, volt valami rangom mint jó tanuló, beleolvadtam az egészbe, tudtam a plakátokat, és megnéztem otthon a zsákban, hogy nem zsiszikes-e a liszt. Szerettem a mozgalmi dalokat, a falubéli hangszóró kihallatszott a tanyára is, fújtam a politikai szövegeket, közben konfirmáltam, nem volt ebben semmi furcsa. Nem érdekelt, hogy a sok akácmagból meg a kókuszdióból nem kelt ki semmi, a körmös traktorok keresztül-kasul jártak a földeken, elakadva, otthagya hetekig, hogy a keresztben kicsírázott a mag, már amit egyáltalán keresztbe raktak, hogy jegyre ehettünk kenyeret, olajpogácsát rágtunk. Arra viszont ma is utálattal emlékszem, mikor a gyapotot kellett szedni, és tele volt a levegő szösszel, mint a pókháló, még a házban is, az ortomban, a nyelven, ha ettem, ma is kiráz tőle a hideg.

Konfirmálás. Anyám ragaszkodott hozzá, apámat nem érdekelte, és akkor még nem tiltották. Hamar megtanultam a kátét, szóról szóra kellett tudni, nem volt nehéz, de nem érttem. Jézust érttem, Istent nem. Elképzelni sem tudtam. A templom hűvös volt, ünnepélyes, a falu határáig mezítábláig mentünk, ott húztuk fel a cipőt, ez volt a szokás a tanyasiaknál nyáron. Bent a templomban vagy az iskolában a hittanórán rettenetesen kínlódtam, hogy Istent magamhoz képzeljem, imádkoztam, később már otthon is, éjszaka, az erdőben, mindenütt, közben hordtam a piros nyakkendőt, és tanultam, amit kellett, hogy Isten nincs, Jézus se volt soha, a papok butítják az embereket, és hogy az új isten Rákosi Mátyás. A falvédón, az ágy mellett anyám hímezte ki az esti imát: Én Istenem, jó Istenem, lecsukódik már a szemem. De a tied nyitva, atyám, amíg alszom, vigyázz reám. Néztem a két angyalt a falvédó szélén millió ideig, aztán egyszer álmomban az erdőben jártam, köd volt a fák között, mint eső után, ma is emlékszem, lassan lebegtem valami felé, ami alig látszott, csak fénylett, villogott, mint az ezüst, először mintha egy ló lett volna, átviláglott a fák törzsén, aztán mintha egy trón, palástokkal, nagy, hatalmas, tudtam, hogy ott van Isten, most látni fogom, öröm volt és félelem, aztán láttam is ott ülni valakit, aki pont olyan volt, mint apám. Részeget. Mellette a veder, amibe köpködni szokott meg hányni, ha kell, intett, vagy csak meg akart valamiben kapaszkodni, szörnyű volt, felugrottam, és nekirohantam az ajtónak, amiből kiesett a kés, ráztam a kilincset, deres volt és hideg.

Még mindig a gyerekkoromnál tartva, az is nagy érdekesség volt, amikor a kitelepítetteket meghozta a vonat az állomásra. Ki voltunk vezényelve, le kellett őket köpködni, esie volt már, nem felejttem el, ahogyan lekászálódtak a vagonokból, mint a kísértetek, akkor láttam először igazi urakat, álltunk, és néztük őket, ők meg minket, pedig mindent megbeszéltünk előtte a párttitkárnővel, az állomásfőnök is csak állt, a mozdonyvezető meg a fűtő kihajolt az ablakon, úgy néztek hátrafelé, hogy mi lesz már. Aztán a párttitkárnő feltalálta magát, túl hangosan kiabálva üdvözölte a kizsákmányoló, népnpyúzó, mocskos bandát, gúnyosan lehordta őket min-

dennek, a fejem felett fújta a szél a piros zászlót, csattogott, aztán a pártutkárnó előrelépett, és leköpött valakit, utána kellett nekünk is, valakit láttam magam előtt, végigfolyt a nyál az államon, nem tudom, a többieknek hogy sikerült, de én úgy néztem ki, mintha engem köptek volna le, és úgy is éreztem magam. A volt Gőzkastélyban szállásolták el őket, fát kellett nekik vágni, erdőt irtani, éppen mellettünk, így aztán anyámmal hamarosan összebarátkoztak, először csak egy asszony jött be, mutatta a tenyerét, úszta vér volt, tejet kért, vette elő a pénzt, anyám azt mondta, tessék csak eltenni, aztán sírni kezdett, pedig a nő nem mondott semmi olyat, csak majd később, amikor már a többiek is bemerészkedtek, egy pesti rendőrkapitány, doktorok, zsidók is voltak köztük, a kovász a vetett ágyba fészkelve erjedt, erre azt mondták, de jó pálinkaszag van, anyám nevette. Apám félt tőlük, de odaadta a fejszét, megmutatta egy fán, ott, nálunk, hogy hogyan kell ezt a munkát csinálni, de láttuk, hogy fél, vitatkozott anyámmal, hogy nem kell ezekkel barátkozni, még bajunk lesz belőle. Én megint úgy voltam, mint Istennel, nem értettem semmit, csak az agyam járt, mint a gép, ilyen embereket még nem láttam, másként beszéltek, halkan, kedvesek voltak velem is, és mindig fáradtak. Egyszer meglátogattuk őket a kastélyban azzal, hogy sóskát szedünk, kint ültek a kertben, beszélgették, megszólítottak, aztán azt kérték, hogy énekeljünk valamit, mi csak makogtunk, nem voltunk hozzászokva, hogy egy felnőtt szóljon hozzánk, aztán a bátyám rákezde, hogy völgyvidéken és hegygerincen át, aztán én is belejöttem, egyedül énekeltem, hogy gyenge még karom, de ha hív hazám, tapsolták, dicsértek bennünket, menjünk máskor is, kínáltak tésztával, de azt nem mertük elfogadni.

Nem emlékszem, mikor mentek el onnan, más kötött le, a tanácselnök fia kihívott versenyre, hogy ki lesz a jobb tanuló, én lettem, a tanácselnök bejött, és csizmával rugdosta a fiát végig az iskola udvarán, és én mentem Balatonlellére úttörőtáborba, egy hétre. Mit mondjak, nem volt rossz, de jó sem. Fürödni alig lehetett, volt ott minden más, sportversenyek, borsószedés az ottani téesznek, őrség, mindenféle szakkör meg csendespihenő. Nem volt barátom, paraszt voltam, tanyasi, látszott is rajtam, a parancsnok is viccelt velem, mikor nem tudtam a tábortúznél a gyufát meggyújtani, úszni sem tudtam, és utáltam a halat. Mégis nagy élmény volt, később, amikor már a tengert is láttam, mindig eszembe jutottak a nagy kövek a parton, meg a nád hangja éjszaka, meg az egész gyerekkorom, és ettől valahogy mindig szomorú lettem.

Az egyértelmű volt, hogy tovább fogok tanulni, anyám büszkén mesélte mindenkinek, pedig apámmal még viták voltak, hogy miből. Akkorra már kilépett a téeszből, csak mi maradtunk tagok, a család, így mehetett el dolgozni Debrecenbe, mi meg kaptunk háztáji földet a ház mellett a régiből. A bátyám már szántott, vetett, mint egy felnőtt, muszáj volt neki, és utált engem, hogy én csak tanulok, nem csinálok semmit, pedig csak este tanulhattam, lámpagyújtás után, meg a tehén mellett, ha legeltettem, meg amikor hagytak. Most úgy gondolom, az volt a szerencsém, hogy nagyon figyeltem a tanárokat, ahogy magyaráztak, rossz soha nem voltam, a szünetekben nem nagyon mentem ki, ha nem volt muszáj, nézegettem a könyvet, nem szerettem rohángálni a többiekkel, csúfoltak is, a fejembe húzták télen a kucsmát, még az osztályfőnök fia is úgy hívott, hogy nagy fejű. Nem volt ivóvíz az iskolában, kis kecskelábon álló fahordókban hoztak, ezek ott álltak az udvaron, csap volt rajtuk, a tetején egy kis sarokra járó fedél, amit a nagyobbak kinyitottak, és beleköpödték a vízbe. A csukamájolajra emlékszem még, amiből mindenkinek

meg kellett enni egy kanállal, egy kanál volt, azt hittem, kihányom mindjárt, és nem is csak egyszer volt, hanem többször is. Az oltásoktól is félttem, ha már bejött az orvos, reszkettem akkor is, ha csak a fejünket nézte, mindig volt serkés, tetves vagy ótvaros. Egyszer meg két nő jött, kitétek egy fehérre mázolt széket az udvarra, sorba álltunk, két fogamat is kihúzták, életemben először, a szék mellett volt egy vesszőkosár, ott volt benne a rengeteg véres fog. Nem felejttem el, szemben, a templomban épp harangoztak, a mai napig is hallok, ha fogorvoshoz kell mennem.

Amikor egyszer apám részegen megint kivert bennünket a házból, a kertbe menekültünk, leültünk a szőlő közé, hogy ne lásson, sírtunk mind a ketten, akkor megígértem anyámnak, hogy ha kitanulok, dolgozni fogok, és elmegyünk innen, itt hagyjuk apámat. Ez volt az eszemben akkor, amikor anyám a Kossuth meg a Piac utca sarkán elbúcsúzott tőlem, hogy jó legyek, tanuljak sokat, többet nem tudott mondani, mert már sírt, én meg elindultam a kollégium felé, nyeltem nagyokat, hátranéztem, még mindig ott állt, jöttek-mentek mellette, ő csak törölgette a szemét, amikor megint hátranéztem, már nem volt sehol. Sokszor mondta, hogy csak miattunk túr, máskülönben már rég elment volna világgá, vagy megölte volna magát. Este elgondoltam, hogy mi lehet most otthon, a bátyám már nem törődött semmivel, egyszer-egyszer már ő is berúgott, apámnak meg megígérte, hogy agyonveri. Anyám csak nekem panaszkodott később is, amikor vasárnaponként hazamentem a kollégiumból, csak úgy dőlt belőle, mutatta a karján, lábán a kék foltokat, sírt. Este aztán én is, a felső ágyon, a nagyok kártyáztak hátul vagy gombfociztak, ették a hazait, ilyenkor azt mondtam, nincs isten, ez nem lehet, hogy csak nekem van bűnöm, meg anyámnak, hetedéziglen, mert ha van is isten, akkor gonosz és kegyetlen, és akkor nekem is csak gonosznak meg kegyetlennek kell lenni.

Nem lettem. Furcsa is lett volna, egy vékony, csenevész, esetlen tanya (rögtön elneveztek a többiek), aki a legkisebb az osztályban, aki éjszakánként a párnába sír, és alig mer kimenni a sötét folyosón a végéig. A rossz szemű igazgatónk a kollégiumban úgy rakott össze bennünket a hálóban, hogy a nagyok a kicsikkel, voltunk vagy húszan, vertek bennünket, ha kellett, ha nem, mégis, ott kezdtem egy kicsit magamhoz jönni, össze is barátkoztunk hol ezzel, hol azzal, már ahogyan ez ilyen helyen lenni szokott. Elsőben egyből lementem hármásra, félévtől már többet kellett fizetni a kollégiumért, azt hittem, elsüllyedek, mikor otthon megmondtam. Apám persze rögtön lecsapott anyámra, a bátyám meg röhögött. A fizika nem ment, meg a kémia, én úgy láttam, hogy a többieknek sem, de nagyobb volt a dumájuk akkor is, ha nem tudtak semmit, én meg csak álltam, mint a Bálám szamara, és égett a pofám. Valahogy alkalmam volt beszélni a tanárral, már nem tudom, hogyan, és elmondtam neki, hogy én ezeket nem értem, hiába olvasom, látom, de nem értem, pedig nekem muszáj tanulni, mert nincs pénzünk. Az a gyanúm, hogy megsajnálta, és feljavította a jegyemet, meg biztosan beszélt a másik tanárral is, de az is lehet, hogy lassan csak megértettem valamit ezekből a tantárgyakból, mert valamit még a mai napig is tudok, pedig semmi szükségem nincs rá.

Na, jött a forradalom. Az igazgatónk a kollégiumból már jóval előtte népi kollégiumot csinált, ami számunkra annyit jelentett, hogy a hálóban tanultunk, oda hordtuk fel az asztalokat a tanulóból, és nekünk kellett takarítani. Gyakran összehívott bennünket az ebédlőben, és beszélt a változásokról, nem sokat értettünk belőle, aztán azon a bizonyos napon délelőtt bejött egy szegedi egyetemista, és megszakította az órát, azt mondta, menjünk az utcára tüntetni, mert kitört a forrada-

lom. Hát hogyan mentünk volna. Az igazgató lezáratta az ajtókat, na és, kimásztunk hátul, a kerítésen, tüntettünk, kiabáltunk, acsarkodtunk meg röhögtünk, nagyon bátrak voltunk ám! Aztán futottunk, mint a birka, mikor lóttek a Kossuth utcán, neki a Kistemplomnak, nyomás haza, tiltakozó távirat, fegyverosztás, kijárási tilalom, és vége. Odaállt egy nyitott teherautó az ablakunk alá, mi meg dobáltuk rá a fegyvereket. Vonat nem járt, nem tudtunk hazamenni, néhányan elindultak gyalog, mi maradtunk, és ebből nagy baj lett. Visszakeresték, hogy ki tartózkodott a kollégiumban ekkor és ekkor, mert eldugott fegyvert találtak később az udvari lépcső alatt. Begyűjtöttek a fürdőbe bennünket, és egyenként hívták ki, aki következett, de az nem jött vissza. Azt kellett megmondani, hogy kik rejtették el a fegyvereket. A falnak fordulva kellett állni, és még nyögni sem volt szabad, annyira félttem, hogy le akartam csúszni a falon a betonra, én is tudtam, kik a tettesek, de mit csináljak, hogy ne mondjam meg, ha ütnek, kínoznak, égetnek, megint járt az agyam, mint a gép, a nevem miatt a névsor vége felé voltam, aztán a K betűnél abbahagyták. Tízvalahány fiút vittek el egy fél órán belül, köztük Ocskait, a legszebb fiú volt az iskolában, ha jól emlékszem, birkózott, a tárgyalásra is el kellett menni, ott láttam utoljára, tizenkét évet kapott a Széchenyi utcán körülbelül öt perc alatt, ott láttam életemben utoljára.

A forradalom olyan gyorsan pergett, hogy nem nagyon tudtam követni, mert közben otthon is kitört a zűr, a bátyám leütötte apámat, részek voltak mind a ketten, a városban sztrájk is volt, nem volt kenyér, tüzelő, összehordtuk az ágyakat, és egymásra raktuk a plafonig a cserépkályha köré, fáztunk, összebújtunk, mint a bárányok, és ott figyeltem meg jobban, hogy egyesek mit csinálnak a pokróc alatt, én is megpróbáltam. Nyúztam én már magam korábban is, de nem értettem hozzá, vagy éretlen voltam, a fene tudja. Akkor lótték a postát, éjjel, a dörgések végighullámzottak a városon, remegtek az épületek, és én boldog voltam, amilyen még soha, imára záródott utána a kezem a mellemen, mint aki hálát ad istennek, a fejemre húzott pokróc alatt, a füledt szagban, saját levem melegében. Tizenhat évesen valami sikerült. Még tartott a sztrájk, éhezünk, elvitték az igazgatót is, két kézzel tapogatta a falat, úgy ment le a lépcsőn szinte vakon, nem segítettek neki, a feleséget külön vitték, az arca tiszta könny volt, nem törölte le, mint anyám, hagyta, őket se láttam soha többé. Közben szedtük a répát Elepen, az állami gazdaságban, nem tanítottak, akkoriban készült el a Keleti-főcsatorna, de rendes híd még nem volt, deszkákon mentünk át. Később átköltöztettek bennünket egy másik kollégiumba, a mienket megszüntették, mint volt ellenforradalmi fészket, büszkék voltunk rá, engem azonban még sokáig csak az érdekelt, hogy hol maradhatok magamra. Az új helyen az igazgató aprított bennünket, érettségire kilencen maradtunk, a többit kirúgta, engem az érettségi előtt egy nappal, valahogy mégis sikerült, jelessel, a mi tanáraink előtt, nem is izgultunk nagyon, ők is ott voltak a menetben, és nem gyűlöltek bennünket.

Az első öltöny, az első nyakkendő, hónom alatt valami táská, most érettségiztem, a többiek már elmentek inni, én csak mászkáltam az utcán, vártam valamire, tudtam, hogy most történik valami, valaminek vége, és valami kezdődik, de nem érztem semmit, csak fáradt voltam és álmos, és a nyakkendő is nagyon szorított. Valahol le kellett volna vetkőzni, lefeküdni, és hagyjanak már békén, sokáig. Az már biztos volt, hogy nem költözök haza, inkább elmegyek albertletbe, anyámnak is mondtam, apám meg is jegyezte a maga módján, hogy, ugye, megmondtam, ha

kitanul, meg se fog bennünket ismerni. Anyám belátta, vagy inkább beletörődött, bántott nagyon, ha belegondoltam, hogy hamarosan kettesben maradnak apámmal, mert a bátyám meg már a behívóját várta, és soha nem fogom tudni megérteni, hogy hogy bírta tovább még apám mellett hosszú éveikig. Azt mondanom sem kell, a bátyám se ment haza leszerelés után, megnősült, Miskolcon maradt, ott telepedett le. Így éltem, jobban mondva vándoroltam albérletről albérletre, örökös büntudattal, hogy cserbenhagytam a szüleimet, főképpen anyámat, pénzzel se tudtam őket segíteni, ezeregyszáz forintot kerestem, az akkor is semmi volt. Hazamentem én minden vasárnap meg ünnepkor, ilyenkor dolgoztam, mint az állat, a szabadságom is mind ráment, mégsem tudtam szabadulni attól a gondolattól, hogy hálátlan link vagyok. Hétfői napokon mindig ki voltam borulva, mint a moslék, idegileg is, fizikailag is, az az út, amit a tanyánktól az állomásig, aztán visszafelé számtalanszor megtettem, felért nem is tudom, mivel, hogy mit hagytam otthon, és vajon most mire megyek haza? Mert apám, ahogy javult a helyzet, már olyanformán keresett, mint én, de ez nála azt jelentette, hogy többet íhat, és többet is ivott. Eladta a teheneket, azt mondta, nem kínlódik vele, minek? Kinek? Neki már elég az, ami van, a többi meg keressen magának. Akkor már a nagyapámtól örökölt földet munkáltuk, hét hold szántó meg úz sor szőlő, de vagy száz méter hosszú sorok, ebben még el is pepecselt, mert tudta, hogy bor lesz belőle, de a többi nem nagyon érdekelte. Persze öregedett is már, látszott rajta, hogy elfáradt.

Visszatérve magamra, nem sok időm volt az érettségi után lelkizni, azon nyomban lakást és mihamarabb állást kellett találnom, és beszállni a ringbe. A kollégium zárt fiúvilága egyszerre vonzott és taszított, most, a gyárban és az albérletben ténylegesen magamra maradtam. Olyan világba kerültem, amilyenről fogalmam se volt, hiába tudtam én képzelegni, álmodozni, most is azt hittem, hogy itt csak engem várnak a friss érettségivel, az öltönyömmel meg a nyakkendőmmel, a különbség csak az volt, hogy én voltam az, aki várt, az Iparművekben vagy másfél órát, aztán még vagy kettőt a buszra, amely Hadháztól visszavitt Debrecenbe, merthogy nem vettek fel, illetve targoncavezetőnek és rakodónak kellett volna, ha elvégzek valami tanfolyamot. Aztán a Gázmű. Nem. Aztán következett a Csapágy, vagy három óra a munkaügy előtt, lóca nem volt, és már túl voltam Hadházon, mögöttem volt a Gázgyár meg a tegnapi reggeli, de itt felvettek. Három műszak, azt mondja a nő, betanított munka, más is így kezdi, aztán majd meglátjuk. Azt mondtam, hogy kezitcsókolom, én már azt se bánom, ha négy műszak, mikor lehet kezdeni? Akkoriban így ment. Otthon senki nem volt elragadtatva a betanított munkától, hát ezért tanítottunk? Apám szerint ez ugyanolyan alávaló volt, mint a segédmunka, amit ő csinált, csak őerte nem fizetett ki senki egy vagyont. Többet értünk volna vele, ha itthon maradsz a földdel, már nem itt tartanánk. Anyám is csupa bánat volt, kutyául éreztem magam, legszívesebben visszamentem volna a következő vonattal, de nem volt hová. Azt mondja az öreg, hogy akkor holnap kimegyünk a szőlőbe kapálni, mert már nagyon gazos. Nem fizetünk itt albérletet, te is be tudsz járni kerékpárral meg vonattal, mint én meg más. Csak annyit mondtam erre, hogy nekem be kell körözni, és utána egyből beállok munkába. Azután pedig majd én döntöm el, hogy mit csinállok. Felcsattant. Azt mondta, hogy ha csak enni akarok hazajárni, akkor ne is jöjjenek, éppen eleget áldozott már értem. Összevesztünk. Megmondtam neki, hogy nem is miatta járok haza, hanem anyám miatt, ő énfelőlem fel is fordulhatna, ha már kihúzta belőlem, mert ebben a rohadt életben őtőle még egy jó szót nem

kaptam, nemhogy segítséget, a pénzt meg vissza fogom fizetni, habár nem én tehetek róla, hogy megcsinált. Nem kapott levegőt, de anyám se, így még soha nem beszéltem, éppen meszeltek, ott állt a mész egy vederben, benne a meszelő, a bútorok összehúzza meg szanaszét, én meg ott állok a veder mellett a sötét ruhámban, és ordítok. Nyomorult, azt mondja erre, az a ruha is az enyém, ami rajtad van, mi lett volna veled, ha én nem dolgozok, meg anyád, azt mondtam, ha kell neki, leveszem, és elmegyek egy gatyában, de majd azt is visszaküldöm, hogy legyen mit elinni, mert amit már eddig megivott, azért egy házat adnának a városban, nem itt, és hogy mit gondol, az én életem tán szórakozás? Mikor minden szabad időmben itthon dúrom a földet, már röhög rajtam mindenki, akárkivel megismerkedek, ott-hagy, mert nekem semmire sincs időm, mert nekem menni kell vasárnap is kapálni. Hű. Még azt is elsütötte, hogy ő engem már nem is akart, anyám nem tudott vigyázni, annyi esze se volt, csak baszni, azt igen. Akárkivel. Akkor kaptam el a meszelőt, és ő is rágta a száját, mint mikor anyámat veri, de anyám közénk állt, és azt mondta, hogy akkor őt kell agyonütni, és ő nem is bánja, csak tessék, legalább vége lesz ennek az egésznek, alig várja már, legalább a földben nyugalma lesz. Éjszaka én is a szobában aludtam, aludtam? Forgolódtam, mint akit sütnek, pedig hűvös volt, anyám észrevette, ő sem aludt, csak sóhajtozott nagyokat. Aztán a maga óvatos módján megpróbált kikérdezni, hogy tényleg amiatt nincs senkim, és hogy ő el is hiszi, meg hogy nem igaz, hogy nem akartak, apád csak bántani akart, tudod, milyen, hát már alig vártak, késtem, ő meg állandóan ette a szalonnát, azt kívánta állandóan, és mikor megszülettem, pénteken délután, olyan kövéren, hogy majd eltörtem, úszta zsír voltam, szóval, ilyeneket. Aztán másnap pénzt adott, biztos kell, mondta, keress valami jó helyet magadnak, ha akarsz, jobb is lesz úgy, én meg majd csak elleszek valahogy ezzel a gazemberrel. Azóta tudom, hogy van olyan pénz, amely égeti az ember kezét.

Elkezdttem dolgozni, mint a hülye, vállaltam mindent, túlrát, társadalmi munkát, még vagon is raktam, ha összejött, zsíros kenyéren éltem meg tejen. Azt mondtam, azt a pénzt visszafizetem, ha beledöglök is, amit az iskolára költöttem miattam. Segítettem a háziaknak is, villanyt szereltem, megmetasztettem a fákat, Zsuzsi néni egy idő után úgy megkedvelt, hogy néha borral kínált, enivalóval, de volt olyan is, hogy elengedett egyhavilakbért. Bort nem ittam, de mást se, csak vizet meg tejet. Ha nő kellett, nem válogattam, azt se bántam, ha második vagy harmadik lehettem, így kevesebbe került. Hétféveken azért azután is hazajártam, apámmal nem sokat beszéltünk, csak hajtottam, kapáltam, ástam, mint a güzü, ő meg melletttem. Egy darabig bírta, aztán azt mondja, pihenjünk egy kicsit, fiam. Majd a sírban, mondtam neki, és nyomás tovább. Aztán délben, hogy na, akkor menjünk ebédelni. Majd, ha megdolgozok érte, mondom neki, és nem is mentem, pedig anyám is szólt, csak este ettem valamit, és mentem is vissza. A fizetésem felét is hazaadtam, de nem sokáig, mert apám nem hitte el, azt mondta, anyám adta, hogy majd úgy adjam oda, előtte, mintha én adnám, ez is teljesen kiborított. Anyám is azt mondta, ne adjam, magammal törődjek, jobban kell az már nekem. Tedd be a bankba, fiam, látod, milyen az apád, még ezt is elinná. Én már nem féltam apámtól, csak a gyűlölet forrt bennem, meg a tehetetlenség. Egy sofőr haverral beszéltem, hogy gázolja el apámat, akkor ittam szeszt életemben először, konyak volt vagy rum, nem emlékszem, olyan sárgásbarna valami volt, akkor mondtam neki, meg azt is, hogy ne kérdezzen semmit, csak azt, hogy mennyit fizetek, ő már részeg volt egy

kicsit, el is vállalta, megkérdezte, hol közlekedik az illető – így kérdezte, az illető – rendszeresen, biciklivel. Mondtam neki. Jó, azt mondta, igyunk még egyet, a többit meg majd később megbeszéljük. Mikor? Hát az esemény után. Esemény. Otthon az albérlésben már világos volt előttem, hogy nem vagyok normális. Éjszaka kikeltem az ágyból, felöltöztem, és elindultam keresni a sofört, de nem tudtam pontosan, hogy hol lakik. Délelőttös voltam, délben már nem bírtam cérnával, kilépőt kértem, és kerestem tovább. Már majdnem bementem a rendőrségre is, aztán valahogy csak megtaláltam a házukat vagy két nap múlva, azt mondja az anyja, hogy nincs itthon, a rendőrségen van. Azonnal leszikkadtam. Elütött valakit, kérdeztem szédelegve, dehogyis, mondja a néni, nincs annak már jogosítványa, levették a kocsiról is, ittasan vezetett, még a tavaszon. Aztán mesélt még sokáig, sírt is, de én már nem láttam, nem hallottam, csak néztem a levegőt meg azt az irdatlan nagy akácfát az udvarukon.

Állítólag jól dolgoztam, két év múlva kineveztek gépbeállító csoportvezetőnek, most már tudom, hogy ez volt tulajdonképpen a legmagasabb beosztásom, mert a csoportvezető tulajdonképpen élet-halál ura. Tőle függ a melós bére, ő osztja a munkát, és jegyzi a teljesítményt. Más nem is kell a hatalomhoz. A sereget megúsztam, mert meg akartam úszni, valakinek adtam ötezer forintot, és a vérnyomásomra rásegítettem egy kis Pulsotúllal, olyan ütemben, ahogy ő tanácsolta. Az akkori háziúr rokona volt, az orvosi vizsgán úgy rám üvöltött, hogy azt hittem, mindent elfelejtett. Mit hunyorog? Olvassa! A vérnyomás persze magas volt, ismerjük az ilyet, mondja, előtte két kávé meg egy feles, na, itt marad, később megint megmérjük, menjen ki a folyosóra! És megmérte! Még magasabb volt, mint azelőtt, hát olyan ideges voltam, hogy szét akartam robbanni, még a szememet is megnézte még egyszer, akkor láttam, hogy vigyorog. Akkor jó. Az üzemorvos aggódott, mert hozzá is el kellett mennem még aznap, gyógyszert rendelt, amit nem szedtem, így aztán mire visszarendelt ellenőrzésre, már egészen jól voltam. Nem félttem én a seregtől, de nem engedhettem meg magamnak, hogy két évig ne keressek, meg aztán apámat is ellenőrizni akartam állandóan, ahogy öregedett, egyre jobban elengedte magát, hamar megártott neki a szesz, úgy gondoltam, ha nem vagyok közel, valami baj lesz. Nem dolgozik, csak iszik, és minden anyámra marad.

Huszonkét évesen én lettem a gyár legfiatalabb művezetője, lelkes KISZ-tag, aktív társadalmi munkás, a dolgozóim nem tudtak velem mit kezdeni, mert, azt hiszem, se utálni, se szeretni nem tudtak igazából, nem gyötörtem senkit, sőt igyekeztem segíteni, akin tudtam, benne volt a jellemzésemben, hogy beosztottaival esetenként túlzottan lojális. Csak barátom nem volt. Pedig a legtöbbjük korombeli és szintén érettségizett, a svájci automatákon nem dolgozhatott akárki, a bérük is magasabb volt, mint más műhelyekben, de ők a műszak után betértek a Kisdiófáha, én meg mentem haza. De annak idején is, amikor még együtt dolgoztunk. Ők nem tudták, hogy nekem adósságom van, nyilván hülyének néztek volna, ha megtudják. Pedig nem volt az már adósság. Inkább menekülés a munkába, valami tevékenységbe, ritmusba, hogy azt az örökös zűrzavart, ami velem volt gyerekkorom óta, elnyomjam valamivel. Otthon is inkább olvastam állandóan, hogy ne gondolkozzak, akkor már egyedül laktam, nem közösködtem senkivel, végre azt csinálhattam, amit akartam. Anyám büszke volt és boldog, dicsekedett a faluban mindenkinek, hogy a fia milyen sokra vitte már, fiatalon, apám viszont elkezdett utálni. De ez már más volt. Apám általában utálta a művezetőket, sok baja volt velük minden munkahe-

lyén az italozás miatt meg amiatt, hogy teher volt számára a munka. Otthon úr volt anyámmal szemben, a munkahelyén viszont egy utolsó senki. Nem foglalkoztam vele, úgy tettem, mintha semmi sem történt volna, levetkőztem, felvettem a munkaruhámat, és mentem dolgozni ki a földre, szőlőbe. Apám már nem tartott velem, valami más munkát keresett, nyilván nem bírta a tempót. Otthon én is senki voltam, azt csináltam, amit mondtak, nem szóltam bele semmibe, akkor se, ha nyilvánvaló volt, hogy nem jó, amit csinálunk. Ma már csak nevetem, amikor apám megolajozta az órát, mondtam pedig neki, csak úgy mellesleg, hogy azt nem szabad olajozni, egyszerűen el kell dobni és venni másikat. Azt aztán nem. Ha ránéztem az órára, láttam, hogy félig áll benne a gépolaj, úgy nézett ki, mint egy akvárium, és mégsem járt, vettem egyet, amazt meg elvittem, hogy majd megcsináltatom, és a faszorban elhajítottam.

Huszonnégy éves voltam, amikor beléptem a pártba, féléves tagjelöltség után. Számomra és sokak számára ez volt a cselekvés és az érvényesülés egyetlen útja, én pedig cselekedni, haladni akartam. Nem keresek mentségeket, nem szokásom, számomra ez volt az egyetlen ismert eszmerendszer, ahogy ma mondják, érthető volt és világos, mintha nekem találták volna ki. A negatív tapasztalatokat messze elnyomták a látható pozitív dolgok, épült, gyarapodott az ország, saját karrierem volt a legfőbb bizonyítéka a politika igazságosságának, mert nekem aztán nem volt pártfogóm sehol, és a semmiből jöttem. A szüleim is jobban éltek, mint gyerekkoromban, házat építettek a faluban, végre otthagytuk a tanyasi életet, de a falusit én már nem tapasztaltam meg, már vendég voltam csak otthon. A földet leadták, a szőlő megmaradt, nem rajongtam érte, de nem is szóltam bele. Hamarosan kineveztek főművezetőnek, megsokasodott a munkám pártvonalon is, előbb vezetőségi tag, majd alapszervezeti útkár lettem. Kitágult a világ, ahogy szokták mondani, sok minden egyszerű, logikus lett, sokat olvastam, politikai irodalmat, Marxot, Lenint is, bár nem sokat értettem belőle, az egyszerű embereknek szánt brosúrák, kiadványok világosabban fogalmaztak, amit meg nem értettem, arra magyarázatot kerestem és találtam. Otthon nem voltak odáig, mikor elújságotam a dolgot, apám felfortyant, na, mondta anyámnak, most már dicsekedhetsz a drágalátos fiaddal, kommunista lett, ő se akar dolgozni, mint a többi ingyenélő, én az ilyeneket nem nézem szarba se. Apám nem túlzott, egyenesen gyűlölte a kommunistákat. Anyám is bánatos lett, amikor meghallotta, te tudod, fiam, mondta aztán, te vagy benne, de jobban örültem volna, ha inkább a becsületes úton maradsz, muszáj volt belépni? Akkor már tudtam beszélni, vitakört is vezettem, de otthon csak azt értem el, hogy még gyanúsabb lettem, pláne apám szemében. Beszélhetsz te nekem, hajtogatta, ezért fizetnek, más rendes ember meg dolgozik helyetted, attól meg elvesztek mindent. Nem zavart különösebben, tulajdonképpen nem is vártam mást, a munkatársaimnál is hasonlókat tapasztaltam, egyszerűen tudomásul vettem, meg voltam győződve, hogy a végén úgylis belép mindenki, aki normális, és elmúlik a duzzogása, mert ez az élet rendje, az élet megy tovább, aki áll, azt meghaladják. Itt tulajdonképpen kitehetném a pontot, és az életem folyhatott volna úgy, mint másoké, hiszen tulajdonképpen beérkeztem. Csakhogy furcsa dolog a sors.

A városi pártbizottságon volt valami összevont útkári értekezlet vagy hasonló, beülünk, aztán jön az előadó meg egy másik, azt hittem, lefordulok a székről, volt kollégiumi társam, akit ötvenhatban szintén elítéltek, és most ez egyáltalán nem látszott rajta. Hirtelen semmi nem volt fontos, csak az emlékek, néztem, néztem az

arcát, és rajta keresztül a többiekét, hallottam a lövéseket, éreztem a fiúfalka szagát a hálóban meg minden. Szünetben odamentem hozzá, mi valahonnan ismerjük egymást, mondom. Rám néz, Szóke, azt mondja, hát persze, a kollégiumból! Alattam jártál, hogy vagy, gyere, üljünk le már valahová, és mesélj. Te mesélj, mondtam neki, úgy emlékszem, elítéltek téged is, mi lett a többiekkel? Nem örült a kérdésnek, meg is értettem, aztán lassan sorolni kezdte, ez hat évig ült, amaz hetet, Atléta meghalt bent, Ocskai tüdőbajt kapott, hozták-vitték őket egyik börtönből a másikba, és te, kérdeztem izgatottan, eszembe jutott, hogy ő volt a legjobb pingpongjátékos, én, kérdezte vissza, hát az én dolgom másként alakult, és soha nem tudtam meg, hogy hogy, mert jött valaki Kerekes elvtársért. Ne haragudj, mondta, most mennem kell, majd találkozunk. Nem találkoztunk, pedig telefonon is kerestem. Érdekelte volna, hogyan lett hivatásos forradalmár, ahogy akkoriban nevezték magukat, mikor tudtam, hogy az ötvenhatosok sehol a világon nem rúghattak labdába. Még este is ezen töprengtem, kombináltam vadul, aztán magamtól rájöttem. Hogy én milyen hülye vagyok, hát annak idején, soha nem felejttem el, a kihallgatások megálltak a névsorban a K betűnél, és miért? Akkor csak annak örültem, hogy vége, és nem gondoltam arra, hogy nyilván megtudták, amit akartak, valakitől, és abbahagyták az egészet. Aztán látványosan elítélték őt is, lefedték, most meg itt van. Ki kellett mennem az utcára, mert azt hittem, rögtön megbolondulok. Atléta meghalt. Talán a világ legjobb dobosa lett volna, szilenciumon mindig verte az asztalt a törött vonalzóiival, halkan persze, mégis mindenki azt hallgatta. És Ocskai. A halk, finom hangú Ocskai, aki soha nem vert bennünket, és mindenki szerette. Meg a többiek. Ki ez a Kerekes, kérdeztem aztán a gyári útkártól, miért, kérdezte, ismered? Persze, mondtam, együtt voltunk kollégisták. Na, akkor belőled nagy ember lesz, ha ő is úgy akarja. Pestről helyezték ide, nem tud senki semmit, te hogy ismered? Jól tudott pingpongozni, mondtam, nagyon is jól.

El kellett valakinek mondanom, mert azt hittem, kiborulok, és ez lett a vesztém. Akkoriban a szerkesztésen dolgozott Ella, akiről már mindenki úgy tudta, hogy a barátnőm, pedig hát nem volt különösebb az egészben akkor még, néha elmentünk valahová, elvált, egyedül nevelte iskolás gyerekeit. Jól megvoltunk, ő sem akart többet, én sem, úgy voltam vele, hogy így is jó. Keserű tapasztalataim voltak akkorra már a lányoknál, az úrnak paraszt voltam, a parasztnak meg úr. Ella magyarázta meg, hogy ez megint csak képzelgés, egyszerűen rossz családban nőttem fel, nincs modell előttem. Ella okosabb volt nálam, főiskolát végzett, és nagyon vallásos volt. Neki említettem meg úgy mellékesen az ügyet Kerekessel, aztán lassan mindent, nálam voltunk, kezdetben csak beszéltem neki erről is, arról is, ahogy szoktunk, okosan kérdezett, és a közepébe. Kijött a könny a szememből, aztán mint a zuhatag, ömlött belőlem ki minden, a kezemet fogta, egymás után szívta a cigarettákat, és hallgatott. Emlékszem, könnyörgtem neki, hogy segítsen, vagy szóljon az ő istenének, csitított, de láttam az arcán, hogy szörnyülködik, nem is olyan rémes, mondogatta elfehéredett szájjal, mert már a szüleimet is belevettem, meg minden nyomórúságomat. Ott maradt éjszakára, és beleszerettem. Nem először volt pedig nálam, de ez valami más volt. Boldog voltam és elkeseredett. Azt hiszem, el kellene menned egy orvoshoz, mondta később, nagyon labilis vagy a korodhoz képest. Akkor már sülvé-főve együtt voltunk, megvártam az ebédnél, a munka végén, pedig én hamarabb végeztem, és rettegtem attól, hogy megun és elhagy. Feleségül kértem, nemet mondott, azt mondta, elég volt. Isten így akarta, ő sem akarhatja másként.

A többbit már zsinóron húzták. Behívatott a gyári titkár, és azt mondta, rendezem ezt a kapcsolatot, mindenki tudja, hogy Ella vallásos, én meg kommunista. Jó, mondtam, akkor lemondok a titkárságról. Elfogadták. Kezdett amúgy is kavarni a gyomrom az egésztől, a funkcióm polcáról sok mindenbe beleláltam, de még mindig naiv voltam, bizonygattam magamnak, hogy egy dolog az eszme, és más dolog a Kerekeselek csordája. Amúgy sem tudtam köztük elvegyülni, nem ittam a bulikon, később már nem is hívtak, nem illetem a képbe. Aztán a főművezetői beosztás is megszűnt valami körmönfont módon, úgy, hogy a nagy átszervezésekkor üzemvezetőt neveztek ki, és az már nem én voltam. Kerekedett a kapcsolat a régi főművezetői beosztásom és a párttitkárság között, tehát ha az egyik nem, akkor a másik se. És már mindjárt nem voltam olyan büszke magamra, a kitarításomra, az eszemre, a munkámra. Művezetőként még elvegetáltam egy darabig, de lassan felkészültem arra, hogy újra a gépnél fogok kikötni. Közben meghalt apám, ez is megviselt egy kicsit, a bátyámmal akkor találkoztunk utoljára, meghízott, hogy vagy, öcsém, kérdezte, de a válasza már nem volt kíváncsi, olyan részeg volt, alig állt a lábán. Nemsokára anyám is elment, csendben, magányosan, ez jobban megrázott, de legjobban az, hogy Ella elköltözött a városból, és nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy miattam. Utoljára Dániel próféta látomásait olvasta nekem a Bibliából, aztán mire észrevettem, eltűnt. Írt egy búcsúlevelet, de nem mertem elolvasni, elégettem.

Örököltem annyi, hogy megfejelve a saját pénzemmel, tudtam venni egy lakást. A házinénim megsiratott. Valahogy berendezkedtem. Van nő, amennyi kell és amikor kell. Szabad vagyok. Toröltek a pártból, mert nem voltam hajlandó semmiféle rendezvényre eljárni, azt hiszem, a végén már a tagdíjat sem fizettem. A bajom csak az, hogy végtére is semmi sem úgy sikerült, ahogy én akartam, magukra hagytam a szüleimet, a bátyámmal sem volt semmi kapcsolat, elrontottam a dolgot Ellával is, és a végén mégiscsak apámnak lesz igaza, hogy nem lesz belőlem semmi. Ezt még a kórházban is mondta, ki tudja, hányadszor, mikor elújságoltam a leváltásomat. Nem tudta kihagyni, hogy ne rúgjon belém, pedig már tele volt csövekkel, és egy gép szuszogott mellette. Megköszöntem a biztatást, és jobbulást kívántam neki. Magamra maradtam. Bent nemsokára visszaminősítettek csoportvezetőnek, de már nem érdekelt, nem kötött le. Most, hogy jött ez a fene nagy rendszerváltás, megkerestek, hogy ha gondolom, újrakezdhetném, számítanak a gyakorlatomra meg a szakértelmemre. Nemet mondtam, azt mondtam, fiúk, nekem már elegendő van mindenkiből, a fiatalokat repítsétek inkább. Én már örültem eleget, most örüljenek mások is.

A szőlőt nem adtam el, kijárok mostanában is, azt tervezem, hogy mire nyugdíjaznak, felhúzok oda egy kis házat, még az is lehet, hogy kiköltözők. Nem messze volt a tanyánk, este kiülök majd a ház elé, lesem az erdőt, és várom a szellemeket. Mint gyermekkoromban. Vége.”

FIGYELŐ

RÁKÓCZI LÁSZLÓ NAPLÓJA, 1653–1658

Közzéteszi és a jegyzeteket írta Horn Ildikó.
Az utószót írta R. Várkonyi Ágnes
Magvető, 1990. 496 oldal, 98 Ft

„Amikor 1664. május első napjaiban Kucsuk Mehmet váradi pasa katonáinak nagyobb részével elhagyta Váradot, hogy a fővezér parancsára a magyarországi részekbe menjen, a Barkóczy testvérek, Rákóczi László, Pethő Zsigmond kassai vicegenerális vásárlás formájában ki akarták szabadítani a Váradon török fogságban stnylódó Barkóczy Zsigmondot, és a várat el akarták foglalni. Mintegy háromezáz magyar, német katoná parasztruhába öltözve, a pünkösdi vásár alkalmából, belopódzott a városba. Már elérték a vár előtti piacra, amikor verekedés támadt. A törökök fegyvert fogtak. A vásárlók a vár felé üzlék őket, hogy nyomukban a várba nyomuljanak. Már közel jártak a kapuhoz, amikor Rákóczit lővés érte. Vagy negyvenen estek el közülük, a többiek foglyul ejtették, illetőleg egy részük elmenekült.” (RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA, XVII. század, 10. kötet.)

„Szép Rákóczi László vala az én nevem...”

Gróf Rákóczi Lászlót, aki harmincegy éves korában, 1664 piros pünkösdjén vérét ontotta Várad ostrománál, ennek a sikertelen várfoglalásnak a hőseként tartja számon az irodalmi és a történelmi emlékezet.

Kállói Fényes István egykorú verses krónikája így szólott róla:

„Kedre viradólan, indulván szép lassan, Váradhoz eljutának,
Kállai gyalogok, kik első és bátrak, kapukat bevágának,
De az vitézekben Rákóczi Lászlóval felesen elhullának.”

A RÁKÓCZI VÉGSŐ BÚCSÚZÓ ÉNEKÉ-ben is rá vonatkozhat ez a két sor:

„Az Magyarországon volt énnékem hírem,
Szép Rákóczi László vala az én nevem...”

„Szép Rákóczi László”? – Igen, szép arcvonásait megőrizte a XVII. század reprezentatív képgalériája, Elias Widemann rézmetszetsorozata, amelyből nem az eredeti, hanem az átrajzolt Widemann, az egy lapra kilenc kis képet soroló, Mathias Van Sommer-féle Rákóczi-portré van előttem. Olyannyira előttem, hogy azt a két bekeretezett Widemann–Van Sommer-lapot, amelyeken a Zrínyi fivérek portréi is láthatók, most frás közben, ihlető meg szemlélés végett, leakasztottam a falról, mert az egyikben a szembenéző 105–106 kép éppen Rákóczi Lászlót és Zrínyi Miklóst ábrázolja. „Szép Rákóczi László” hosszú szőke haja szelíden a vállára omlik, de szabályos arcvonásaira tekintetere a határozottság jellemző. A meglett országnagyok között, Lippay érsek és Szepcesényi püspök, Pálffy és Wesselényi nádor, Nádasdy országbíró és a horvát bán Zrínyi társaságában otthonosan érzi magát: közéjük való ő is, akármelyikük méltóságát elérheti, hiszen nagyatyja, nagybátyja és unokatestvére is Erdély trónján ültek, nevelítésével Lippay érsek törődött, bécsi jánszópajtásai és tanuló-társai pedig Habsburg főhercegek voltak.

A képgalériában a véletlenül Rákóczi Lászlónak jutott Zrínyi mellett hely akár jelképesnek is felfogható: amikor Itáliából hazatért – éppen 1651-ben, a SYRENA-kötet megjelenésének esztendejében –, első útja Zrínyhez vezetett, s vitézi iskolájában mindjárt a kostajnicai harcon vett leckét. „Ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélt elvesztjük; ne is hadakozzunk bár azután” – adott programot Zrínyi az ÁFIUM befejező soraiban Várad visszavívására is, bárha a Rákóczi Lászlóék kalandos akciója aligha lehetett az ő haditerve. Zrínyi inkább „papírosból” – hadtudományi elvek szerint – szeretett hadakozni.

„A szép Rákóczi László” váratlan halálában van valami tragikomikusan végzetes. „Ijesztetem meg Dessewffy Adám uramat, kiesalván a mezőre, és szolgálóimat törökök képében reája támasztván” (334. o.); „Szolgálóimat török módra öltöztetvén, ijesztetem meg a szebeni követet” (343. o.) – számol be 1658. évi naplójában két átöltöztetéses, játékos ijesztésről. Dessewffy uramra és a szebeni követre ráijeszíthetett, a váradi török őrség azonban karddal fogadta a parasztruhás vásárfelverőket. S Rákóczi-Adonist Váradon a Végzet várta: „a rettenetes sárkány, a török” – miként az ÁFIUM-ban ez is megírva van –, mely „gázolja nemzetünket, országunkat, mint egy erdei kan a szépen plántált szőlőt”.

Miközben egy másik vadkan már köszörülte agyaráát a kursaneci erdő mélyén...

A napló

Fentebb már idéztem Rákóczi László (1633–1664) Sáros megyei főispán, királyi kamarás és tanácsos naplójából.* Nemrég előkerült az 1990-ben megjelent szövegét R. Várkonyi Ágnes kiváló történész-tanítványa, Horn Ildikó rendezte sajtó alá, a kiadás munkáját irányító professzor asszony írt hozzá felfedező utószóit. Visszafogom lelkesedésemet: a Rákóczi-napló csonkán fennmaradt állapotában is tudománytörténeti szenzáció, kéziratának és másolatainak története pedig igazi magyar filológiai rémregény, azzal a végkifejlettel, hogy az eredeti kézirat természetesen a nyomdai munkálatok fázisában bukkan fel.

Ebből következik, amit R. Várkonyi Ágnes úgy panaszol, hogy a napló bár „elkerülte a XVII. századi forrásainkat tizedelő tűzhalált, mégis holt forrás maradt, kallódott, hányódott csendesen, tartalmát nem építették be műveikbe a tudósok soha”. Valóban: azt sem tudtuk, „hogyan létezik egyáltalán”. A naplóíró Rákóczi László tehát olyan új régi magyar szerző, akit voltaképpen csak 1990-től ismerünk.

Nem utólag szülizált, hanem az eseményekkel egyidejű, naponként papírra vetett vagy diktált diárium nyílik ki előttünk. Nyelve érzékletes, spontán stílusa a szóbeliséget idézi; leírásait és miniatur „elbeszéléseit” a napi be-

számolók frissessége, a legapróbb élettények-re való kiterjeszkedés teszi érdekessé. Értékessé pedig az információgazdagság, a szociológiai hitel és a naplóíró különös egyénisége.

A napló nem emlékirat: nem válogatja meg anyagát Rákócziak is minden egyformán fontos, lett légyen szó a magyar szent koronának a pozsonyi várból való leviteléről (133. o.) vagy arról, hogy szélpuskájával véletlenül meglőtte „az német inasnak kezét” (356. o.), hiszen a koronalevitelnél is ő segédkezett, a szélpuskával is ő lődözött. Az egybefolyó naplóból nehezen is különíthetni el összefüggő részeket. Ilyen mégis az 1655. évi országgyűlésen való részvétel (Pozsony–Bécs: 1655. március 11.–július 1.); a portyázó egri törökök elleni vonulás (1656. április 24–29., augusztus 26–29.; ennek az epizódnak címet is ad: *Memoriale*); első erdélyi útja (1656. szeptember 29.–október 19.); lengyel földre menetele, címe szerint: *NB. Lengyelországi utam* (1657. február 14.–március 3.); a felvidéki városok végigjárása hűségesküjük letétele ügyében (1657. július); második erdélyi útja (1657. október 25.–november 13.); Nagyszombat, Pozsony és Bécs felkeresése (1658. április 18.–május 1.). De Bécs vagy Pozsony mozgalmas eseményeihez, változatos látványokhoz képest akkor sem érdektelen és akkor sem unalmas a Rákóczi-napló, ha éppen csak túttekint a zborói kastély falán. A bécsi Szent István-dóm tornya élmenyként s naplótárgyként egyenrangú a Szászsebes fölötti „látóhalommal” vagy a Duna-jec körülcsapdosta Tajték-kő-sziklával, a pozsonyi Duna-part zöldjében elfogyasztott társasági vacsora sem hangulatosaabb élmény, mint sárosi birtokán a „szőlő alatt való forrásnál” vagy akár egy pusztá fennsíkon ebédelni.

Az élet örömteli dolgait mindenben megláttni és átéltni: kiegyensúlyozott személyiségre vall. Rákóczi nem is lobogtat indulatokat, szemlélődik inkább, és magát sem akarja fölibe helyezni másoknak. Naplójában nem található egyetlen öngazoló, képességeit vagy erejéit dicsérő kijelentés sem. Legfeljebb tolvajról mond eltéltőt. De inkább tartózkodik az stéletmondástól. Mindössze azzal emeli magát mások fölé, hogy az ő lova gyorsabb a versenyvágóban, mint a másoké. Személyiségképe is úgy mutatkozik meg a naplóban, hogy egyáltalán nem törekszik annak megrajzolására. Nem nyújt tehát tudatos személyiségrajzot, és oly sok mindenről nem is beszél.

* Lábjegyzetekkel nem terhelem az olvasót, a naplókiadásból vett idézetek oldalszámait zárójelben adom.

(Amiről hallgat) Ez a „mondanivalóját szoros szálakkal őrző” forrásmunka – mutat rá R. Várkonyi Ágnes – elhallgatja például a politikát. „A magyar politika történelmét hadieseményekre egyszerűsítő militáris felfogás” nem is találhat benne kutatnivalót, mint ahogy Rákóczi pályafutásából korábban is csak a tragikus váradi epizódot emelte ki. Ez a politikai felfogások és politikusi arcélek körvonalazásától, hadiesemények elbeszélésétől óvakodó napló a szerző világlátásának és világtképeinek elemeit inkább egy holland enteriőr, egy életkép vagy tájat ábrázoló festmény aprólékos, bensőséges részleteivel világítja meg, semmint politikai és vallási elfogultsággal vagy kürtszóval, dobpergéssel.

A politikáról és vitézségről Rákóczi talán azért hallgat, mert szándékosan nem akar róla szólni: egy nagy jövőjű politikus, akit Bécs éppúgy favorizálhat és „befektethet”, mint Erdély, az ne hagyjon nyomot aspirációiról. Ne feledjük azt sem, a fiatal Rákóczi, aki húszesztendőskorában kezd diáriumaéhoz, s huszonöt évesen már abba is hagyja (legalábbis ennek az öt esztendőnek a naplója maradt fenn), még nem került sorsdöntő vagy drámai helyzetekbe, nincs, ami felkavarja, ami határozottabb állásfoglalásra késztesse. Nyugalmas „kompjártai” Bécs és Erdély, a Felvidék és Lengyelország között természetesen politikai indítékúak, de nincs „haza vagy halál!” nagyszágrendjük. Mindazonáltal Rákóczi László tisztán látó politikusnak tűnik fel naplója tanulsága szerint. „Ez nap eligálták Rhédey Ferencet pütkösi királyságra” (322. o.) – jegyzi fel 1657. november 1-jén, amikor II. Rákóczi Györgynek le kellett tennie a fejedelemséget. A találó szólásmondásba burkolt közlés az időlegességre vonatkozik, hiszen Rhédey csak 1658. január 14-ig volt „pütkösi király”. Onnan a naplóíró jólértesültsége, hogy magával II. Rákóczi Györggyel cserélt eszmét erről a lakúcai húzásról: „Die prima Novembris. Ez nap resignálta ad tempus az Fejedelemséget (egyhány ízben eleget beszéltem az Fejedelemmel ő nagyságával...”, 322. o.). Finom „elírás”, hogy még a pütkösi királyságra való eligálás említése után is Rákócziról beszél „fejedelem ő nagyságaként”: öszor is így nevezi! S végül – kivételesen – stíletét is megfogalmazza a történekről: „Erdély Tündérország”. Ami azt jelentü: Erdélyben állandóan szeszélyesen változnak a

dolgok. A történész szerinti „nem tudjuk, hogy bírlaként vagy magyarázatként velette papírra” ezt a szöveget, aminek stílusértéke – tesszem hozzá – éppolyan, mint a „pütkösi királyság”-é. Rákóczi talán se nem bírálta, se nem magyarázott Erdély Tündérország voltával, egyszerűen tudomásul vette, konstataálta a tényt: lám, Erdély most is Tündérországnak bizonyult, de jó majd más idő mindjárt, amikor elmúlik Rhédey pütkösi királysága. Az óvatos, „cenzúrabiztos”, proverbiumos helyzetmegítélésben a Rákóczi-házba vetett hit mutatkozik meg. Íme, így őri mondánivalóját „szoros szálakkal” a Rákóczi-napló, és látszólag így „nincs benne semmi politika”.

Az erdélyi út indítéka a naplóból természetesen nem derül ki, és csak halovány nyoma van annak is, hogy miért kereste fel II. Rákóczi Györgyöt korábban, 1657 telén lengyel földön. Tegyük fel, hogy lengyelországi követjárásáról nem ismerjük a történettudomány megállapításait (lásd R. Várkonyi Ágnes utószavának 378. oldalát), hagyatkozzunk csak válaszárt a napló szövegére. A fejedelemtől már lengyel földön kap egy levelet február 20-án, de Rákóczi György ezt még Zboróra küldte, onnan hozták most utána (271. o.): „Érkezett hozzám Zakarias szabadosom Zboróról, az atyámszótól [= feleségemtől], püspök uram és az Fejedelem ő nagysága leveleivel.” Rákóczi László gyorsfutárokkal válaszol: „Ez városban immár túl veszedelmes állapotok lévén, az sok rossz hírre való képest küldöttük egy trombitással Bakai szolgómat az előjáró kozák s magyar hadak eleiben, ahaván jelenteni, micsoda járatbeli emberek vagyunk ő Felségétől.” „Ő nagysága”: az erdélyi fejedelem, de ki ez az „ő Felsége”? Csak Lipót császár lehet, a köveiség tehát az ő megbízásából ment végbe. A naplóíró itt „elszólja” magát, de aztán megint hallgat, pedig 21-én a biztonság kedvéért leveleket is továbbít a fejedelemnek két másik trombitással, 24-étől pedig már öszor is együtt ebédelnek-vacsorálnak, s 28-án még a harcra bocsátandó hadakat is közösen szemlélik meg. A búcsúebéd 28-án zajlik, s Rákóczi úgy indul haza Zboró felé, hogy naplója idézett egyetlen „elszólását” nem szaporítja. A búcsúebéd napján a fejedelem is beszámol anyjához, Lorántffy Zsuzsannához írt levelében Rákóczi Lászlóval történt találkozásáról, és megerősíti, amit unokaöccse követségéről mondhattunk: „Cancellarius

uram pénzeken érkezék hozzánk, ökegyelmével Rákóczi László uram [...] követésége summája csak ez, ő felsége atyáiképpen intet, tegyék le az fegyvert." Titkosrással még azt is hozzáteszi: „megmulatta instrukcióját, nagyságodnak is írt őfelsége, inszen minket nagyságod, tegyék le az fegyvert, ez megjegyzésre való, féld, nagyságodnak is búsulása, kára ne következék. Nádasdi uram azt írja, azzal ne gondoljunk...". Nádasdy Ferenc tanácsa összefügghet azzal, hogy Rákóczi László már lengyel földre indulása másnapján, február 15-én levelet írt „jó reggelt Kobelankáról Nádasdy uramnak" (269–270. o.).

Talányosabb helye a naplónak egy erdélyi színterű korábbi utalása. Első erdélyi útján, 1656. október 11-én jegyzi fel Rákóczi, hogy miután Alvincon járt a fejedelemmel, másnap (252. o.) „Mentünk vadászni, ettünk ebédet Szászsebes felett való igen szép látóhalmom, ebéd után fogtunk [= fogtunk] két szarvast [...] N. B. Császár bagolyhússal lakozik." A látóhalmi ebédelés közben hangozhatott el ez a különös pletyka vagy információ. Úgy látszik, Rákóczi László is a csípős nyelvű erdélyi uraktól hallotta. De vajon mit jelent? A bagollyal kapcsolatos magyar szólások és szóösszetételek lefokozó és gúnyos értelműek. A *bagolyfölstököm* olyan reggeli, ami csak egy korty italból és kenyérből áll, a *bagolyhú* 'vadházasság', a *bagolytúd* 'aszalt gyümölcs' vagy 'böjti eledel', a *bagolyhús* pedig 'az elszívott pipadohány ragacsos, fekete, undorító maradéka'. Jeles szólamagyarázónk, O. Nagy Gábor szerint „a bagoly és a bagó a *szőfjéltés* szempontjából ugyanaz az egy szó", ez a pipamocskok tehát a bagó, ami bagózik 'dohányoz' szavunkban ma is él. Egy 1831-ben megjelent szótár – tudjuk meg ugyanonnan – „még nem ismeri a bagó szót, hanem csak a bagolyhúst, és azt így értelmezi: *Így nevezik a szegény legények azt a zsíros dohányt, mely a pipaázás után a pipa fenekén marad*." Ehhez képest a Rákóczi-napló adata igen korai, feltehetően már ebben is 'pipamocskot' jelent a bagolyhús. A császár (III. Ferdinánd, aki talán beteg volt, mert fél év múlva, 1657. április 2-án halála is elkövetkezett) ennél fogva az ekkor már divatozó dohányzással próbálkozhatott, mégpedig igen mohón – legalábbis így tudták a látóhalmi ebéd résztvevői –, mert a *lakik*, *lakozik*, *lakmározik*, *habzsol*' jelentéssel is bír. A borított igencsak kedvelő II. Rákóczi György egyik le-

vele egyenesen a *lakás* 'mulat' jelentését őrizte meg.

Nem álltóm, hogy a fenti fejtegetés szó szerinti rászabható Ferdinánd császárra, hiszen a Rákóczi feljegyzete mondás 1656-ban mást is jelenthetett, de hogy őfelségét éppen nem elismeréssel illették a látóhalmi ebédelők, ez kétségtelen. – Minderről Rákóczi csak így rejtve, szólásmondásba burkolva nyilatkozhat, s ha nem törjük fel a napló titkának pecséteit, mindez rejtve is marad.

(Amiről beszél) Amiről Rákóczi naplója nyíltan szól, az a bőség zavarába hozza a rendszerezéssel próbálkozót. Minden mondata, minden egyes szava örömteli életinformáció: gazdagon megvilágítják hétköznapjait, környezetét és személyiségét. Ebből a gazdagságból bárhol és bármilyen felmeríthető.

„*Kimutatható, hogy Rákóczi László életvittele a főúri elit követelményeinek felel meg. Most kezd kikristályosodni körülötte az »Udvar«. Minél a főmélóságok – a nádor, az országbíró, a bán, az érsek – udvarai lehettek. A kutatók szorgalmas feladata lesz majd elvégezni az összehasonlítást*” – tűzi ki az egyik megoldandó feladatot a naplókiadás történeti utószava. Én csak azt vetem a majdani vizsgálódások serpenyőjébe, amit Rákóczi udvaráról a napló szövegéből megtudhattam.

A feleség, a fiatal főúrnál három évvel idősebb Nagymihályi Bánffy Erzsébet körül *fraucimmerek* forgolódnak, s közöttük németek is (58. o.): „*Az atyámfiaának egyik német fraucimmerét egyik kis őzecske leverte az lábáról. Etc...*” – ha ugyan ez az „*Etc...*” nem egy vérmes lovászfiút jelent!); őt segíti a házi gyógyító orvosasszony, a *dajka* és a társalkodó-, nevelőnői feladatokat ellátó *őregasszony* is. Amikor Rákóczi László 1656-ban lengyel törpe leánykával teszi teljessé udvartartását (210., 233. o.), egyenesen a császár példáját követi: bécsi ebédjén „*az ő Felsőge egyik törpéje is*” vendége volt (ajándékozott neki „*egy lóra való szerszámot s egy leveször kecskét*”, 127. o.). Azért választhat törpe leánykát, mert 1655-ben nekik is kislányuk született (Rákóczi Erzsébet, azaz Erzsébetkő → *Betkő*, ahogy a napló emlegeti). Olykor kétes hírnő dámák is betévedtek Zboróra: „*Érkezik Bécsből Pozsonyi Márton pohárnokom, vásárlással és német ruhós dámmakkal s egy lakatással*” (25. o.), s később „*Az német lányok szerencsét próbálnak. NB.*” – alig-

ha az úrnő, Bánffy Erzsébet örömére. Ő a szolidabb cselédnőket kedvelte, akikkel kender nyútt (154. o.: „*Mentem ki a mezőre az atyámfia után, az holott kender nyútteteli traucim-mereivel*”), cseresznyét szedett (még vendéget is elküldte „*az leányokkal cseresznyére hintón*”, 234. o.), vagy „*meggyes borokat csinált*” (53. o.), s ha fejősteheneket kaptak ajándékba (31. o.), azokat is Erzsébet asszonynak küldték. A férj sem csak ékszereket vásárolt asszonyának: Debrecenből „*vásárfiában*” vett neki „*egy bóla szappant*” (253. o.), amikor pedig puskásai hoztak „*elevenen egy sejtér gémet*”, azt is „*küldötte mindjárt be feleségének*” (a fehér gémet különben épp akkor hozták a puskások, amikor a major mellett „*laptázott*” szolgálival, „*kiúvén magával az kis Belkót is*”, 315. o.).

És természetesen nem hiányzott a Rákóczi-udvarból a számtartó, a sáfár, az udvarbíró, a tisztartó, a deák (vagy tisztartó deák), az inas (német és horvát inas is volt), a hoffmester, a lovászmester, a völcslőasztmester, a porkolab, a tömlőctartó, a vadász, a pecér, a soltész (37. o.: „*Osztottam kopófiákat ki neveltetni az soltészokra*”), az udvari kapitány, a hadnagy, a zászlótartó; a gyalogok, a puskások hada (akiket többször megmustrál, gyakorlatoztat és rendszeresen fizet, 175., 200., 215., 331. o.), a trombitás, a konyhamester, a szakács, az asztalnok, az étkefogó, a pohárnok, a borsoló, a tálnok, a csizmadia, a szűcs, a gombkötő, a molnár, a lantos (ha kölcsönbe kapta is), a virgincs, a hegedűs, a sáros (a török és a bizetelt lengyel sáros is, vö. 183. o.: „*Adtam az lengyel sárosoknak conventiókat*”), a képtör, az említett törpe és az udvari prédikátor. A lakatost, a doktort, a borbélyt, az orgonacsínálót, az ötvöst, a hóhért azonban a városból kellett hozatni (Bécsből, Selmechányáról, Nyitráról, Bártfáról, Eperjésről, a prókator meg Pozsonyban volt kéznél). Az udvarnép nem mindig csak a maga dolgát tette: a trombitás, a virgincs vagy a soltész is elvitt egy levelet, a pohárnok is kitisztított egy köntöst, a képtör is megírta vagy lemasolta egy levél szövegét, a molnár is bajlódott a kopófiák nevelésével. Egyedül a magabíró vagy egyszerűen szélhámos bártfai órásmester sértette meg ezt az értelmes munkamegosztást (74. o.: „*Az bártfai órásmester Igeleti szerint nem tudja kiüzni az patkányokat a várból, és árestőlják érte gondviselő szolgálóm, minthogy fizetést is vött fel rá*”).

A zborói kastélyt és környékét már töredékesebben rekonstruálhatjuk Rákóczi naplójá-

ból: külső kert, belső kert, virágoskert, konyhakház, fűrészház, képtörő háza, kerti tekepólya; malom, major, üveghuta, papírosmalom, halastó, csűrőskert, fűrészmalom, juhkosár, szőlőskert, kaszáló, kenderföld, cseresznyeskert, búzaföld. Annál bőségesebb, amit az erdők, mezők, vizek vadászszákmányként kínálnak: nyúl, farkas, őz, szarvas, vadkecske, vadmacska, róka, medve, erdei (= vaddisznó), nyest, gyöngyvir, (vízmadár'), fajt, reznek, (tűzokléle költözőmadár'), búvár, (búvármadár'), galamb, fogoly, fűrj, császármadár, húsos madár, fu (vadréce'), vadliúd, tüzök, kercesen, gémm, daru, vadkacsa; és ami emni-innivaló az asztalra kerül: olaj, brinza, bor, ser, márc, (méhsör'), bárány, marha, tyúk, tyúkmony, sügér, kárász, lepényhal, tok, csuka, lazac, menyhal, pisztráng, potyka, kecsge, szarvasgomba, uborka, meggy, cseresnye, dinnye, alma. Rákóczi László szenvedélyes vadász (kopói, vizslái, agarai vannak); kedvtelésből kakukkra, hollóra is ráló, „szárnyáról” szedi le a fecskét (135., 142. o.), hálóval vagy karvallyal is fog fürjet, a halászáshoz és a haltenyésztéshez pedig különösen érti.

Legkedvesebb állata természetesen a ló. Parasztló, gyermekló, szerkébe való ló, paripa (hátasló) között mindig különbséget tesz; divatos, „fakó, festett farkú paripát” vásárol (327. o.); a felesége „szekerébe való hat fakó lovat és egyik babos lovat” méneseinek „hágaldására” küldi (287. o.); „babos lovat”, „az kis barnát” és „egri lovat” – amelyik talán a 1656. évi katonai vállalkozás idején volt vele – különös szeretettel tartja (338. o.: „*Egri kedves lovam nyavalyásdágán szomorkodtam*”, 338. o.); értő szolgálival a debreceni ménesből válogat (253. o.); Kakas nevű lován nyilazó mutatványokkal mulatja magát (66. o.: „*tegzettem talár módra az Kakas nevű lovon*”, ezt a Kakast később mégis elajándékozza Semsey Ferencnek); gondját viselteti egyik megbetegedett szekeres lovának (363. o.: „*Metszettem ki lovászmesteremmel [...] első jobb lábán az vastag eret*”); a legkedveltebb paripákat pedig nevükön örökösi meg: Vajda, Keresztes, Herceg, Imec, Dajka, Csajka, Kakas, Szerencsen, Barcsai, Szarvas, Fickó, Ficsúr.

Lókatálogosomat még egy érdekes névvel kell többtenem. A napló 1655. április 29-i bejegyzése őrizte meg: „*Mentünk ki egynehány urakkal nyulászni, öllenek az kopók egy nyulat. Futtattam fogadásból Serényi Andrással és nyertem a Karabelán egy pár pisztolyt tőle*” (119. o.). Előbb úgy véltem, hogy ez az olaszos hangzású kara-

bela (carabella) valaminő szerencsejáték volt. Hausner Gábor azonban arra hívta fel a figyelmemet, hogy Esterházy Pál 1651. évi tudósítása szerint a *Karabela (Carabella)* is lónév: „*Posomba érkezvén penig, Pálffy Pál palatinushoz mentem köszönteni, ki [...] egy szép pej lovat is adott ajándékon, ki Carabellának hítták.*” Hadd tegyem ehhez hozzá: ez a *Karabela – Carabella* értékes adat, mert nagyon valószínű, hogy meg egyezik a SZIGETI VESZÉDELEM leghíresebb lónévvel, *Karabulla*. Az olaszra érzékeny fül a Carabellát *Cara bellának* hallja (s ez nőnemben „Kedves szép’-et, „lóra fordítva” kancát jelent), pedig a *Karabela* a „Fekete felhő” jelentésű török *Karabulhoz* (← *Kara bulut*) áll közelebb. Amirassen szerencsen vezér szélitől fogant fekete csodalovát nevezi így Zrínyi az eposz I. énekének 79–80. versszakában:

„Ezek előtt mégyen vitéz Amirassen,
Maga is fekete, lova is szerencsen.
Az ő kedves lova Karabul, kényessen
Mellyet ű jártatott had előtt s hevélyen.

Mondják, hogy Karabul nagy Arabiában
Szélről fogantatott egy híres kancában:
Híhető is, szélben, mert nincs sem az lángban
Oly vidámság, gyorsaság, mint vagon abban.”

Zrínyi verseskötönyve 1651 augusztusában jelent meg, nem hihető ezért, hogy a költő sugallatára Pálffy Pál azonnali Karabellának nevezte el egyik lovát. Inkább már Zrínyi is a magyarországi törökös lónévdívat után járt, és persze történeti forrásokat követett.

Zboró és Kistapolcsány ura gondosan ügyel a birtokain folyó munkálatokra („*Mentem ki mutatónul az vetőkhöz a mezőre és az ugarföldnek is megtekintésére*”; „*Mentem ki az nagy halastóhoz a munkásokat látni, és onnan a kis halastóhoz*”, 345–346. o.); olykor mulatságként még a szénahányó villát is kézbe veszi („*Mentem ki ebéd után szolgálímmal mulatsággul szénát takarni*”, 353. o.).

Kertészkedéssel azonban már elmélyülten foglalkozik, s örömet lel a szép kertekben. Itáliában láthatott szép kerteket, de feleségével együtt megfordult a leghíresebb bécsi és pozsonyi kertekben is („*Ő Felsége*” és „*az öreg császárné*” kertjét „*megórták és nézlették*”, 311–312. o.); a Lippay érsek pozsonyi nyári palotája mögötti kerthe kétszer is sort kerfettek, és itt az érsek „*szép virágokkal és szépen megérett eper-*

jekkel” kedveskedett nekik (109., 134. o.). Czobor Imre tárnokmester pozsonyi kertjében pedig nemcsak megnézegették „*az utzimesterségeket*”, hanem „*bocsátották meg*”, azaz működtették is azokat (123., 129. o.).

Hogyan követte Rákóczi László ezeket a mintákat a maga külső, belső és virágoskertjében, nem tudhatni. A kertszeretet és a gondos kertművelés megannyi jele azonban idézhető naplójából. Akárcsak a kertjeire szintén nagy gondot fordító Zrínyi, ő is küld és kap ajándékba vagy vásárol magvakat, gyökereket, palántákat, oltványvesszőket: „*Az kerteket megnézegettem*” (28. o.); „*Látogatam zborói kertöket oda-érkezvén*” (55. o.); „*Nézegettem meg kertjeimet*” (284. o.); „*tértem be a szomolyai kerbe az oltványokat látni*” (299. o.); „*Küldtem kocsin Állat Gáspárt Lőcsére virágokért [...] fundáltam kiskertel, oltottam fákat*” (25–26. o.); „*Ilvay páter küldött tulipángyökereket*” (255. o.); „*küldött Malonyai kendermagot*” (256. o.); „*Hoztak leveleket Kistapolcsányról oltnivaló gyümölcságakkal és holmi magokkal együtt*” (282. o.); „*Ültettem be oltványokkal az kis tó felett való kertcskét*” (215. o.); „*Feles számú gyümölcsfákat oltottam. Vad fákat hozlanak Szolcsán felől*” (344. o.); „*Mentem ki az kerbe, és ott oltottam magam egy-néhány gyümölcsfákat*” (346. o.). Még citrom-, narancs- és olajfa is került a Rákóczi házaspár kertjeibe: „*Citromfákat hoznak*” (40. o.); „*Jött hozzám pater guardián uram Sebesről, s hozott egy plántálni való olajfa fiatal az atyámfia számára*” (284. o.); „*Kistapolcsányról citrom, narancs s egyéb kerti eszközökkel érkeztek*” (285. o.).

Rákóczi Lászlónak még a főzéshez is volt hajlandósága és képessége. A magyar régiség naplóirodalmából én nem ismerek másik példát arra, hogy egy fiatal gróf kézbe veszi a főzőkanalat, és erről írásban is beszámol. Nem is akármit és nem is akárkiknek főzött: pisztángot készített az egri püspöknek és Mosdóssy Imre szepesi kamarai tanácsosnak. Szemben felől „*megindulván Bártfa felé, mentünk Hertnekre, fogattunk pisztángokat a hallartóból. Gazdálkodtam magam főzte étkekkel egri püspök uramnak és Mosdóssy Imre uramnak*” (301. o.). A három nappal később történetek összefoglalásához az íródeák szúrja be ezt a *nota* benét: „*Uram ő nagysága penig Lublón maradt ebédre, vacsorára ment ki Busócra s maga is főzött ő nagysága* (302. o.). Megjegyzendő, hogy Rákóczi a maga főúri szintje alatt is szeret étkezni: két-

szer „*az konyhamester szállásán*” vacsorál, vendégekkel és feleségével együtt, másodszor ott is háltnak a konyhamester hrabkói házában. Ez utóbbi szabályos kirándulás volt: másnap reggel a Szent Anna kútja nevű forrást keresték fel, „*s innen ebédre mentek vissza konyhamestere házához*” (198., 305. o.).

Ez a *nota bene*vel is kiemelt kuriózus tulajdonság (és ennek természetes megvallása) Rákóczit már elkülönözi kortársaitól. A napló kettős tükrű személyiségképében eddig a XVII. századi mindennapok egyik főúrszerplőjét szemlélhettük. Egy volt sokuk közül; inkább csak a részletek iránti fogékonyságával, akkurátus pontosságával, a szinte mechanikus naplózókészséggel különbözött kortársaitól. Egyébként nagyjából ugyanazt tette, amit azok: a hamis bírót, a török rabot, az engedetlen jobbágyot megverette, a tolvajt kivégeztetése előtt megtortúrázta; néhanapján az elalvásig megrészegetett a táncsal folyatódó hosszú étkezések végén; megbámulta az ördögűzést; izgatta a szerencsejáték passziója és így tovább. Rákóczi László habitusa azonban még ezekben a korjellemező, közönsége-sebb létezési szférákban is nemesebbnek, megemeltebb erkölcsiségűnek, érzékenyebbnek látszik, s számos előremutató személyiségvonása, hajlama, képessége van. A napló másik tükre ezt a Rákóczi Lászlót mutatja.

(*Amiben új, és amiről újat mond*) A Rákóczi-naplóban mind az átlagos, mind az új személyiségvonások manifesztálódnak. Azt hiszem, a naplóírás önkifejezéssé lett „kényszere” eredetileg Rákóczi nevelésének volt tartozéka. Hogy korábbi példát mondjak: Bethlen Gábor határozottan arra kötelezte a század húszas éveiben az agyonnevelt, mégis szemirekellő Bethlen Pétert, hogy naplót vezessen. Rákóczi László is hasonló előírásnak engedve vezethetett iúneráriumot már Itáliában, és ez a beidegződés működhet benne a maga uraként is. Mennyi sivár, átlagos naplót ismerünk az övéhez képest! A Rákóczi-napló friss atmoszférája, személyiségképének szintje és a természetes közlésvágy üdítő újdonsága a száraz, élettelen penzumdiáriumok áradatában.

A történész szerint „*Rákóczi László minden napjaiból világias mentalitás sugárzik felénk [...] Különösképpen kedvelte a természetet*” (389–390. o.). Telitalálat-észrevételek. Szepsi Csom-

bor naiv, részletező módszere és mohó közlés-vágya, a kiválóan művelt Bethlen Miklós fölnye és nagyvonalúsága egyaránt jellemzi a napló szókszavúságukban is lényegre törő tudósításait, s mert Rákóczi mindent leír, személyiségének rá jellemző és új vonásait is megörökíti.

Lengyelországi küldetésének szenttelen descriptiójából hirtelen kiválik ez a részlet: „*Érkeztem Kanczuga nevű városba, kit az Fejedelem ő nagyságám hadai felvertének, s egy részét meg is égetvén, feles embereket öltének meg lakosiban, kik közül az piacon láttam magam is egy halt embert, melyet a dísznök öltének, az útfélen fektében*” (275. o.). Rákóczi Lászlót elborzasztja a látvány, riasztónak találja a feles öldöklést, bár a sok „*ő nagyságammal*” nem győzi köteles tiszteletét jeleníteni. Amikor Rákóczi György tartóztatná, hanyatt-homlok igyekszik hazafelé: „*Küldte utánam egy étkefogóját az Fejedelem ő nagysága levéllel, kívánván visszatérésemel, és ő nagyságamnál továbbmaradásomat. De ssetvén házamhoz, [...] meg nem maradtam*” (Uo.). Akkor sincs nyoma lelkesedésének, amikor Eger felé vonulnak, Lengyelországban pedig inkább a templomokban látott „*sok szép írások és építaphiumok*” (270. o.) köik le figyelme. A praemislei templomokat például mind megjárta, „*és az Dominikanusok templomában nézegette meg szegény Jakusits János temetését [= síremlékét] is*” (273. o.). Jakusits György egri püspök öccséről van szó, aki 1649-ben halt meg. Nem tudom, hogy került Lengyelországba meghalni a szegről-végről rokon Jakusits János, de nem lehetett jó előjel ott állni síremléke előtt. És Rákóczi hazatérése után is baljóslatú dolgok történtek. Március 5-én még olyan nagy hó volt, hogy nem bírta a lovat, vadászni sem mehetett ki (a Kárpátokon való téli átkelés majd Rákóczi fejedelem megtépázott seregét is tovább tizedelte), 6-án pedig „*döglött meg*” az a „*gyermeklova*”, amelyen Bakai nevű szolgája járt vele Lengyelországban (277. o.).

A baljós jelekkel körülvett lengyel út a maga riasztó tapasztalataival a sietve visszatérő Rákóczi László érzelmi idegenkedését tükrözi. Most talán valódi azonosulással teljesítette a bécsi megbízatást. A Szászsebes fölötti látóhalmon még béke volt: ott érezte ő jól magát, és a „*bagolyhússal lakozó*” császár kiplettykálását is meg merte engedni magának. Elborzadt azonban, amidőn azt kellett látnia a kanczuga

piactéren, hogyan lakmároznak a disznók egy hullán.

Egy látóhalom tetejéről nyugalmasan széttekinteni: Rákóczi László életeszményének, természetkultuszának ez volt a mindig vágyott kifejeződése.

Megvolt a maga látóhalma Rákóczinak otthon, a Felvidéken is: a Dunajec melletti Tajték-kő-szikla. Ide mindig nagy kedvvel, megnyugvasképpen igazította kirándulásait: „*Mentem ebéd után szolgálómmal, egyméhóny lóval és gyaloghintómmal által a Dunavicz vizen, az lengyelországi határban lévő Tajték-kő-sziklára, az halott hadtám jelet is. Innen lejövet firedtem a Dunavicz vizében, melynek partján öttem vacsorát is*” (48. o.). 1653 júliusában történt ez, s július–augusztust később is „*klasztromi jószágában*”, a Dunajechez közel töltötte (a major mellett itt volt a nagy halastó és a fűrészmalom is). Ezek a nyaralások nem múltak el furdések, horgászatok, hajókézások s hegymászó kirándulás nélkül. 1656-ban már június végén ez kerül a naplóba: „*Mentem fel az clastrom felett levő nagy kősziklára, igen vígan mulattunk ott fent. Onnan [oda, ahol] Szent Kunigunda az mely útr-ban lakott, nagy fáradsággal*” (232. o.). Lexikonadat, hogy a később szentté avatott Kunigunda (1224–1292) IV. Béla lánya volt, s férjhez ment ugyan Boleszlo lengyel herceghez, de véle szűzies életet élt, a szandeci apácázárdában halt meg, szentté azonban csak 1690-ben avatták; ő a lengyeliség egyik védőszentje. A hagiográfia pontos választ adhatna rá, hol is volt ez a vár és a megmászott szikla, s azonos-e a Tajték-kővel.

A nyomasztó lengyelországi élmények ez-tendejében különösen változatos a gondtalan klastrombirtoki nyaralás. Rákóczi vendégeket is kalauzol, és a hölgyek is egyenrangú résztvevői a horgászó, hajókéző, hegymászó, szabadban étkező programoknak. Feljegyzései augusztus 2-án: „*Mentem halászlátni az atyámfival az hanusfalusi patakba, és fogattunk szép pisztrángokat [...] Mentem ki Praemiskáné asszonyom eleibe, és beérkezvén mulogattam meg az clastrombéli épületeket ezeknek. Vacsorát öttünk az hársfán [= a hársfa alatt], innen bémenvén az eső miatt, a clastromban is vígan mulattunk.*” 3-án: „*Mentünk ki feleségemmel és Praemiskáné asszonyommal az Dunaviczre halászlátni, és kezdetünk hozzá Fel-sztromocnál, s azután ebédre visszamentünk az*

clastromba. Ebéd után mentem hajókázni a Dunaviczre a majoron felül kezdvén, s Péchy Ádámmal mentem be az kőszikláig hajón, és találtam az atyámfival Praemiskáné asszonyomat is mulatságokban.” 4-én: „*Ebéd után Praemiskáné asszonyom is velem lévén, mentem halászlátni az majorhoz, s vacsorát a belső kertben öttünk.*” (5-e vasárnap lévén, templomban voltak.) 6-án: „*Ebéd után mentem fel a Dunaviczre firedni, s vettem egy csolnakot egy tollron egy asszonyembertől. Vacsora után mentem alá csolnakon az halászokhoz. Fogattam lazacot No. 3, kinek egyikét mindjárt ugyanott megfőzvetvén [...] jókedvvel mulattunk s táncoltunk is*” (308–309. o.). Boldog hat napjuk lehetett! És hátravolt még 25-én a Tajték-kő szokásos megmászása: „*Mentünk ebéd után az Dunaviczparton való nagy kősziklára, vesztetem el nyakamból Spanyol keresztet és Agnus Dei*” (311. o.). A közelben lévő „*höllyukak*”, azaz barlangok is nevezetességnek számítottak, Rákóczi ezeket is bejárta korábban (49. o.).

Ez a „*világias mentalitás*” jól beleilleszthető a XVII. század első felén-közepén éppen a Felső-Magyarországon kibontakozó természetkultuszba. Különösen a síkság és a szelíd dombok közül váratlan fenséggel felszökő Tatra talánya foglalkoztatta sokak kíváncsiságát. A késmárki Frölich Dávid már 1615 nyarán megmászta a Tatra egyik bércét, valószínűleg a Lomnici-csúcsot, s MEDULLA-ja (1639) és CYNOSURA-ja (1644) közölte tapasztalatait. A Felvidéken is megfordult Zrínyi a Tatra jelentős Késmárk kőszikláival példálózik idilljei és eposza hasonlataiban. Az Erdélyből e tájra vezető Fráter Pál pedig éppen a Rákóczi-napló tudósításával megegyező élményeket foglal versbe:

„*Az magas Krivánnak kősziklás tetején,
Reggel, mikor gyéren csillagzik az napfény,
Az zöld fenyves között vadakat kergetvén...*”

De Balassi Bálint is a történelmi Magyarország e legszebb s legmagasabb hegyvidékének tájaira való volt, s Rimay János élete nagy része ugyancsak itt telt. Bele is írta Balassi-elogiumába a nagy előd hibbei nyugóhelyének topográfiai hitelesítéséül (talán még Fráter Pált is ösztönözte):

„*Hibbe városának hol nyugszol, állása
Ott vagyon, Krivánnak hol magas havassa...*”

Rákóczi László új felfedezésként a maga Dunajec-parú Tájék-kő-szikláját emelte a Lomnici- és a Kriván-csúcs magasába. A hegy-mászást, barlangászatot, hajókázást (eveztést), horgászatot-halászszt – többnyire feleségével együtt – szinte már sportként űzte, meg sem rezzenhettek hát, amikor például „szőlőkre kötözvén”, azaz tutajon keltek át a sebes Vágon (339., 359. o.) vagy éjjel, fátyalfénynél a Tiszán (14. o.). Ha ez a fiatalember télen szánra ült, akkor sem csak közlekedett, olykor vakmerő ügyességét próbálta ki („Szánkóztam az kastély árkában jégem, s fel is dőltem”, 335. o.).

Bizonyos foglalatosságok már mai szemmel is sportnak minősíthetők. Ilyen a nyíllövés (rendszerint ebéd után múlatta magát nyílzással, „kézi íjjal”, 32., 40., 221., 277. o.), a tatár módra való tegzés (ezt lóhátról kellett űzni, 66. o.), a koszorúzás (ez is lóhátról történt, különösen Dajka nevű lova volt jó koszorúzó paripa, 42., 162., 336. o.), a lapúzás (58., 315. o., a bécsi laptaházban is járt: 111. o.), a gyűrűkeltés (281. o.), a tekés (221. o.: „Vacsora után a kertben ő hegyelméssel tekéztem”), a puskás hadinépet is gyakoroltató céllövés vagy lágylövés (68., 96., 98., 104., 113., 119., 125., 156., 319., 360. o.), valamint a futóverseny, bár ennek naplóbeli esete inkább játék, mint sportos versengés („löttem célt élelfogóimnak, és elsőben egy tallért, azután egy forintot téven fel, azé volt a nyereség, amelyik jobban futhatott”, 320. o.).

Főúrihajniknak érteniök kellett ezekhez a testüket, ügyességüket edző próbákhoz. kötelezően hozzátartoztak az udvari neveléshez és életformához, a kor vitézi eszményének, szépség- és hősfelfogásának attribútumai voltak. Amikor 1652-ben a nagyvezekényi csatában elkövetkezett gróf Esterházy László „vélelten halála”, a „szép grófot”, Zrínyi másik kedves fiatal barátját így siratta el a Rákóczi-naplóban is sűrűn szereplő Hoffmann Pál püspök: „Néki [...] igen éhes, tisztos ábrázataja, gyönyörűséges szép egyenlőséggel való teteminek, tagjainak összefoglalása, vitéz módra alkotott, teljűl fogva talpig tekéntes úri termete [...] Ily nagy ékességének [...] megfelelő ereje is, mert [...] Senki [...] ónálánál jobban a lágycat meg nem lötte, a kézfjat erősebben meg nem öklelte, a lovat keményebben meg nem ülte.” A Rákóczi-napló egyebek mellett éppen ezekre a próbákra vonatkozó emlékeket őriz.

Naplójának tanulsága szerint Rákóczi László

lő a pihenésnek is olyan formáit kultiválta, amelyek méltók voltak sok mindenre nyitott személyiségéhez. Amint láttuk: kiránduláson, horgászat közben frissen kifogott lazacot főzött (vagy főzött) magának, de szívesen étkezett (vagy főzött) forrásvíznél („Vitétem ki az ételt a szentelt kúthoz”, 140. o.; „öttnök ebédet az szőlő alatt való forrásnál”, 295. o.; az eperjesi savanyúvíznél, 299. o.), réten és síkon (160., 351. o.) vagy „lótóhalmon” (252. o.), „a part alatt” vagy a Duna menti malmoknál (37., 137. o.), várhegyoldalban (53. o.), „kertbeli erkélyen” (30. o.), „belső kertben” (309. o.) és mindenekfölött a kerti hárs hűsében: „öttem ebédet a kertben lévő hársfa alatt, és vacsorát is” (147., 155., 159–160. o.).

De érdemes lenne egybegyűjteni a napló ama helyeit is, amelyek Rákóczi sétáit öröklük meg. Ezek ritkábban határszemlék („Mentem ki az atyámfiával együtt, csak sétálva, a kert alá búzát látogatni”, 151. o.), inkább étkezés utáni felüdülések, feszültségoldó, gyönyörködő sétálások („Ebéd után mentem ki paripán mulatni”, 39. o.; „Ebéd után mentem sétálni az atyámfiával az városban lévő kertbe”, 208. o.; „Ebéd után ismét paripákon mentünk ki mulatni az savanyúvízhez”, 266. o.).

Intenzívebb felüdülést jelent a fürdés. Rákóczi mániákus fürdőző volt. A professzornak készülő, sem láncolni, sem úszni nem tudó, víztől irtózó, fejét oly ritkán mosó Bethlen Miklóshoz képest valóságos Neptun, aki mellett najád is úszkál: fürdőzése többször magával vitt felesége. Fürdik természetes tóban, bányatóban és halastóban, fürdik folyóvízben és patakban, hévízben és fürdőházban, fürdik egyedül és fürdik szolgálival vagy vendégeivel együtt, fürdik halászat közben („Mentem halásztatni és az halászat mellett mulattattam magamat vízben való fürdésel is szolgálómmal együtt”, 291. o.; „Füredtem az kis halastóban, és fogtam egy szép csukát is”, 293–294. o.). Feljegyzi feleségének doktor rendelte fürdőzését (158. o.), és maga is ellátogat a stubnyai, a trencsényi és a szendrői hévízhez (146., 243., 361. o.).

„Mentünk be Szendrőbe ebédre. Ebéd után füredtem az hővízben. Kártyáztunk palatinussal; vesztettem 10 aranyat” (243. o.) – jegyezte fel egy igen költséges hévízi látogatásáról. A gyógyvizetknél sűrűn megfordult, kövér, köszvényes Wesselényi nádor a tíz arany kártyanyereséggel igazán nem panaszkodhatott a lapjárásra. Amikor Rákóczi László a pozsonyi orszá-

gyűlésen a közelebről nem ismert *éduváskoc*ka nevű szerencsejáték szenvedélyének hő-dolt, csak egy aranyat kockáztatott, és el is vesztette (127. o.), s bár később csak nyert (19., 137., 141. o.), azt már nem mondja meg, milyen áron. A játék és a tréfacsinálás kedvelése vetekszik Rákóczi örökös furdésvágyával. Volt szó már török ruhás ijesztéseiről, hadd említsem még egy vacsorai ijesztését (233. o.) és farsangos beöltözéseit (100., 205., 262., 264. o.), a jókedvűből való lövöldözéseket (262., 332. o.) vagy azt a nyersebb kedvelését, hogy ártatlan nyúlra lövöldözött séta közben (288. o.), nem is beszélve elbitangolt bivalyának hasonló megbüntetéséről („*egy kártévő, igen lator bivalyomat elszalasztván, nagy bajjal kerülttük elő, és alkalmas mulatsággal vivén véghez, meglövöldöztük*”, 296. o.). II. Rákóczi Györggyel *ostáblát* játszott (252. o.), valamint *olasz játékhöz* pedig asztalt csináltatott (158. o.). Megbámulta sokszor a mutatványos pozsonyi *kóklereket* is („*egy német kaukler és az felesége is egy új trombita módon szóló nagy hegedűvel jöttek jószani szállásomra*”, 116. o.; „*Mentem ebéd után Draskovich urammal az kötélen járó kaukler mesterségének nézésére*”, 131. o.; „*Mentem ebéd után az kaukler játékjainak nézésére*”, 140. o.), amikor pedig Sárosba vetődött egy kókler, oltalmazó „*úti levelet*” adott neki (182. o.).

Rákóczi László „*játékait*” a történetíró a legáltalában minősíti: „*A régiek meg tudták, hogy a játékt feloldja a feszültségeket, levezeti az izgalmakat, és gondolkozni tanít. A szerencsejáték szoktatja hozzá az ifjúságot, hogy elviselje a veszteségeket, a sakk és az ostábla, hogy a reménytelennek látszó helyzetekből is van kiút.*” (R. Várkonyi Ágnes, 397. o.)

Az Itáliát járt, Bécsben és Pozsonyban többször megfordult Rákóczi László művészi érzékenysége különösen érdekes adatokkal dokumentálható.

Azt olvasom a naplókiadás utószavában, hogy Rákóczi, „*néhány ránk maradt személyes holmiját, segyereket és műtárgyakat*” a század elején már sikerült azonosítani a művészettörténetíróknak. Szakirodalmi hivatkozás híján nem ismerem ezek valamennyi eredményét, megkísérlem hát magam, hogy néhány Rákóczi tulajdonában volt képet és rajzot a napló nyomán megnevezek. Előbb azonban idéznem kell, amit Horn Ildikó Rákóczi bárdjáról közöl: „*Bécsi neveltetése alatt készült az a bárd, amely-*

re nevén és címerén, jelmondatán kívül saját kép-mását is bevéslette.” Ez a bárdvésetportré voltaképpen egy ifjúkori Rákóczi-archépe, mégpedig olyan, ami fennmaradt. Kár, hogy ezen a helyen a Horn-tanulmányból is hiányzik a forráshivatkozás. És most vegyük szemügyre a naplóból összeszedhető „*galéria*”-adatokat.

1) *Rákóczi László Widemann-portréja*. – Widemann mesternek Van Sommer változatában is fennmaradt lapját már említettem. Widemann képéhez Bécsben vagy Pozsonyban ültetett modellt.

2) *Nádasdy Ferenc seibersdorfi galériájának Rákóczi-archépe*. – A napló 1655. május 16-i bejegyzése tájékoztat erről: „*fratta ki Nádasdy uram az én képemet is az palotában több magyarországi urak képeihez*” (124. o.). Rákóczi ekkor feleségével együtt három napig volt a Nádasdy házaspár vendége. Vajon nem az udvari festőnek, Benjamin Blocknak ült-e modellt? (Aki akkor persze még csak rajzot készíthetett róla, a megfestés aztán ennek alapján később történt, amikor a kép el is kerülhetett Seibersdorfból.) Block mester ugyanis 1655-ben egy másik magyar nagyúr, Esterházy Pál arcúját is megfestette. Ő persze Nádasdy sógora volt, de szorosnak látszik a Nádasdy–Rákóczi kapcsolat is, és nem kizárt, hogy Nádasdy ebben a megtiszteltetésben részesítette fiatal vendégét. Ha fennmaradt volna valahol, a Seibersdorfban festett kép adhatna a kérdésre választ.

3) *Rákóczi László és felesége Pozsonyban készült archépe*. – 1655. június 5-én, ama nevezetes napon, amikor a szent koronát lehozták a várból, s amikor Rákóczi ebéd és vacsora után is járt Nádasdynál, „*ment bé az képtérőhöz, onnét a jubiléhez*” is (133. o.). Felesége is vele lehetett, mert augusztus 3-án arról számol be a napló: „*hozák meg Pozsonyból az én képemet és az atyámfia képét is*” (152. o.). Két külön kép volt? Vagy közös, keitős portré, mint a Nádasdy házaspárt ábrázoló Lucas Kilian mester munkája? Nem tudhatom.

4) *Pozsonyi István archépe*. – 1655. december 16-án kelt zborói naplóbejegyzés: „*frattam le az Pozsonyi István képét*” (183. o.). Pozsonyi István Rákóczi egyik szolgálja volt. A portré Rákóczi saját „*képtérőjének*” műve lehetett.

5) *I. Rákóczi Ferenc archépe*. – 1656. október 12-én (a látóhalmi ebéd másnapján) Gyulafehérvárra került a naplóba: „*Volt az szállásomon*

az ifjú fejedelem, trattam le az képróval, játszottunk öreg fejedelemmel ostáblát" (252. o.). Erdélyi útjára Rákóczi képrót vitt magával, ezt a portrét és az alábit is képrója készíthette.

6) Gyulay Ferenc váradi kapitány archépe. – Váradon Gyulay kapitány látta vendégül, s Erdélyből visszafelé jövet, 1656. október 19-én is nála járt: „Ebédet Váradon az várban kapitány uramnól. [...] Írtam le kapitány képét” (253. o.).

7) Rajz egy (vagy két) leltő vaddisznóról. – 1654. október 15-én Zboró közelében Rákóczi lőtt „egy nagy erdei, melyet megmászoltatván volt mindenestől librum No. 365”, azaz jó kétmászás. 17-én az kerül a naplóba: „rajzoltattam le az erdeinek képét” (73. o.). Ez a képrő esetleg Bártfáról jöhetett (vö. uo.: „Hívtattam mesterembereket ki Bártfáról, rajzoltattam le az erdeinek képét, és láttattam meg loásókkal az belső hallartóimat is”). December 22-én megint egymás mellé kerül egy erdei és egy bártfai képrő („Mentem ki vadászni reggel, s mindestig odaki mulatván, hozattam erdei No. 1., őzet No. 1. Hívtattam képrőt ki Bártfáról”, 88. o.). Előtte legalábbis nem világos, agarak lerajzoltására vagy színező megfestésére vonatkozik-e ez a tudósítás: „Keczer Sándor ménését néztem; agarakat festetttem” (8. o.).

8) Várak és városok rajzai (Sáros, Várad, Gyula, Kolozsmonostor, Tokaj?, Kistapolcsány). – Sáros, 1655. augusztus 3.: „Mentem ki ebéd után a kiskocsin, s kivivén a képrót is, rajzoltattam le a sárosi várat és a várost is” (152. o.). A rajzról 18-án készült festmény: „írtam ki képrómmal az várat és várost” (156. o.); 1656. október 2.: „Delineálta ez nap képróm Váradot”; október 5.: „Ebédre Nagyhapusra, Gyula vára mellől, rajzoltattam képrómmal az várat”; október 6.: „rajzolta le Monastort az képró [...] Rajzolta le Kolozsvárt” (250. o.); 1657. szeptember 25.: „Mentem Tokajba [...], és az várat ki akarván íratni képrómmal, küldtem az Tiszán által, mellé adván vicelovászmesteremet és fejérti hadnagymmat is, híket meglován az várból, fogva bevitetett az tokaji bolond udvarbíró Gönczi András” (316. o.). A művészi érzékenységre fityyetyet hányó udvarbíró egyszerűen kémeknek nézhette a várrajzoló kompániát. Csak 27-én tudott az ügyön segíteni Báthori Zsófia: „Bocsátották el képrómat, vicelovászmesteremmel és fejérti hadnagymmat együtt fejedelemasszony ónagyságám parancsolatára a tokaji fogságból. NB.” (317. o.). A tokaji vár vedutája így talán el sem készült.

9) Rákóczi László festménye; „Jankó tolvaj”. –

„Jankót, az tolvajok híres hadnagyt” 1655. július 22-én „fogták meg” Rákóczi emberei, tortúra után augusztus 2-án volt a „veszedelme Eperjesen, más egy társával együtt”, azaz kivégezték (149., 151. o.). Rákóczi sárosi kastélyában augusztus 12-én lefestette a híres tolvajhadnagyt: „Írtam ki magam, képróim házában festékkel, az Jankó tolvaj képét” (155. o.).

Nem adhatok neki számot, de én Rákóczi „műalkotásának” tekintem azt a kóhalmot is, amit 1655. augusztus 30-án „rakatott emlékezetre” a Sáros környéki hegyek között: „Mentem ki jó reggel [...] a hegyek közé pisztrángászni, az holott voltak szép mulatságink is, s ebédet is ott öltünk. Rakattam egy kóhalmot ebéd után emlékezetre” (159. o.). Mulatságok közepett készült, de a nem felejendő ott lakozás emlékére, és „emlékezetre”, s kellett lennie valaminő „műformájának”. Az emlékjelhagyás – emlékezzünk – megtörtént a Tajték-ósziklán is, kár, hogy nem tudjuk meg, miként (alighanem karcolás vagy véset formájában).

A családi galéria – aminek csak töredékeit rekonstruálhattuk – és a városok, várak vedutái s még a kapitális vadkan, meg a tolvajhadnagyi képe is, „emlékezetre” készültek. Egyik csak rajz volt vagy vázlat (ez rajzolással, delineálással készült), a másik festékkel színezett festmény; ezt kellett írni. Sárosi kastélyában Rákóczi külön képrőt tartott, akit néha (előkelőbb urakhoz fordulván) levélírára is használt („Írtam leveleket képróm által odafel érsek uramnak ó nagyságómmnak Pálffy, Nádasdy etc. uraknak is”, 228. o.). De nem is egy képrója volt, mert amikor maga is festéssel próbálkozik, képrói házáat emlegeti („Írtam ki magam, képróim házában festékkel, az Jankó tolvaj képét”, 155. o.). A házi képrő olykor mégsem volt kéznél, ilyenkor kellett Bártfáról hozatni vagy Zboróra rendelni („Hozták hozzám az képrót Zboróra”, 158. o.), de volt úgy, hogy maga a nagyúr is felkereste („mentem az képróhoz”, 163. o.). A festéket is a városból, Eperjesről hozták egyéb értékes holmikkal együtt („Hoztam onnét felől pushaport, egy merő fegyverderekkel és festéket”, 209. o.). A festéket egyszer utána küldeti a máshol dolgozó képrónak („küldtem levelet festékkel Szerencsre az képrónak”, 245. o.). Kik voltak Rákóczi képrói, hányan voltak, és volt-e közöttük munkamegosztás, ók festették-e például a lovakat (esetleg az agarakat), sajnálatosan nem tudhatni. (Vö. „agarakat

festtettem", 8. o.; „Hozattam látni Daróczy uram farkó, festett farkú paripóját, kit meg is vöttem", 327. o.).

Rákóczinak a képgyűjtés és a képírási iránti érdeklődését a kárpitos házdíszítésre vonatkozó két utalásával egészíthetem ki („Ékesgettettem meg kárpitokkal sárosi házamat", 147. o.; „Nézegettem meg kertjeimet, és ékesítettem házaimat is kárpitokkal", 284. o.). A falikárpitos házdíszítés akkoriban már mindközönséges, a „*vaszból való igen mesterséges képek*" (szobrok, panoptikumfigurák?) megtekintése is inkább csak a kuriózumnak szól (Pozsonyban, „*az Lippay úrfiak házában*" látott ilyeneket feleségével együtt, 349. o.). A festéssel való személyes próbálkozás azonban igazi újdonság. Ez is főúri, de ritka főúri passzió volt. EGY SÓLYOMMADÁRRÓL VALÓ ÉNEKÉ-ben Esterházy Pál egyenesen a muzsika és a tánc mellé helyezi a képírási gyönyörűségét:

„Fogyatkozás nem lesz hangos muzsikában,
Hegedő vagy dudában,
Táncot is járhatunk,
Többet is várhatunk,
Képeket is írhatunk.”

A pikúrának ez a hagyományos művészeti ágak (vagy jelen esetben inkább szórakozási formák) közé emelése a muzsikában is kiválót alkotó Esterházynál természetes gesztus. Maga is belekapott a képírási: MARS HUNGARICUS-át rajzokkal illusztrálta, vallásos tárgyú képeket tulajdonítanak neki. Még inkább ismert képrendelő-képgyűjtő tevékenysége; a Wesselényi-összeesküvés megtorlása után szétszóródó Nádasdy-galéria egy része is hozzá került. Rákóczi László 1655-ben, a pozsonyi országgyűlés forgatagában Esterházy Pállal is többször együtt van: március 14-én például Nádasdyval ebédel, és Esterházyval vacsorázik (106. o.), 1658 telén pedig Esterházy egyik kulcsárjának lakodalmán vesz részt feleségével (337. o.), hogy egyéb kapcsolataikról ne is szóljak. Inspirációkat tehát tőle is kaphatott. De még inkább Nádasdytól, aki Rózsa György szerint „*a XVII. század leggazdagabb magyar magángyűjteményének tulajdonosa*” és az akkori „*Magyarország egyik legjelentősebb műértője volt*”. Mindeneset felutó az a szíveslátás, amivel a Nádasdy házaspár fogadta Rákócziékot Siebersdorffban. Nemcsak portré készült Rákócziról: „*Azután mentünk ki az városba, és né-*

zegettük azt a cápnót, melyet Nádasdy uram maga építtetett, azután néztük azt is, amikor az városbeliek pünkösdi királyt vitlenek, kiknek cselekedetek mulatóságos volt. Ötünk ebédel ezen Seibersdorffon, ebéd után a kertbe mentünk sétálni, és ugyanaz kertben ötünk vacsorát is, s azután bocsátottunk fel sokféle tüzes szerszámokat” (124. o.). Ez aztán az előkelő kerti vacsora, tűzijátékkal! És hátravolt még az Ebenfurthban töltött másnap (mintagazdaság: bivalynál nagyobb, bő tejű tehenek, halfajták szerint elrekesztett halastó, háromszáz eleven fácán, tojó hatyú, külön „*halászó-víz*”), meg a harmadik (színes néprajzi idillel). A tűzijátékos trakta kitüntetett gesztusára esetleg kettejük egyvású művészi érdeklődése is magyarázat. A történész fontosnak tartja nyugtáznia, hogy Rákóczi Ebenfurthban megígylte: „*a halastóban a különféle halakat s a nagyobb pisztrángokat mind külön-külön szokták tartani, vagyis elrekesztették a különböző fajlákat egymástól*” (R. Várkonyi Ágnes, 388. o.). Azt hiszem, Rákóczi éppen a látottakat követte 1657. december 21-én: „*Bocsátattam 271 potykát, 52 csukát, 62 sügért és 345 kárász ezen felső malomnál való kis halastóba*” (331. o.). Mert mi értelme lett volna külön megszámlolni mindenfajta halat, ha azután mégis együvé engedik őket? Azt akarom ezzel mondani: Nádasdy és Esterházy (a többi nyugat-magyarországi főúrral együtt) gazdálkodásban, életformában egyaránt mintavolt a kelet-magyarországiaknak, s Rákóczi mindenekelőtt a habitusát tekintve hozzá közel álló Nádasdyt követhette. Nádasdy nagy mecénás volt, Rákóczi hasonló gesztusairól íme egy jellemző adat: 1658. április 26-án a pozsonyi jezsuiták „*Szent Márton templomába egy öreg ezüst képet*” küldött (349. o. – talán meg is lehetne határozni).

A zene kevesebb nyomot hagyott a naplóban. Rákóczinak hegedőse, virginása, (kölcsön)lantosa, török és lengyel síposa van (62., 182., 189., 246., 306–307. o.), egyszer „*orgonacsínálással*” alkuszik (239. o.), s mintegy pendánt-jaként a festéssel való próbálkozásnak, zenéléséről is idézhetjük vallomását. Útban a pozsonyi országgyűlésre, 1655. február 22-én történt: „*immár estefelé lévén, mentünk bé az szepesi cáptalanbéli templomnak nézésére, az holott az chorusbán muzsikáltunk is*” (103. o.). Az orgonát szólaltathatta meg, aligha legelső próbálkozásként. Hogy milyen zenekar játszott és milyen zene szólt Zborón és Kislapolcsányban az ebédet vagy a vacsorát nagy gyakorisággal

követő tánchoz, arról nem árul el semmit, táncdaját is csak egyet nevez meg („*Vacsorán csak magam szolgálival mulatván, Farkaslaki igen megverték az fraucimmerek a lapockás táncon*”, 79. o.). Rákóczi sűrűn érintkezett lengyel szomszédaival, a minden lében kanál Praemiskáné asszony szinte családtag volt náluk, a lengyel sfosokat ellenben egy „*lengyel püspök*” adta, és voltak még német inasok meg német fraucimmerek. Többféle zene is felhangozhattott hát Zborón.

„*Templomnak nézésére*” Rákóczi mindig kapható volt, a várak és városok „*ékségei*” hasonlóképpen érdekelték. Lengyelországban hó van és halál, amikor oda vezérli diplomáciai megbízatása, de ő rendületlenül tanulmányozza az építáriumokat. Mindenre fogékony, nincs benne felekezeti elfogultság: Bécsben „*lértünk be az scapularisták templomába, innen kijövet mentünk a zsidó városba, az holott a zsinagógába is betérvén, az Moyses és prophéták könyveit megnéztük*” (112. o.); Erdélyben „*Mentünk [...] az Fejedelemmel Vincze, [...] Völtam az újkeresztényeknél. [...] Mentem Melíth Péter utrammal az oláh templomba*” (251–252. o.). A híres templomok közül megnézi a nyírbátorit (87. o.), a pozsonyi „*Szent Márton templomában [...] való ékségeket*” (109. o.), a „*kassai nagy templomnak ékségeit, szép oltárral együtt*” (291. o.), a lőcsei „*templomoknak meglátására*” hivatali dolgai közben szakít időt (302. o.), s feleséggestül felmegy a bécsi „*Szent István tornyába*” (349. o.). Mint a jó utazót, őt is a hasznosság és a gyönyörűség vezérli járás-kelés közben: „*mentem Krasznahorkára [...] az várba látásnak okáért*” (213. o.); a bécsi Szent Jakab-klasztorból „*megindulván mentünk az városba hintón, és egy részét megjártuk mulatságul*” (111. o.).

Az „*ékségek*” különösebb leírásával éppúgy nem bajlódik, mint Bethlen Miklós; örömteli kíváncsisága és ismereteinek másokkal való közlése Szepesi Csomborra emlékeztet. Még „*idegenvezetést*” is szívesen vállal: „*Mentem ki Praemiskáné asszonyom eleibe, és beérkezvén mutogattam meg az klasztorbéli épületeket ezeknek*” (308. o.). A napló leginkább itineráriumszfinezetű részei Bécsről szólnak; az élmény intenzitását a Nádasdynál tett háromnapos látogatás ihletett leírása jelzi.

Az irodalmi célzatosság nélkül készült, sponlán Rákóczi-naplónak a nyelv az igazi szenzá-

ciója. Ez a századokat ismeretlenül szunnyadt, soha nem vizsgált, nem szótározott nyelv tele van meglepetésekkel, értelmезөnd nyelv (nyelvjárás?) sajátosságokkal, az egyéni szóhasználat eseteivel. (Az *atyámfia* például ‚feleség‘; a *löttem* ‚löttem‘, és nem ‚lövettem‘ stb. stb.) A napló nyújt tehát változatos nyelvi szöveget, de nincsen stílusa: háromszázötven lapon egyetlen hasonlatot sem találsz. A szavak és kifejezések között azonban bőséges a szemelget-nivaló.

Íme, jobbra ömlesztve mindaz, amit olvasás közben – kedvtelésből inkább, semmint a teljesség igényével – összegyűjtöttem.

*Egy kis oláh ficsúr** (13. o.), *Ficsúr* nevű ló (337. o.), *pisztrángászni* (47. o.), *pisztrángászatni* (159. o.), *nyulazni* (57. o.), *furjészni* (58. o.), *lótásó* (73. o.), *hallartó* (73. o.), *gyanúság* (79. o.), *meghavazván* (81. o.), *egy vagy két rövid álmat aludván* (87. o.), *megjutván az vadászatból* (89. o.), *jutott meg az vásártársokból* (132. o.), *nyestpénz adója* (90. o.), *Sebestyént [...] puszkával és lódinggal építettem* (63. o.), *széképitő gyűlés* (93. o.), *kövesmarha** (126. o.), *céduláskoccha* (126. o.), *kaukler** (130. o.), *posztómetsző* (131. o.), *egy kis kurta lakodalom* (143. o.), *leeresztő kishintó** (145. o.), *tolvaj veszedelme* (151. o.), *kendert nyötetett* (154. o.), *mentem ki vadászatni* (161. o.), *löttem egy rókat* (170. o.), *szóledtem meg az atyámfiát egy mentével* (173. o.), *láltadtam törvényt* (180. o.), *semmi sem löttem* (200. o.), *költ egy kis foga a kis Bethónak* (163. o.), *ismérszett meg egy foga az kis Bethó lányunknak* (186. o.), *adott Isten [...] egy kis fraucimmerecskét nékünk* (228. o.), *az mely palástját az püspök papjának ellopták volk, kitanálkozott* (175. o.), *fűdzes* (176. o.), *egy kevés korig* (178. o.), *jó idején* (178. o.), *mentest* (236. o.), *Krivanc utóig* (335. o.), *valamennyé* (319. o.), *juhkosár* (191. o.), *kasár** (229. o.), *merő fegyverderék* (209. o.), *egy víz mellett napoltunk* (218. o.), *nagy ital* (218. o.), *kerékbe ront* (223. o.), *szarvasnyelvű fű** (233. o.), *chartabianka** (237. o.), *gyűll lesükre* (243. o.), *főborok* (265. o.), *temetség* (268. o.), *lessegrő** (272. o.), *hálást lötünk* (274. o.), *babos ló* (287. o.), *törkéses bot* (301. o.), *fűrészalom* (213. o.) *találkozott utunkban hozzánk* (326. o.), *veszekedő halat** (351. o.), *egészségtelenség* (364. o.).

Külön bekezdésben adom ezeket: *megnéztvén az princéket, az hova az borokat hánták* (182. o.), *levélszakasztás* (233. o.), *háborodott [...] velem össze* (268. o.).

A csillaggal megjelöltek a naplókiadás szó-

szedetében is megtalálhatók. A kiemeléseknek (amelyek olykor csak a különlegességnek szólnak, vagy csupán a tetszés jelei) mégis van értelmük. Az *oláh ficsúr* például a szó román eredetéhez adalék; a *kóklert* A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI-ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA (TESZ) csak 1717-ből adatalja, a *kasár* (*juhkasár*), 'karám', 'akol' jelentésárnyalata a TESZ-ből hiányzik. A TESZ-szel és más szótárakkal való alapos összevetést ajánlatos lenne elvégezni még több szó és kifejezés esetében is, de a *chartabianka* olasz eredete szintén megérné a tisztázást, hogy a *céduláshocka* újdonságértékéről, a szenvedő és műveltető igealakok sajátos értelmű használatáról (amit nem világít meg a *lötet* = 'lövet' téves magyarázata) ne is szóljak. Rákóczi László nyelve biztosan megérné egy disszertációt.

A külön bekezdésben adott három példa ismét megerősít abban, amit a „stílus nélküli”, nem irodalmi igényű régi magyar prózáról, nevezetesen a XVII. századi magyar szakácskönyvek nyelvéről szólva már 1980-ban körülírtam. A régiség különösen erőteljesnek, érzékletesnek, szemléletesnek feltűnő szavai és kifejezései mai nyelvérzékünk szerint nem egészen adekvát jelentésben használatosak. „Megoltalmazd a *kozsmától*” a tejben fővő tojást; úgy tedd a húst a forró vízbe, „*hogy ugyan buzogjon*” – tanácsolják a régi szakácsok receptjei köznapi konyhai műveletekről szólva. A kiemelt szavak később és manapság azonban már komolyabb, fenségesebb jelentésben használatosak. *Megoltalmazni* az emberiség békéjét kell, nem a fővő tojást; „*Csak buzogj utr, buzogj!*” – biztatja magát Bánk bán Katona József drámájában.

„*Megnézvén az pincéket, az hova az borokat hán-ták*” – ez Rákóczinál természetes szóhasználat, de ma már nem *hánnyük*, legfeljebb óvatosan legurítjuk a pincébe a boroshordókat. És a levelet sem *szakaszjuk*, hanem csak felbontjuk. A semmiségeken összeszólalkozókra szintén nem használjuk a *háborodtak össze* ('háborúságba keveredtek') szólást. A Rákóczi-naplóra is igaz lehat, hogy bizonyos nyelvi példák a mostani olvasáskor egyszerre két regiszterben szólnak meg: jelentik régi természetes és hétköznapi mivoltukat, a mai jelentés fényétől azonban méltóságteljes, erőteljes, túldimenzionált, archaikus színezetet kapnak. A régi magyar szövegek mai hatásának és élvezetének

egyik megmagyarázható rejtélye ez a sajátosság, ami természetesen nemcsak a „konyhán költ magyarizmusokra” (szakácskönyv vagy alkalmi napló nyelvére), hanem a kanonizált irodalmi művekre is jellemző.

Kovács Sándor Iván

JÓT IS, ROSSZAT IS HORVÁT ISTVÁN RÓL

Szalai Anna: *Pályakezdő évek Pest-Budán. Horvát István és íróbarátai, 1800–1815 Szépirodalmi, 1990. 362 oldal, 80 Ft*

Tíz évvel ezelőtt jelent meg Szalai Anna testes forráskiadványa az 1781 és 1847 között dúlt nyelvi-irodalmi viták anyagából. Az ezerháromszáz oldalra terjedő mű első kötetének címe: PENNAHÁBORÚK, a másodiké: TOLLHARCOK. A két kötet szöveggondozásával és jegyzetelésével remekelt a szerző. Ahogy manapság mondják: profi munka. De Szalai Annát – gondolom – nem elégtette ki, amit végzett. Sokkal többet tudott már ezeknek az évtizedeknek nyelvi-irodalmi életéről, mint amennyi ismeretre szüksége volt a forráskiadványhoz. Így jutott arra az elhatározásra, hogy egy időszakot monografikusan feldolgozzon. Kiválasztott másfél évtizedet meg egy különleges egyéniséget – Horvát Istvánt –, s ebből az anyagból alkotott egy irodalmi kor- és jellemrajzot. 1800 nemcsak azért lett a munkának kezdő éve, mert évszázadot nyit, hanem az irodalomnak is fontos kezdőpontja. Kazinczy visszatért fogságából, s rögtön szervezni kezdte megszakadt kapcsolatait. Ugyanakkor Horvát István szintén baráti kört szervez, amelynek első tagjai Vitkovics Mihály és Ferenczy János.

Szalai Anna azt írja: „*Meghockázatom a föllevést: Horvát Kazinczyhoz hasonló egyéniség*”. Ez valóban kockázatos kijelentés. Kazinczy ugyanis mindig tudományos hitelességgel szólott hozzá a vitákhoz, míg Horvát István egyre mélyebben süllyedt a hazafias etimológiázásba. „*Az alig ébredő, éppen erősödő magyarságtudat... szélsőséges indulatokra ragadtatja már ek-*

kor Horvátot. A nyelvi eredetével, a magyar őstörté-
nettel foglalkozik, és ez nem toleranciára, hanem tü-
relmetlenségre oktatja a fiatal tudóst. Kazinczyt tes-
terének tekintette Horvát, mégis utóára szólította egy-
szer-egyszer. 1808. szeptember 6-án írta fiatal bar-
rátjának, Pázmándinak: »Nemsokára a finom ízlé-
sű Kazinczyval is leszen egy komplimentes pöröcs-
kém. Ezt az embert vagy inkább nagy és tudós hazafit
én különösen tisztetem: de ott, hol bollandu látszik, ve-
le csakugyan egyet nem tarthatok, ott pedig, hon ár-
tatlannul vádol, hallgatnom nem illik s nem lehet. Ta-
pasztalni fogják azok, kik bennem a keménységet oly
szörnyültséggel kárhoztatják, hogy én azon szelidséget,
mely csakugyan természeti tulajdonom, tollamba is
be tudom, midőn köll, és így illik, önteni. De az
olyant, ki másokat nem tudom mi gorombául gyaláz,
kémélve lecsépelni, nem tudom valóban micsoda erő-
szakos szelidség.«

Schedius Lajos, az esztétika egyetemi taná-
ra, szintén valamiféle vezérségre törekedett.
Bibliográfiai gyűjtőmunkát próbált rálőcsölni
Horvátra és társaira, abban a reményben,
hogy majd ebből egy kezdő tudóscsoport ala-
kulhat az ő vezetésével. Horvát ezt visszautala-
sította, s ő maga szervezett egy „hároms” társa-
ságot, amely sajtóságon négy tagból állt
ugyan, de közülük csak kettő vált jelentős
egyéniessé: Horvát és a földrajzos Ferenczy
János. Mindketten naplót vezettek bizonyos
időszakokban. Horvát István MINDENNAPI,
Ferenczy pedig NAPI JEGYZÉSEK címmel. Az
ilyen párhuzamos dokumentum nagy segítség-
re van az elemzőnek, feldolgozóknak. Külö-
nösen akkor, ha adataik ellentmondanak egy-
másnak. Az is termékeny kérdés szokott lenni,
hogy miért hallgat valamely dologról az egyik
forrás, amit ugyanakkor megír a másik.

A MINDENNAPI egy részét – az 1805–1809-es
éveket – kiadták 1967-ben, mégpedig olyan
módon, amelyet hajdan Vajthó László kezde-
ményezett: diákok és tanárok közös munkájá-
val.

A MINDENNAPI további – kiadatlan – éveit,
Ferenczy NAPI JEGYZÉSEI-t, a kéziratárakban
pihenő sok levelet és egyéb írományt a szerző-
nek kellett sorra kibetűznie. Régi tapasztalat,
hogy nemzeti kéziratkincsünk tele van soha
kézbe nem vett vagy – ami még nagyobb baj –
kézbe vett, de hibásan kiolvasott szövegekkel.
Már csak ezért is meg kell becsülni azt a gon-
dosságot, akribiát, amellyel Szalai Anna kiad-
ványai készülnek.

Horvát István nagy, de nem tündökletes
szerepet játszott Révai Miklós és Verseghy Fe-
renc nyelvhelyességi pörében. A három álne-
ves vitáirait közül, amelyekben állítólag Révai
Miklós tanítványai támadják Verseghyt, az el-
ső kettőt valójában maga Révai írta, Világos-
vári Miklósi János és Fényfalvi Kardos Ador-
ján álnévvvel, a harmadikat pedig Horvát Ist-
ván. „Nevemet homlokára ki nem teszem: a név, me-
lyet visel, költött név. Először, hogy természetem jól
kifejezném, Boldogréti Szerelmes Lászlónak nevez-
tem magamat, utóbb sokaknak onszolásaira a Sze-
relmes név helyett Vig szavát választottam.” Ezek
az álneves játékok, amelyeket pontos haditerv
szerint vittek véghez Verseghy ellenfelei, fe-
szült figyelmet keltettek az irodalmi életben,
és találgatásokra adtak alkalmat. Vitkovicsnak
Kazinczyhoz írt leveleiből is tudunk erről:
„Kik legyenek Miklósi és Kardos Adorján, sokszor
kérdezősködtem tőle [Révaitól] efeldl. Ő vagy hall-
gatott, vagy kért, hogy eziránt néma hallgatásút bo-
csátanám meg. [...] Kívülem és Horvátton kívüli Fe-
renczy János barátunknak kellene azon harmadik-
nak lenni, ki velünk együtt a haldokló Nagy Ma-
gyar [Révai] megáthozott.” Ezek az átkok valóság-
nőleg a haldokló Révai utolsó szavai közé tar-
toztak. Szalai Anna fejtegetéseiből kitűnik,
hogy a nyelvi viták felszíne alatt sok személyes
versengés és gyűlölet forrt. Ellentmondó a
szóhasználat, hiszen a személyeskedésekből
hiányoztak a valóban személyes vonatkozá-
sok. Ezeket külön kellett feltárni. Ferenczy Já-
nos, aki mint földrajztudós kívül állt a nyelvi
vitákon, elborzadt a nem tudosi hangnemtől:
„A rút sértegetésekre [...] véna-szonyi szemrehányás-
sokra, lealáztatásokra elpirultam hallottamban. [...] Boldog Isten! Tehát így fegyverkeznek egymás ellen
tróink, ez-e az Igazságnak útja, ez is módja? – Mire
víszi a magasszeretet a lelkeket...”

A bizalmas följegyzések egészen másféle vi-
lágba vezetnek el. A szavak itt nem élethalál-
harc fegyverei, hanem játékszerek.

Horvát naplójának egyik főszereplője Tré-
zsi, egy Gyórból származó leányzó, akinél na-
ponta elüöltött egy-két órá. A szerelmes
enyelgés erőt ad a komolyabb dolgokhoz – vé-
lekedik Horvát. Sokszor elmondja: „Ember
lenni tanultam” Trézsi mellett.

A baráti kör tagjait állandóan foglalkoztat-
ták a szexuális élet gyönyöreire és gyötrelmei.
Tanítványának az onániáról szóló könyvet ad
kölcson, és hasznosnak ítéli az elolvastatását.

Arról is leveleznek, hogy „*Venus nyavalái*” műképpen kell megelőzni s elkerülni.

Szűnes, érdekes olvasmány Szalai Anna monográfiája. És a folytatás? Érdemes lenne tovább folytatni ezzel a módszerrel. Ha nem is teljes szétességében, legalábbis Horvát etimológiai agyrémeinek ismertetésével. Amelyekről Kazinczy azt írta: alig mer leereszkedni Horvát könyvének „*eltrémtől, elszédült homályába*”.

Vargha Balázs

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Asbóth János: *Álmok álmodója*
A bevezető tanulmányt Németh G. Béla írta.
A szöveget gondozta Bundula István
és Kovács Zoltán
Szépirodalmi, 1990. 213 oldal, 60 Ft

I

ÉRETLENSÉGÜNK ISKOLÁJA

W. Gombrowicz szellemének

Alkonyati gondolat: tán nem más a magyar regényvilág, mint soktűkű címek laza sorozata, sötétben izzó rejtély, valamely nem földi üzenet, nagyobb tudás ígérletét hordozza mindahány, álomi szellemvilág, melynek homlokzatán sorsmutató mondatok tündökölnek: KÖDKÉPEK A KEDÉLY LÁTHATÁRÁN, A SZÍV ÓRVÉNYEI, A LÉLEKIDOMÁR, A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYE, HAZAI REJTELMEK. Varázslatos füzér ez, zsonglító csabítánc, mely felcsigáz, de olykor kielégítetlenül hagy. A magyar regénytörténet: hatalmas térfogatú életművek (Kemény, Jókai, Mikszáth, Krúdy, Móricz) makulátlan, összefüggő remekmű nélküli raktára, roppant könyvhegy, melyből hiányzik a mindent maga köré szervező, mindennek valódi alapot adó főmű. Más nézőpontból: egyes, elszigetelten álló remeklések, „főművek”, epikai koronák az életmű udvartartása nélkül (itt Ottlik regénye és Konrád A LÁTOGATÓ-ja lehetne a min-

tapélda). Ebben a felfogásban a magyar regénynek nincsen története, csak eseményei vannak. Ilyen esemény az ÁLMOK ÁLMODÓJA is. Az egyik legszebb, legtöbbet sejtető magyar regénycím, kései, öregkori cím a szó szellemi értelmében, az élet hanyatlókorai, őszi színeit viseli, annak ellenére, hogy megalkotója csak harmincegy éves volt keletkezésekor, 1876-ban. Az első és mindmáig egyetlen kiadás kortársaiban semmiféle visszhangot nem keltett, úgy látszik, most, 1990-ben találta meg a saját korát, hisz jól tudjuk, hogy évek óta befolyásos irodalmárok titkos favoritja volt. Ama századvég talán legfontosabb szellemi megjelenítése mostani századunk végén látszik megjelenni hazáját. Igaz volna tehát a könyv előszavát író Németh G. Béla megjelölése, miszerint Asbóth egy korarérett nemzedék fontos képviselője, regénye pedig éppen e korarérettségnek igen értékes ábrázolása? „*A korarérettség viszonylagos valami*” – írja a kiváló irodalomtörténész, ami, gondolom, annyit jelent, hogy megfelelő kündülőpont, de csak akkor, ha számot vetünk összes mellékfogalmával, az érettséggel, illetve az éretlenséggel. Németh G. mintha túlságosan is engedte volna, hogy a regény kétségkívül szuggesztív hatása diadalmaskodjék elemzése gondolatmenetén, a könyv sugalmazta végeredményből indul ki, pontosabban abból a hangulatból, amely a regényt író és önmaga alteregóját főhősében, Darvady Zoltánban megteremtő Asbóthon uralkodott a mondatok fogalmazása közben. Így az analízis voltaképpen a mű intenciójára, megcélzott hatására vonatkozik, nem pedig a formában megjelenő szellemi állapotokra. Igaz, e tévedés lehetősége nagyon is bele van építve a regénybe, nagyon is elképzelhető és érvényes befogadói magatartás ez: mindent elhisz Darvady-nak (és vele Asbóthnak), mindent elfogad tőlük distanciátlanul, mivel – és ez rendkívül fontos mozzanat – magából a regényből hiányzik a távolságtartás, megvan benne a „távlat csalása” (éppen ezt iktatta ki Flaubert radikálisan az ÉRZELMEK ISKOLÁJA-ból), szinte leküzdhetetlen akadály ez minden egyes szám első személyben íródott regény számára. A hegeli széplélek regényformája ez, ama magabizós lélekállapoté, mely a világot pusztán saját látomásaként, önmaga által teremtettt érzelmijátéktérként éli át, amelyben minden tárgyiaság, történetiség, minden ember közti mozza-

nat csak a szubjektum látószögéből szemlélve eleven hatóerő (így válnak fantomossá a mellékszereplők), és amely minden más nézőpontot kizár és megsemmisít a formálás során. Ami így megjelenik, az látszólag valóban a korarérett szubjektum, valójában a korarérettség gőgje, az egyetlen jelen levő én mindent kioltó megszállottsága, lírai világteremtés ez, vagyis a legsúlyosabb elégtelenség a regényvilágban. Ekkor a korarérettség csak maszka, a kamaszkor legkedveltebb álarca, mely éppen az éretlenség elleplezésére hivatott. Az *ALMOK ÁLMODÓJA* az éretlenség kategóriája által az, ami, szellemi és irodalomtörténeti helye ezáltal jelölhető meg világosan: az első modern magyar regény. Megalkotásával Asbóth valami olyasmire vállalkozott, amire kora magyar regényformája a legteljesebb mértékben éretlen és elégtelen volt. Hiányai, éretlensége, elégtelensége teszik a mai befogadás számára modernné, tehát éppen azok a vonások, melyek saját korában befogadhatatlanná tették a művet. Az éretlenséget ma nem a regény forma-problémájaként, hiányosságként szemléljük, de a megjelenített szubjektum leglényegének véljük, az elégtelenség a magyar „felesleges ember” leküzdhetetlen vonása lesz, és ezzel a magyar élet és gondolkodás kriukájává, melankolikus gyászindulójává változtatjuk a könyvet. Asbóth könyve nemcsak befogadhatatlan, de folytathatatlan is volt a maga korában, a szakadékos forma és a szubjektum szélsőséges kiadása jó száz évvel később Nadas *EMLÉKIRATOK KÖNYVÉ*-ben szüli meg első gyermekeit. A forma elégtelenségének és a szubjektum éretlenségének egységét csak ma vagyunk képesek megteremteni a befogadás során. És ekkor tovább kell finomítanunk: nem maga a regényforma, de a befogadás formája modern Asbóth regényének olvasásakor, mikor az egyetlen, minden más nézőpontot kioltó formálást tükörrendszerre alakítjuk mai tapasztalatainkkal, és a könyv kettős hiányosságát eleven hatóerővé változtatjuk a regény olvasásakor. Így Asbóth könyvének éretlensége és elégtelensége mintha saját elégtelenségünk bírálata és leleplezése volna, profetikussá és modernné varázsoljuk a valójában avított és elégtelen regényformát, miközben megfélekedünk a korszak másik nagy epikai formájáról, a két Arany által tökéletesen kidolgozott, egyidejűleg több nézőpontot figye-

lembe vevő, különböző műfajokat és nyelveket radikális és karneváli módon elegyítő, már-már „posztmodern” verses regényről. Az *ÁLMOK ÁLMODÓJA*-nak mai olvasata így válik éretlenségünk iskolájává.

Közelebb lépve a könyvhöz, ismét Flaubert-t idézve megállapíthatjuk: tárgya a modern élet, színhelye – Velence. Itt mindkét mozzanat jelentős. Egyrészt Asbóth könyve *nem történelmi regény*, ez radikális elkülönülést jelent korabeli pályatársaitól, mindenekelőtt Jókaitól és Keménytől. A másik a színhely. Míg a francia mester számára nem lehetett kétséges, hogy Frédéric Moreau lézengéseinek színteréül saját hazája fővárosát tegye meg, addig a magyar írónak nyilvánvalóan le kellett mondania az éppen csak urbanizálódni kezdő, semmiképpen sem modern Budapest regénybeli ábrázolásáról. Íme, az első elégtelen motívum a könyvben: a magyar főhős Velencébe utaztatásával máris lehetetlenné vált a magyar világ megjelenítése, maradt az absztraktmód felfogott modern élet, az ugyancsak elvont, ködlovagként álmódózó főalak, valamint a festői díszletként, kultúrkulisszaként, vagyis megint absztraktmódként ábrázolt idegen város. Velence látszólag a legmegfelelőbb terep Darvady tárgyatlan képzelgéseinek, ugyanakkor ideális városzimbólum, melynek sorsa a főhős életpályájával párhuzamos: hajdani dicsőség, gazdagság és pompa, szellem és test egyidejű virágba szökkenése egykoron, ma pedig a pusztulás, az enyészet, az agónia eleven emlékműve. Késői város, melyben Darvady késői járókelőként bolyong. De míg Velencének valóban van története, jelene világosan magyarázható és megérthető múltjából, addig Darvady plasztikusan megrajzolt múlt nélkül, történet nélkül sodródik hajdan büszke paloták romjai között. Késértet már akkor, mielőtt valóságosan megszületett volna.

Ki ez a Darvady? Egy széplelkű, igen esztétikusan, rendkívül ornamentikusan darvadozó lézengő, a formátlanság lovagja, aki sem saját személyét, sem a világot nem képes artikulálni, aki látszólag mélyen átéli saját elégtelenségét, de ezért a megfoghatatlan „világot” okolja. A kallódó, csalódott, kiábrándult utazó, a világban vendégként jelen levő, magát örökösén annak érző, a tömeget, a nyárspolgárt, a sznobot megvető férfi az egyik legfontosabb alakja a XIX. századi epikának. Töké-

letesen kidolgozott nyugat-európai regényforma ez, melynek Asbóth korára már a főnők is megíratott (ÉRZELMEK ISKOLÁJA). A magyar regény történetében mindez teljesen ismeretlen. Asbóth műve nem magyar regény a szó szellemi értelmében, a magyar regényfejlődést figyelmen kívül hagyja, joggal, hisz pontosan érzékeli annak tárgyához nem felérő elégtelenségét, ugyanakkor a semmiből nyilvánvalóan képtelen megfelelő regényformát teremteni, így valami különös, átmeneti forma keletkezik, a „már nem” és a „még nem” bizonytalan határán. Még fontosnak tartja, hogy a főhős előtörténetét, resignációjának okait megindokolja, ugyanakkor már megszünteti a fejlődésregény múltat és jelent egybeépítő szervezőségeit, megengedi, hogy Darvady szubjektuma partatlanul kiáradjon, és így, megjelenített múlt nélkül, fantomossá váljon, az elidegenedés rabszolgája legyen, anélkül hogy ennek átfogó ábrázolására érettek volna epikus eszközei. A regény ilyenkor fenyegetően „modernné” válik, kicsúszik megalkotója kezéből, de még él a konvenciók és követelmények üres és formális rendszere, és Asbóth kétségbeesetten észbe kap: egy megdöbbenően külsőleges cselekményelemmel (édesanyja halála) visszavezeti hőstét a korábban megvetett és már gúnyjal ostorozott magyar vidéki világba, mintegy bebeszélve olvasójának és önmagának, hogy a képzelgések, álmodozások kora lejárt, Darvadynek a magyar föld a valódi cselekvési terepuma, itt fogja megelni életének valódi céljait, itt, „ahonnan vétetett”. És megszólalhat a szózat a BÉNYÓ BÉNYÓ-ból: „*munkálkodó légy, nem panaszkodó!*”, csengjen bár éppoly végtelenül üresen, mint a végső AZ EMBER TRAGÉDIÁJA-ból. Ez a végső fegyverletétel szomorú művészi pillanat, teljes visszavonása minden korábbinak, öntudatlanul bár, de az elégtelenség és az éretlenség beismerése. Ugyanakkor az emberi éretlenség korábban megrajzolt kérdéskörének ideológikus megszüntetése is: az ifjúság nem emberi probléma többé, de pusztán életkori sajátosság, gyermekbetegség, melyen túl kell esni, nem szellemi jelenség, de biológiai faktum.

Akár a szerelem. De mégis: a szerelmi kapcsolat ábrázolásában Asbóth kora magyar regényirodalmában elképesztően merész és ismeretlen utakra tévedt, a könyv 130–131. ol-

dalán például nem hagy kétséget afelől, hogy Irma és Darvady igenis szerettek ama velencei palazzóban, a jelenet hihetetlenül sűrű és rafinált nyelvi fokozásában még az orgazmus is ábrázolódik. Ez még jó sokáig példátlan a magyar regénytörténetben. De ha Darvady fantom, szerelme, Irma még inkább az. (Mivel csak keresztnévét ismerjük, nem tudok ellenállni, hogy a szellemi rokonság okán ne lássam el ironikusan a *Seidler* vezetéknevel...) Ismét azt érezzük, Irma voltaképpen nem létezik, csak Darvady képzeletében él. A hölgy vergődő hisztériája, szélsőségek és indokolhatatlan hirtelen döntések közt rángó alakja, kezelhetlensége egy dosztojevszkiji heroina öntudatlan vázlata. Ám az elégtelen regényformában mindez csak elégtelenül ábrázolható. A szenvedélyes szerelem, akár az ifjúság, csak a férfi fejlődésének fiziológiai stációja, nem emberi probléma. A bányász szótára Darvady úgy vet el korábbi szenvedélyes szerelmét, akár a Péterty által jellemzett Jókai-féle erkölcsi kaucukember: „*életunt voltál, s gúnyoltad az emberek kicsinyes törekvéseit harminc éven át; egyszerre csak eszedbe jut: jobb volna más embernek lenni és más emberré lettél!*”.

Sajnos Asbóth is ezt, főhőse, Darvady Zoltán útját járta. Miután megírta regényét, radikálisan leszámolt szépirodai múltjával, tollát politikai célok szolgálatába állította. Munkálkodott, és nem panaszkodott, örökre eltemette magában a művészt, az európai dekadens embert, magyarmód küzdött és bízva bízott. Aztán, hatvanhat éves korában, teljesen elmagányosodva, képviselői mandátumáról lemondva, vidéki tanyáján kertészkedve és melázgatva érte a halál. Az idáig vezető út bizonyára megért volna még egy regényt. De Asbóth a regényírást is az ifjúság váltólázának éretlen jelenségei közé sorolta. Ez legalább olyan szomorú, mint regényének ideológikus vége; mert az ÁLMOR ÁLMODÓJA páratlan érzékenységgel, nyelvi eleganciájával és tömörséggel, a korban egyedülálló erotikájával és pszichológiai érdeklődésével az egyetlen jelentős kísérlet a magyar romanikus regény kikerülésére és a magánélet modern igényű ábrázolására, sikereivel és kudarcaival együtt a magyar regény elégtelenségének mélabús emlékműve. Érzelmek iskolája helyett éretlenségünk iskolája.

Bán Zoltán András

II

A KÖLTŐ ÉS A GRÜNDERZEIT

Felbolydult századvégünk ráirányította figyelmünket egy korábbi századvégre, az 1867 utáni lázas Gründerzeit időszakára. A magyar modernizálódás a reformkori nekifutás után, eredményeit tekintve a felemásra sikeredett 1848–49-es forradalmat és az 1850-es évek passzív rezisztenciáját követően a kiegyezés által kiszabott határok között indult meg rohamléptekkel. Ez a magyar óskapitalizmus korszaka. Förlutó termelési mutatók, iparosítás, vasútéptézési láz, bővülő kereskedelem, városiasodás. Megjelenik a nagyvállalkozó és a bankár, az egész élet egy nagy hangyaboly sürgés-forgásává alakul át. A reformkor szép eszményeire, a nagy, önzetlen gesztusokra, a heroikus, tisztá erkölcsiség nemzetet fölemelő magasztos gondolatfüzéreire egyre kevesebben emlékeznek. „Nyomorúság, léhaság mindenfelé” – mondja Súlyom A JÓ HAZAFIAK (1872) című Toldy István-darabban. A modern élet csörömpölése elnyom minden lágyabb futamot. Az idő és a tér megkezdzi máig tartó zsugorodását: „Milyen álom, milyen élet! / Hogy szorúlnak percbé évek!” – írja Vajda János a VASÚTON című versében. De nemcsak az idő természete változott meg, a modern ember képzeletvilága is teljesen átalakul. Még mindig Vajda: „Hegeyünk méhéből – kérde / / Hova lettek a tündérek? / Gnómok, rémek, gyfksóráknyok, / Óriások, tízet hányók? / Szörnyekről már maholnap / Még a dajkák sem danolnak. / Emberek nyeregbe fogták, / Nézzed – imhol lovagolják...”

Ahogy kitör a modernség, rögvést összeráncolódik néhány homlok. Ezt akartuk? Ez a modernség? De hiszen ez az új rend telj van erkölcstelenséggel! A reformkorban Kölcsey még kétely nélküli egységben mondja ki: „Haza és haladás”. BÚCSÚ AZ ORSZÁGGYŰLÉSI RENDERTŐL című beszédében kifejti, hogy kettős cél vezette a követeket: emelkedést adni az adózó népnek s a földbirtokot állandóbb és biztos alapra helyezni. A célok békés, törvényhozás útján való megvalósítását egyedül állónak nevezi, mert „máshol vérpatalok folytak” (mai nyelvújításban: „patalkvér”). Most azonban, amikor a haladás materiális alakot ölt, kiderül, hogy haza és haladás megbonthatatlan eszménye nagyon is megbontható: haza és ha-

ladás az erkölcs nevében reped ketté. Kemény Zsigmond már 1841-ben, a KORTESKEDÉS ÉS ELLENSZEREI című írásában fölveti a modern demokrácia legkényesebb kérdéseit. Szép szó az egyenlőség, csak hogy az emberek semmilyen tekintetben nem egyenlők. „...összeolvadhat az eszélyes és művelt honpolgár nézete s taktikája a nyers tömeg eszmével és modorával, s ekként a társadalom célját, tudniillik a legnagyobb ászvegi közjólétet a bárgyú is ügy segítheti elő, mint a bölcs. De ily konjunktúrák feletté riákn kerülnek elő” – töpreng Kemény Zsigmond, aki szerint a modern demokrácia és a haza szimbiózisa nem is olyan magától értetődő.

Mit tehet a gondolkodó és író ember ebben az új helyzetben? A reformkorban nemcsak haza és haladás eszméje esett egybe, de a költő és a politikus is megfér egy személyben. A költő egyszerre szolgálhatta a hazát és a haladást, mert mindkettő erkölcsös cél volt. Ahogy azonban haza és haladás fokozatosan szembekeült egymással, úgy hasadt ketté a költő és a politikus szerepe. Az írástudónak választania kellett: vagy az erkölcs és így a haza mellé áll, vagy a nyers modernséget választja, amely ebben a kezdetleges szakaszában sok erkölcstelen vonást mutatott. Az író – ha valóban komolyan végiggondolta hivatását – nem választhatott mást, mint a tisztá erkölcs eszményének képviseletét. Így viszont a haladás torz jelenségeit kritikusán kellett szemlélnie.

Keves olyan ember volt a múlt század második felében, aki annyira tisztán látta a magyar valóságot, mint Asbóth János. Nyugatiás műveltségével, írói tehetségével és éleslátású politikai elemzéseivel talán a legkiválóbb politikai gondolkodója volt az Eötvös halála utáni időknél. Zárkózott természete, tudásbeli fölénye, arisztokratikus mentalitása miatt azonban viszonylag rövid politikai pályafutás után személye feledésbe merült. Érdekes módon korunk újra fölfedezte gondolatvilágát, sőt egyre többet kerül szóba a neve a mai eszmei vitákban. Az újralfelfedezés egyik jele, hogy egyetlen regényét, az ÁLMOK ÁLMODÓJÁT 1990-ben újra kiadták. Németh G. Béla a regény elé írt bevezető tanulmányában azt írja, hogy „Asbóth regénye semmiféle korabeli visszhangot nem váltott ki”.

Vajon kelthet-e visszhangot ma Asbóth saját korában visszhangtalan regénye? Kelthetne, ha jó regény volna. Csakhogy nem az. Mint re-

gény alig olvasható. Mint eszmetörténeti érdekesség annál inkább. Ez a regény a magyar modernségellenes irodalom egyik kezdő darabja. A regény 1876-ban íródott, s a modern élet majd minden ellenszenves vonását felsorolja. Rögtön a regény elején Asbóth rövid leírást ad a modern életéről, amely „nem egyéb, mint mindenkinek mindenki ellen folyó keserves harca, tele lázas haphódással, harc a nyomorult szükségért, nemielentért és becsületért, melyben magasztosra gondolni nincsen idő, nincsen hangulat, nincsen mód”. Az „ember embernek farkasa” klasszikus plautusi megfogalmazást mintegy kétszáz évvel a magyar Gründerzeit előtt Thomas Hobbes emelte be az újkori irodalomba. Asbóth regénye egyébként is átmenet a régi filozófiai traktátusok és a modern regény között. A regény főhőse, Darvady Zoltán azon kelet-európai bölcsék egyike, akik fölülről látják korukat és hazájukat, eszményeik vannak, melyek kifolyási lehetőségekre várnak. A modernséget kívülről szemlélő Darvady sztoikus alaphangú leírását adja korá örömtelen életének: „Régebben az emberek élvezni tudták magát a pusztán lélet is; örülni tudtak az életnek magában is, és ez volt a valódi életöröm. Ma a lét lázas versennyé fajult, melyben könyörtelenül letiporják az elmaraadókat.” A modern kor tönkretesz az ember szépre való vágyát és magát a szépet is. A modern ember – szükségletei minél teljesebb kielégítése végett – olyan hajszába kényszeríti magát, melynek vége az érzéketlenség minden neme sebb törekvése. Fölbukkan a modern utazó, a turista, aki elmegy Olaszországba, de „prostitúálja a műszát, s nem tudja, hogy valami kis idővel és valami kis pénzzel a műszától sem lehet megszerezni többet, mint amit ennyiert kaphat a nőtől: a sekély szívnek látszólag mindent, de valósággal semmi egyebet, mint egy kis izgalmat és gyorsan enyésző emléket”. Ezek után jogos a kérdés: „S hova haladunk, vajon? Félek, rettegek, iszonyodom, hogy maholnap élet helyett csak az életért való küzdelem, ember helyett csak gép fog létezni. A gépnek invázióját látom mindenütt, hódító elve tipor el mindenűt.” Asbóth ezzel a modernség egyik legnagyobb büszkeségét, a modern tudományt veszi célba. A modern tudomány a természet leigázásának tervével lépett föl, eszköze a mindenható gép. Az ezért fizetett árat az író így látja: „Az oknak s a célnak tudata nélkül való pontoság lesz a tökély netovábbja, melyet elérhet az ember, az eszmény a gép, és ezt is elérni hiába törekszik.”

A modernség széttördeli és fölgyorsítja az életet. A szemlélődő életmód helyét az aktivista, mindig tevékeny életideál veszi át. Csak hogy a vágy megmarad az egészet átlátni. Asbóth szerint egyedül a költő és az államférfi képes a modern világot áttekinteni. „A modern élet hajhászalában csak a költő és az államférfi maradt meg olyannak, akinek részletet és egészet felöllelhetni adva van...” Sartre szerint az elidegenedés elől csak a színművész és a szerelmes menekülhet el, ők tudják az élet totalitását szubjektíven átélni, illetve helyreállítani. A poliükust véletlenül sem említi. Darvady Zoltán azonban a múlt század második felében Közép-Európában próbálja a modernséget megérteni. A regény főhőse, Darvady, miután költői ambíciói kudarcba fulladtak, beleveti magát a politikába, azt hívén, hogy „nagyobb hatalommal folytat-halom harcomat az igazért”. Az ezt követő pár oldal bámulatos tömörséggel írja le azt a konfliktust, amely költészetet és politika találkozása-kor keletkezik. A költő a megalkuvás nélküli igazságot keresi, a politika azonban más logika szerint működik. Amikor Darvady fölismeri, hogy a politikában sincs mit keresnie, kérdések zuhatagával villantja föl az őskapitalista politikai élet összes becsületességét: „Hova lett a lelkes hazafiság, az önzellen hazafiak számtalan-jai hova levének?... Nem láttunk-e egy rendszert, mely a mediokritásoknak és politikai kalandoroknak volt virágkora? Nem láttuk-e, hogy azok, akik az ország előtt az elvek családjának nagy harcjátskái üz-tek, békeken bujkáltak össze a színpalak közt, hogy osztozkodjanak azokban az üzletekben, melyek a haza felvirágoztatásának ügye alatt országos megvesztegetésül találattak fel?... Nem láttuk-e éveken át csaknem a szükségszerűségnek elkerülhetetlenségével nyilvánuló tény, hogy valahányszor új miniszter jött, akinek az ország valamely vidékén járszága volt, az a vidék, az a járszág vasutat kapott? Nem láttuk-e, hogy a becsületet a haszonlesés, a hazafiságot rideg önzés, kiűnőség vágyát a kiűnötetés szom-ja, a tekintély tisztelgetéi a hatalom előtt való hunyász-kodás váltotta fel? Ó, hogy az ijesztlő erkölcsi romlás oly hirtelen tudott meghonosodni és oly súlyosan tud-ta megingatni az egykor tündöklő magyar becsü-letet!” Asbóth bölcséleti szintre emelten fogal-mazta meg, hogy haza és haladás egysége a modernségben többé nem magától értetődő. Vajon mi az oka annak, hogy a haza és a hala-dás eszméje ilyen hamar, a kapitalizálódás kezdetén élesen szembekerülhetett egymás-

sal? A magyar nemzeti eszme fundamentumát a keresztényi erkölcs kozmikus világgépe adja. A legerkölcösebb rend a legjobb rend. Azért a legerkölcösebb, mert a legigazságosabb. Ez egyébként összhangban van az antik politikai gondolkodók elképzelésével, sokkal kevésbé a modern politikai gondolkodással, amely már nem juttat kitüntetett helyet a legjobb rend kérdésének. A modern politika eszménye a hatékonyság. A hatékony rend nem feltétlenül a legjobb rend. A baj még nagyobb, ha a rendszer nem is hatékony, vagyis nem igazából modern. Innentől kezdve minden összekeveredik: a botladozó haladás, hogy elrejtse igazi arcát, nemzedékek nevezni magát, az erkölcsi alapú kritika viszont ott is támadja a haladást, ahol csupán a modern hatékonyság akar megszületni.

Asbóth regénye az összekuszálódás előtti utolsó pillanatot ábrázolja, amikor haza és haladás ugyan már szembekerült egymással, de legalább önmagukkal még azonosak voltak. Ami ezután jött, az valóban költőt próbáló feladat volt. Ezzel a dilemmával viaskodott Ady Endre a századelőn és Babits a két háború között. Babits írja: „A kiváló költő gyakran konzervatívnak látszik, de valójában nem lehet konzervatív, még ha maga is hiszi magáról, hogy az. De viszont: a költő új ideált akar teremteni, és épp ezért nem lehet hűve a mai többség ideáljának: a nagy költő mindig ellenzéki... Nyen értelemben konzervatív és arisztokrata a művészet. Lehet tőle félteni egy politikai irány népszerűségét: nem lehet tőle félteni magát a haladást. A politikai irányok sohasem örökkévalók, és a művész túllát rajtuk. A politikai irányok idővel elveszítik varázsukat...” Asbóth és Babits ugyanazt mondja: a költő politizálhat ugyan, sőt politizáljon is, ha kell, de mindig az egyetemes szempontok nevében tegye azt. Asbóth János regénye azon frások közé tartozik, amelyek mindig a jövőben találhatnak visszhangra, mert a jelen soha nem érzi magára nézve érvényesnek. Ki tudja, szükség lesz-e arra, hogy valaki majd a jövőben fölébressze az álmok almodóját, hogy megkérdezze: van-e nemzet?, van-e haladás?

Láncz András

A ROPPANT KARAVÁN

Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*
Fordította Fázsy Anikó, Csűrös Klára
Gondolat, 1990. 424 oldal, 196 Ft

Kosztolányi Dezső nagy költő volt. Ezt a különösebb bizonyításra nem szoruló tételt legyen szabad azzal illusztrálnom, hogy Foucault könyvét magyarul újraolvasva az ő sorai jutottak eszembe. „Térdelve, föltárt hassal, láncra kötve, / templomba, kórházakba, börtönökbe / lassan vonul a roppant karaván...”

Alighanem akkor sem tévednék nagyot, ha a francia tudós egész életművének motívójául választanám ezt a versrészletet. A szellemi rokonság átvélhet évtizedeken, műfajokon és kulturális távolságokon. Nos, valóban olyan nagy-e ez a távolság?

„Soha nem írtam mást, mint fikciót” – mondta élete vége felé egy interjúban Michel Foucault. „De azért nem állítanám”, tette hozzá, „hogy ezek a fikciók kívüli vannak az igazságon. Azt hiszem, lehetséges a fikciót az igazságon belül működtetni, igazságeffektusokat vinni a fikciós diskurzusba, s ily módon elérni azt, hogy létrehozzon, »elő-állítson« valamit, ami korábban nem létezett, vagyis azt, amit fikcionalizálunk.» Fikcionalizáljuk a történelmet a politikai realitásból kiindulva, amely igazabb lesz, és valamely történelmi igazságból kiindulva »fikcionalizálunk« egy még nem létező politikát.” Miért mehökkentők ezek a mondatok? Nyilván azért, mert „komoly tudós” szájából hangzottak el. Márpedig az igazi történész, az igazi filozófus épp arról ismerszik meg, hogy távol tartja magától a fikcionalitás gyanúját és vádját. Ezt diktálja a diszciplína logikája. A diszciplínának pedig, állítja Foucault a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS lapjain, a fegyelmező-normalizáló eljárásokkal szoros összhangban alakultak ki.

Foucault tehát, vállalva a fikcionalitást, vét az emberről szóló tudományok intézményi fegyelme ellen; ám ugyanazzal a gesztussal új igazságfogalom bevezetését is sugallja. Olyan igazságfogalomét, amely (főként Max Weber és Merleau-Ponty nyomán) az igazságkritériumokat a történelmet vallató individuum szituációjának függvényében határozza meg. (Noha a szélsőséges relativizmustól is idegenkedik.) Foucault persze sohasem nyilvánította

magát „igazi” filozófusnak vagy szaktörténésznek. Mindig valamilyen köztes mezőben igyekezett elhelyezni saját tevékenységét. A fikcionalizálás szó a történelem és a filozófia mellé vonzza az esszé mint irodalmi műfaj képzetét is. Annak ellenére, hogy írónak aztán végképp nem tarthatta magát, egyes írásainak jellege és sűrűsége voltaképpen megkívánja az esztétikai interpretációt is. Ez a sokarcúság sok tekintetben magyarázza, miért számít olyan kellemetlen fickónak sokak szemében.

Azt ugyanis nehezen tagadhatja bárki is, hogy a huszadik század második felének egyik legnagyobb társadalomtudósa volt mind munkásságának horderejét, mind pedig kisu-gárzását tekintve. Jóformán mindenbe „bele-szólt”; szövegeiben egymást követik a határ-sértések. Állításai viszont gyakran ellenőrizhe-tetlenek a szaktudományok megszokott kont-rollmechanizmusainak segítségével. Ahol történeti szempontból lehetne „megfogni”, ott átúp a filozófiába; ahol a filozófiai gondolat koherenciáját kérnék számon, ott átsiklik műértelmzésbe vagy csapongó esztétizálás-ba. Vagy éppen visszabújik a történelem-kutató bőrébe, azzal bosszantva az olvasót, hogy nem hajlandó túllépni a konkrét történelmi probléma demonstrálásán, nem hajlandó teóriává előléptetni – szinte magától adódó – következtetéseit.

Nemrégiben a *Lettre Internationale* közölte egy angol szerző tanulmányát MIÉRT NEM ÉRTETTEM FOUCAULT-T? címmel. John Weightman sorra veszi A SZAVAK ÉS A DOLGOR általa kipreparált állításait, bizonyítani akarván, hogy Foucault koncepciója sokszor tarthatatlan, nemegyszer elfogadhatatlanul homályos. Nem annyira nehezen kifejezhető igazság, mint megközelíthetetlen értelmű pseudo-prófécia. Nos, tagadhatatlan, hogy érvei néhol meggyőzően hatnak. Ám éppen az látszik kicsúszni a kezéből, amit A SZAVAK ÉS A DOLGOR elfogulatlan olvasója valószínűleg a legfontosabbnak érez: a villódzó ületgazdagság és az elképesztően széles körű ismeretanyag egészen újszerű összekapcsolását, az „igazság” egyszerre többféle nyelvi regiszteren történő „fikcionalizálását” s az emberi szellem fejlődésének mindebből előálló, sok szempontból radikálisan új vízióját. Ha nem tévedek, Foucault éppen azért marad felül a bírálóival folytatott vitában, mert teljesítményének jellege

és nyelvi megvalósulása minduntalan kitűremkedik abból a sémából, amelybe be akarják szorítani, hogy azután bebizonyíthatassák: „nem igazán komoly”. Némi túlzással azt is állíthatnánk, hogy amennyiben az övétől eltérő gondolati mezőbe helyezve *in concreto* minden állításáról bebizonyítaná valaki, hogy legalábbis kétségbe vonható – az mit sem vonna le gondolkodói nagyságából. Alapvetően nem módosítaná azt a benyomásunkat, hogy Foucault munkássága „a jelenkor szívébe lőtt nyíl”, hogy a tőle oly sokban különböző Habermas kifejezését kölcsönözzük.

Persze, szó sincs arról, hogy írásai lépten-nyomon cáfolhatók lennének. Rendszerint nagy súlyt helyez arra, hogy a felhasznált dokumentumanyagot a lehető legprecízebben kezelje. A történészek a megmondható, mennyire meglepő mindaz, amit a levéltárakból sikerült előbányásznia; az átlagolvasó számára mindenestre mindegyik Foucault-mű meglepetések halmaza. Néha annyira elképesztő leletekre hivatkozik, hogy az emberben felmerül a gyanú: tén ő maga is előállított egy-két „korhú” dokumentumot. (Ez aztán valóban fikcióvá emelné a műveit.) Ez azonban nem valószínű. Foucault azért bukkanhatott meglehetősen sok dologra, mert egészen más keresett, mint a kutatók általában.

A leghatározottabban a fejlődés kontinuitásának eszméjével számolt le, már A SZAVAK ÉS A DOLGOR-ban. De az, hogy a történelmet nem evolúciós láncolatok szövetének látta, hanem szakítások, „riánások”, az *episztemák*ben bekövetkezett felfordulások sorának, nem jelentette korántsem a tradíciók jelentőségének tagadását. Nála erőterek, lehetőségmezők, átvehető vagy módosítható cselekvésformák vannak, amelyek egyáltalán nem automatikusan teltődnek tartalommal. Van úgy, hogy egy társadalmi akciótér, ha nem is változatlanul, de azonos módon megnevezhetően hosszú időn át fennáll. Üres forma, amelyet nem töltenek be. (Hogy miért nem, arra is akad mindig magyarázat – legalábbis a konkrétumok szintjén.) Aztán hirtelen megjelenik az új *episztema*, az a tudattalan mező, amely korrelatív viszonyban van az emberi tudás közveden formáival, s meghatározza azokat. Mindenekelőtt itt kereshetnénk a magyarázatot arra, miért kezeli másként a történelmi anyagot Foucault, miért részesíti előnyben a

másod-, harmad-, huszadrangú szerzőket a klasszikusokkal szemben. Megszoktuk, hogy a korszakokat néhány lángelme munkásságához kapcsoljuk, az ő kezüket fogva próbáljuk megismerni. Foucault-nál viszont, ha elő-előkerül is valamelyik „nagy név”, akkor is főként a zsenialitás kisugárzását, a hatásokat vizsgálja. Az eszmék vulgarizálót, a gondolatok aprópénzre váltóit előbbre valónak tartja a különféle gondolkodásmódok megismerése szempontjából, mint az iskolateremtőket. Ez a nézőpont magyarázza, miért is bukkan olyan sűrűn a szokásos képzeletünkkel merőben ellentétes megnyilvánulásokra, amelyeket, *horribile dictu*, a nagy textusokkal azonos súllyal kezel.

Fontos azonban leszögeznünk, hogy Foucault nem a lényeg-jelenség összefüggést igyekszik reprodukálni. Nem is arról van szó, hogy megfordítja a viszonyokat, s most az kerül a mélystruktúrába, ami eddig felszínnek minősült. Szemléletmódját némileg leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy nála *minden a felszínen van*. Az, hogy a felvilágosodást nem feltétlenül Voltaire-ból, Diderot-ból vagy Lessingből kívánja megérteni, nem azt jelenti, hogy ezeknél a szerzőknél „lényegibbnek” tartja a névtelen broszúrák íróit, a könyvtárak mélyén porosodó folyóiratokat vagy törvényszéki periratokat. Inkább úgy vélhette, hogy az utóbbiak tanúskodnak elsősorban a jelentős társadalmi csoportokat átható paradigmákról, érzékelésmódokról, viszonyrendszerekről. A nagy alkotók személyisége prizmaszerűen megtörve továbbítja az utókor számára lényeges információkat egy adott történelmi korszakról. Ha csak rájuk hagyatkozunk, ugyanúgy tévedésbe esünk, mintha nem vennénk őket figyelembe. Ezen a ponton persze nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Foucault mennyire viszolygott a hagyományos intellektuel-szerepköröktől; ez a viszolygás élete utolsó éveiben különösen selerősödött. Úgy vélte: a görög bölcs, a zsidó próféta és a római törvényhozó rejtezik mindenkiben, aki hivatásul választja a beszédet és az írást. Olyan értelmiségi magatartást állt szembe ezzel, amely lemondana a „lényeg” hirdetésének állandó igényéről, a „prófétai”, egyetemes-ségre tördő gesztusokról. „Megelégedne” azazal, hogy tisztázza az igazság megismerhetőségének feltételeit; annak a helyzetét és genea-

lógiáját, ami itt és most a kérdező individuum szempontjából számot tarthat az igazság rangjára. Talán ez a kettősség a legvonzóbb Foucault-ban: egyéni preferenciáinak és az általa kidolgozott módszernek ez a szoros, sohasem harmonikus, de mindig egymásra utaló viszonya.

Mármost ami a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS-letti, látszólag erre a könyvére illik a legkevésbé a „fikció” minősítés. Dreyfus és Rabinow, az egyik legjobb Foucault-pályakép szerzői szerint ez a könyv fordulatot jelez a szerző tájékozódásában. *„Többé már nem kívánja szisztematizálni az episztémé szabályszerűségei szerint a diskurzusról szóló elemzését. [...] még A SZAVAK ÉS A DOLGOK-ban, valamint A TUDÁS ARCHEOLÓGIÁ-ban módszertani szempontból előnyben részesítette a diskurzust és azokat az elvont szabályokat, amelyeknek a diskurzus engedelmeshedik, később már úgy látja, hogy a diskurzus csupán részét képezi a praxisok és a hatalom szélesebb mezejének...”* Ennek megvannak a következményei arra nézvést, miként látja az „embertudományok” kialakulását és jellegét. *„Attól a pillanattól, hogy Foucault a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS-sel a nem diskurzív gyakorlatokat szabályozó hatalmi relációk felé fordul, hirtelen ráérez a humán tudományokban és kolonializáló normáikban rejlő fenyegetésre.”*

Furcsa könyv ez. Talán a „legaszketikusabb” az életműben az elméleti következtetések levonásának szempontjából; ugyanakkor hihetetlen bőséggel kínálja ezeket a következtetéseket. Késéggkívvül alkalmatlan a hatalom általános elméletének megalapozására. Maga a szerző is „történelmi háttérnek” szánta a „modern társadalom normalizáló hatalmáról és tudásának képződéséről” szóló tanulmányaihoz. Ennek ellenére vagy tán épp ezért külön könyvet lehetne írni egy-egy odavetett megjegyzéséből. (Néhányat ő maga is megírt, hiszen a mű 1975-ös megjelenése után mélyedt el igazán a hatalom mikrostruktúráinak tanulmányozásában.) *Summa summarum*, az első magyar nyelven megjelent Foucault-mű igazából nem alkalmas arra, hogy belőle megismerjük a szerző történelemszemléletét, historiográfiái elképzeléseit, filozófiai nézeteit. A FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS a jelzett orientációs fordulatot készíti elő, s részben meg is valósítja. Foucault szavával, az *archeológiai* módszert a *genealógiai* tájékozódás váltotta fel. Alcíme szerint a könyv arról szól, miként jött létre a börtön

nevű intézmény; voltaképpen azonban jóval többről van szó, mint az elzárás modern formáinak kialakulásáról. Egyszerre állítja, hogy a fegyelmező-büntető technikák történelmi átalakulásából következtetni lehet a hatalomnak a társadalomban elfoglalt helyére általában, továbbá, hogy ez az átalakulás a „megismerhető ember” fogalmának metamorfózisában is tetten érhető. A modern embertudományok szerinte a fegyelmező-büntető-korrektív hatalmi mechanizmusokkal szoros összefüggésben jöttek létre. A pszichológia, a szociológia, a statisztika, sőt az orvostudomány modern irányzatai nemcsak hogy nem ártatlan, a hatalmi struktúrákon kívüli álló képződményei az emberi megismerésnek (ezt már Foucault előtt is sejtették néhányan), hanem *pontosan e hatalmi struktúrák keretein belül*, az általuk létrehozott új térben fejlődtek ki. (Persze Foucault sem állítja azt, hogy ezekben a *diszciplínákban* nem érvényesült a kezdetektől fogva egyfajta autonómiára törekvés.) Olyannyira igaz tehát, hogy a tudás hatalom, hogy a modern értelemben vett tudás megszerzése sohasem történelmi a hatalmi viszonyokon kívül; mi több, Foucault rámutat, hogy bizonyos területeken a hatalmi tényezők a megismerés motorjai. Ezzel egy másik, évszázados hagyományokkal rendelkező intellektuelltúziót akar lerombolni. Nevezetesen azt, hogy az igazi tudás önmagáért való, és mentes az érde- és hatalmi összefüggésektől. Az ember megismerését foglalkozásszerűen űző értelmiségi csak akkor léphet fel hatékonyan az általa elfogadhatatlannak ítélt hatalmi mechanizmusok ellen, ha pontosan látja saját tevékenységének helyét ezeken a mechanizmusokon belül. Ennek a felismerésnek a fényében módosulnia kell a baloldali értelmiségre jellemző hatalom-konceptciónak is. Annak a felfogásnak, mely szerint a hatalom megszerzhető, kisajátítható, birtokolható – vagy éppen ellenkezőleg, szétosztható, másoknak kölcsönözhető, átadható *dolog*. A hatalom különböző technológiák működő és állandó változásban levő rendszere. Ezen belül pedig a hatalommal való szembeszegülésnek is megvan a maga szerepe; a hatalom számít az ellenállásra, magába építi, mikromechanizmusait az ellenállásnak megfelelően alakítja; néha maga provokálja ki a szembenállás elhárítható formáit, hogy a bekebelezhetetlen formák alól kihúzza a talajt.

Még egy fontos témakört kell kiemelnünk: a modern individuumban, vagy ahogyan Foucault mondja helyenként, „*a modern lélek*” genezisének kérdését. A francia tudós szerint ugyanis ez sem vizsgálható a hatalomgyakorlás társadalmi technológiáitól és mechanizmusaitól függetlenül. Annál is kevésbé, mivel az utóbbi két évszázad fegyelmező- és büntetőtechnikáit és a *vizsgálat* (nem pedig a „*vizsga*”, mint a magyar szöveg állítja néhol) belőlük következő és a különféle tudományágakba átkerült módszerét a fokozódó individualizáció jellemzi. Ezen azt kell érteni, hogy létrejönnek azok a diszciplínák, amelyeket úgy határozhatnánk meg, mint annak a hatalomnak a modalitásait, amely számba tudja venni, sőt *pertinensnek* tekinti az egyéni különbségeket. A modern individuumbot tehát úgy ismerjük meg a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS-ből, mint a hatalom, valamint a humán tudományok területén bekövetkezett összetett stratégiámdosulások produktumát.

Láthatjuk tehát, hogy azok a történelmi változássorok, amelyeket Foucault a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS lapjain felvázol (s amelyet durván úgy foglalhatnánk össze, mint a test megkínzására, illetve elpusztítására irányuló fegyelmező-büntető technológiák felváltását az egész társadalmat behálózó, főleg a lélek birtokbavételére törekvő mechanizmusokkal), rendkívül összetett módon függenek össze. A fegyelmező intézmények elterjedése csupán egy többretű, mélyebb folyamat legjobban látható aspektusa. Azé a folyamaté, amelynek során azt a hatalmat, amely gyakorlóin keresztül egyértelműen megnyilvánul, olyan hatalommal váltják fel, amely *alattomosan* tárgyiasítja azokat, akikkel szemben alkalmazzák. (Tegyük hozzá: többé-kevésbé azokat is, akik fel lépnek ellene.) Foucault rámutat: az egyenlőségre törekvő jogrendszerek kialakulásával párhuzamosan és tőlük egyáltalán nem függetlenül jönnek létre az egyén életének minden zugába behatoló, egyenlőtlenégre törekvő mikro-hatalmi rendszerek.

A legjobb példa erre magának a börtönnek a funkcionálása. A börtöné, amely a nagy elzárási, elkülönítési tradíciók örököséként nyerte el a ma ismert formáját, s amely a kezdeti negatív célkitűzések után egyre pozitívabb küldetést tulajdonít önmagának. Olyannyira, hogy a múlt század elején a börtön

(nem legitimált és csak hiányosan szabályozott) büntetésmódosítási funkciója már nyíltan jelen volt az európai igazságszolgáltatásban. A börtön nem csupán autonómiát igényel, írja Foucault, hanem moduláló funkciója által „részes akar lenni a legfőbb büntetőhatalomnak is”. Sűrűt és magába olvasztja a zárka, az üzem és a kórház célkitűzéseit, hiszen az egyéni „esetekre” alkalmazva él az elkülönítés politikai-morális, a kötelező munka gazdasági és a lelki gyógyítás normalizáló technikáival.

A kriminológia (tehát egy újabb diszciplína) kialakulását az a szemléletváltás alapozta meg, amely a bűn elkövetőjének fogalma mellett bevezette a *bánózó* kategóriáját. Az eltélt megismerendő egyénné változik, hiszen a bűnözőt az különbözteti meg az elkövetőtől, hogy „nem annyira a cselekménye, mint inkább egész élete jellemzi”. A bűnöző fogalma ettől a pillanattól megelőzi magát a bűncselekményt, sőt végső esetben függetlenné is válik tőle. Megszületik a „láncraverték nagy, nomád törzse”, „az a jól elkülöníthető faj, amely benépesíti a fegyintézeteket és börtönöket”. A gondolatmenetnek ezen a pontján kamatozik igazán Foucault strukturalista szemlélete. Megkockáztatja a feltevést: ha egyszer a modern polgári társadalom létrehozta és büntetőtechnológiai révén állandóan újratermeli ezt a másik emberfajtát, úgy erre feltehetőleg szüksége van. A „családtalanok óriás családja”, ahogy Kosztolányi mondta az idézett versben, kiszolgálja „a többség törvényét”. Foucault kimutatja, hogy a börtön történetét végigkísérik a reformkísérletek. A börtön létrejötte, kudarca, majd a megreformálását célzó kísérletek nem három, egymást követő fázist jelentenek, hanem „szimultán rendszert” alkotnak.

Az utópisztikus javítási tervek eszerint egy meghatározott hatalomgyakorlási módnak, „a test bizonyos politikájának” fenntartásához szükséges eszközök; mi több, a rendszer nélkülözhetetlen elemei. „Az állítólagos kudarc ily módon nem tartozik-e hozzát a börtön működéséhez?” – kérdezi Foucault. Mindenesetre nem egy „még nem teljesen tökéletes” intézményrendszer belső következtelenségét látja e kudarcban, hanem olyan *funkciót*, amelyet a rendszer képviselői és ideológusai sohasem mondhatnak ki. A fegyintézetek, a börtönök, a javító elzárás egyéb formái arra hivatottak, hogy a törvé-

nyek megszegését beéptítsék „az alázatosság általános taktikájába”.

A büntetőrendszer nem egyszerűen arra szolgál, hogy elfojtsa a törvénytelenéseket; különbséget tesz közöttük, hierarchizálja őket, sőt (bármily nehéz ezt elfogadnunk) biztosítja ökonómiájukat. A börtön kudarca azért látszólagos csupán, mert az emberekben feltámasztja a törvénytelenések speciális formáit. A börtön kitermeli a bűnözőt, „mint *patologizált alanyt*”, akire szükség van, ugyanis ő hordozza a törvénytelenések „*elkülönített, megszelídített és eszközzerepű*” formáit. Annak a társadalomnak, amely személyiségük szempontjából elkülöníti és hierarchizálja a törvényteleneségeket, jól megfelel a börtönrendszer ama következménye, hogy kiváltja az önmagába visszatérő bűnözést, s azt nagyjából meghatározható társadalmi szintre korlátozza. Ezt az önindukáló bűnözést ugyanis a kevésbé veszélyes törvénytértési formák felé lehet terelni; jelenlétével megfékezi és elviselhető szinten tartja a közönséges törvénytértő elemeket. Másrészt a társadalom, amely törvényeivel ilt bizonyos tevékenységeket, megengedi olyan törvénytelen üzemek létezését, amelyekből végső soron törvénytelen profitot húzhat – ráadásul úgy, hogy ellenőrzést gyakorol fölöttük. Foucault példái a gyarmatosztástól, a prostitúción keresztül a fegyver- és kábítószer-kereskedelemig terjednek. Következtése: „A *bánózás a törvénytértések irányításának és kiszákmányolásának eszköze*.” Egyúttal ürügy a bűnözés a lakosság állandó és megszakítatlan felügyeletét ellátó hatalmi struktúra kiépítésére, s e felügyelet fontos eszköze. Ennek a hatalmi struktúrának a kialakulása a múlt század első felére tehető. „*Hiába beszélnek a bírák: a bűntelbíraskodás, egész látványos apparátusával arra való, hogy a félig sötétben mátkódó, a rendőrséget és a bűnözést fogaskerékként egymásba illesztő ellenőrzési apparátus mindennapi igényeinek megfeleljen.*”

Foucault-t tehát lényegében az foglalkoztatta, miként jött létre és hogyan legitümálódott a társadalmat behálózó törvénytértési és rendőrségi ellenőrzések együttese. Az a büntetőrendszer, amelynek legjellemzőbb formáitól eltávolodván, a javító bezárás körei egyre bővülnek. A javító bezárás hatásának az a lényege, hogy átteszi a büntetőintézetű technikát a

társadalom egészére. Szemben a klasszikus korrall, amely elkülönítette a törvénysértést, a bűnt és a rossz magaviseletet, az új *episztémé* (mert ez is az) *folytonosságot* teremt a törvénysértés, illetve a szabálytól, a normától, az átlagtól való eltérés között. „Az uralkodó ellenfele, majd a társadalom ellensége átalakul deviánssá, aki a rendetlenség, a bűncselekmény, az örültség sokrétű veszélyét hordozza.” A bezárás nagy hálózatának segítségével szoros közelségbe kerül a „bűntendő” és a „nem normális” cselekménysorok társadalmi megítélése. A normalizáló hatalom behatol a társadalom és az egyén életének legrejtettebb területeire: ennek jele az ítélezés tevékenységének megszaporodása. „A normáltság bírái mindennütt jelen vannak” – mondja Foucault, és ebből az állításból indulnak ki az etikára, a szexualitásra, a „biohatalmi” struktúrákra irányuló későbbi kutatásai.

Talán ebből az összefoglalásból is érzékelhető: a FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS írója harcias természet volt, igazi „*guerrier*”. Nemcsak abban az értelemben kritikus szemmel, ahogy azt a társadalomtudományok képviselőitől megszoktuk, vagyis hogy lámadj a „rend” polgári ideológiáit vagy a hatalmi pozíciók kisajátítóit. Úgy bírál, hogy kihívja a jogalkotásban és a jogalkalmazásban részt vevők rosszallását; ám a legnagyobb sértéseket saját értelmiségi kasztja, az embertudományok művelői számára tartogatja. Nem éppen azt állítja ugyan, hogy az emberrel foglalkozó tudományok szülőhelye egyértelműen a börtön; de meggyőződése, hogy „*azért keletkeztek, és az episztémében azért hozhatták létre az ismert selfordulást, mert a hatalom specifikus és új változatának következményei...*”. Nos, lehetetlen nem érezni e foucault-i „fikció” igazságtartalmát; ám ugyanígy magán hordja a szerző lázadó szellemének, leplező szenvedélyének bélyegét. Magyarul: igazságának kimondása érdekében túloz, vagy mondhatnánk úgy is, hogy igazságai túlzó természetűek. (A szerény vagy mérsékelt igazságok kimondójára is tudok példát a közelmúlt francia szellemi életéből: ilyen volt Raymond Aron.)

Nem feltétlenül az értelmiségi pozíciók védelmét jelentü hát, ha valakiben felmerül a kérdés: ném sarkít-e túlzottan Foucault? Hiszen azt sugallja, hogy az embertudományok gyakorlatilag nem képesek kilépni a fegyelmző hatalom mátrixából. Nem erőltet-e bi-

zonyos párhuzamokat, nem zár-e rövidre kapcsolatokat annak érdekében, hogy víziója koherensebb és provokatívabb legyen? Valóban a nyomozás volt az empirikus tudományok megalkotásának alapvető eleme, „*a kísérleti tudás jogi-politikai mintája*”? Jó néhány ehhez hasonló kételyt fogalmazhatnánk meg; a választ hagyjuk a szaktörténészekre. A mű fikcióvetületének érvényességét azonban nem érintik ezek a problémák; az ŐRÜLET ÉS TEBOLY megjelenése óta valamennyi Foucault-mű azzal tűnt ki, hogy messze gyűrűző vitát kavart. Habermas szerint éppen a termékeny ellentmondások sokasága magyarázza, hogy Foucault hatása talán a legszélesebb körű és a legtartósabb az utóbbi évszázad európai gondolkodástörténetében.

Vitatkozva, háborogva vagy éppen lelkesen egyetértve végre a magyar olvasó is bekapcsolódhat ennek az izgalmas eszmévilágnak legalább az egyik áramkörébe. Dicséretes, hogy a kiadó a szokásos (rossz) hazai gyakorlattól eltérően végre nem tanulmánytöredékeket, hanem teljes művet publikált. Lehetne vitatni, miért éppen ezt; csak találgatok: az olvasmányosság (az erőszak története majd mindenkit érdekel, és Foucault könyve bővelkedik a festői részletekben), az eladhatóság kritériumai döntöttek. Az viszont kifejezetten sajnálatos, hogy a fordítást nem vetették alá kellő szakmai ellenőrzésnek. Foucault különös, egyéni, franciául sem mindig könnyen érthető nyelvet alakított ki, amely különösen azokban a passzusokban érvényesül, ahol saját elméleti következtetéseit fogalmazza meg. Nos, nem egy olyan mondatra bukkanhatunk, amely magyarul jóformán érthetetlen, ugyanakkor a szerző eredeti szándékait sem tükrözi. Csak egyetlen példát említek. „*E könyv célkitűzése az, hogy felrajzolja a modern lélek és az új büntetőhatalom együttes történelmét; a jelenlegi tudományos-bírói együttes genealógiáját, amelyre a büntetés hatalma támaszkodik, amelyről önigazolást kap, amelyből szabályait meríti, amelyre kiterjeszti hatását, s amellyel elfedi rendkívüliségét.*” Nehezen fordítható mondat, kétségtelenül. Az „*histoire corrélativ*” nem egészen azonos az „*együttes történettel*”, de ez a kisebbik probléma. A „*nouveau pouvoir de juger*” bizonyosan nem az „*új büntetőhatalomra*” utal, hanem az ítélezés jóval tágabb problémakörére, amellyel a könyv végződik. A büntetés hatalma a jelenlegi tudo-

mányos-bírósgai (*judiciaire*) együttesen (*complexe*) belül terjesztü ki a hatását; hogyan is méríhetné valamiből az öngazolást és a szabályokat, amire csak ezt követőleg terjesztü ki hatását? A legvitathatóbb azonban az „*exorbitante singularité*” visszaadása a „*rendkívüliség*” szóval. A büntetőhatalom mérhetetlen, szélsőséges egységének hangsúlyozásával Foucault arra az individualizáló technológiára céloz, amelynek elméletü kifejtése könyvének egyik alappillére. A mondat eredetiben is igen sűrű, s ne tagadjuk, kissé nehézkes. Ezt belátva, a szerkesztő vagy a fordító éíheteti volna a magyarázó lábjegyzet lehetőséggel. Jelenlegi formájában viszont a magyar mondat teljesen félretájolja az olvasót. A tanulság az, hogy ilyen sokféle ágazó szöveg fordítását két-három szempontból is tanácsos ellenőriztetni. Reméljük, a következő Foucault-mű kiadásakor ez az ellenőrzés nem marad el.

Angyalosi Cergely

EGY EKLEKTIKUS ÉNREGÉNY

Mihail Zosczenko: *Napfelhette előtt*
Fordította Bratka László
Utószó N. Goller Ágota, Buda Béla
Európa, 1990. 391 oldal, 86 Ft

Mihail Zosczenko életművének csúcsai vitathatatlannal az 1920-as években írott novellái (SZINEBRJUHOV NAZAR ILJICS ÚR TÖRTÉNETEI, HUMOROS ELBESZÉLÉSEK, SZENTIMENTÁLIS ELBESZÉLÉSEK). Sajátos, a beszélt köznapi nyelvet imitáló „szövegek” ezek a nagy fordulat, a forradalom utáni kisvilágról, a tétova módon egyszerre gonosz és nevetséges kisemberről, aki szerepvávarban nekisököde hol felértékeli, hol a végletekig lekicsinyli önmagát. Bár a jelszavakban a hatalom birtokosának, „uralkodó osztálynak” nyilvánított, valós beleszólása az őt érintő dolgokba nincsen, elvárják tőle, hogy az üres jelszavakat mechanikusan szajkózza, s kenyér helyett velük éljen. S a zosczenkói kisember ezt meg is teszi.

Az 1920-as évek végén Zosczenko nemcsak

a szatírának int búcsút, de az írói függetlenségen és szabadságon alapuló szépirodalomnak is. Mintha erőt venne rajta az általa ábrázolt kisember szerepvávara, mindenáron meg szeretne felelni az elvárásoknak, bár eszével tudja, idegrendszerével érzi, hogy ez képtelenség. És ezt azzal vallja be, hogy ír tovább, s nem az asztalíóknak, mint Bulgakov, hanem a felteteleket szem előtt tartva, publikációs szándékkal. Ez már önmagában is neurozist válthat ki, noha a NAPFELKELTE ELŐTT-ből tudjuk, hogy Zosczenko depressziója régebbi eredetű, a gyermekkorban elszenvedett traumákra vezethető vissza.

A 30-as évektől Zosczenko munkásságában tragikus módon összekeveredik az élet megélhetősége és megírhatósága, s ez nem válik javára újabb műveinek: a „szabadság birodalma” helyett ezek mindinkább a szükségszerűség magánzárkájában fródnak, és így egyre fokozottabban *dokumentumok*, öngazolási kísérletek benyomását kelük, egyre kevésbé tűnnek a szabad írói képzelet szuverén formateremtő játékainak. Habár a féligazságoknak is van lélektanü hitelük, és Zosczenko, átütő tehetségének köszönhetően, megtalálja a formát vívódásainak rejtjelezett ábrázolásához: a rejtőzködést a tudomány mögé, legyen az a fiziológia, a lélektan (VISSZATÉRT IFJÚSÁG, NAPFELKELTE ELŐTT) vagy a történelem (KÉK KÖNYV). E művekben a tudomány mögé rejtőzködés kísérő jelensége a paraboliszukus hangvétel: a „felvilágosító”, az „életet jobbító”, a „gyógyító” szándék közvetlen, gyakran didaktikus kinyilatkoztatása. A Zosczenkról írott szovjet tanulmányok jelentős része (sőt a NAPFELKELTE ELŐTT magyar kiadása egyik utószavának írója, N. Goller Ágota is hajlik erre a véleményre) a zosczenkói életműben a 30-as években bekövetkezett változást magasztosan „*tolsztoji fordulat*”-nak minősü, elfeledkezvén arról, hogy Tolsztoj Zosczenkóval ellentétben az „önítékéletesedés” kollektivistá programja szellemében *belső meggyőződésből* tagadta meg az „önéclü irodalmat”, Zosczenko esetében viszont külső tényező, a szatíra betöltése a 30-as években játszott döntő szerepet abban, hogy műveiben deklarátíve megjelenjék az írói „jobbító” szándék. Zosczenko ifjúságának „bűné” – satirikus elbeszéléseit – úgy vezekli le, hogy a „szocialista realizmus” elvárásainak megfelelően pragmatista esztéü-

kai pozícióra helyezkedik. Sőt kritikusaiknak még azt is be akarja bizonyítani, hogy nemcsak torzképet tud rajzolni a „hibákról”, de arra is képes, hogy „kijavítsa” őket. VISSZATÉRT IFJÚSÁG című regényében ez a pragmatizmus – amely a természettudományos opimizmus álarcában jelentkezik – már oly mérvű, hogy a személyiség valós problémái biológiai-fiziológiai szintre nivellálódnak. Riasztó példaként Majakovszkij öngyilkosságának Zosczenko általi kommentálását idézem: „A végtelenségig fokozódó szellemi kifáradás és a pihentetésre való abszolút képtelenség volt az oka Majakovszkij korai halálának.”

Az 1943-ban keletkezett NAPFELKELTE ELŐTT című regény jóval szerencsésebb megvalósulása a zosczenkói „jobbító” és „gyógyító” szándéknak, mint a VISSZATÉRT IFJÚSÁG. Szintén a „rejtőzködő” művek sorába tartozik, s egyben az írói út végállomása. A későbbiekben Zosczenko igazán jelentős művet nem alkot, mert nem alkothat, még a szükségszerűség magánzárkájából is kizűzetetett, az 1946-os hírhedt zsdanovi párthatározat megpecsételte a sorsát, kizárták az irodalomból, és mind emberileg, mind egzisztenciálisan lehetetlen helyzetbe kényszerítették. Neurózisa – melynek szerencsés leküzdéséről a NAPFELKELTE ELŐTT tudósít – kiűjul, s közvetetten kiváltó oka 1958-ban bekövetkező korai halálának.

A NAPFELKELTE ELŐTT megírásának körülményei legendába illők: 1943-ban a németek által körülzárt Leningrádból Zosczenko is kénytelen volt elmenekülni, és az Alma-Ata-i evakuációba jóformán nem vitt magával mást, mint húsz vastag füzetet, a könyvéhez gyűjtött jegyzeteket. Regényét Moszkvában fejezte be. A NAPFELKELTE ELŐTT eklektikus éntregény. Olyan irodalmi kollázs, melyben a vallomás, a napló és a népszerűsítő szándékú tudományos „parabola” elemei keverednek, a szövegbe gyakran idézetek ékelődnek be versekből és tudományos értekezésekből. Opimista „végtelenség” ellenére („...kötelességemnek tartom ismét lelkére kötni mindenkinek: kézben kell tartanunk az érzéseinket, és irányítanunk kell az érzéseinket. Olyan nincs, hogy az alsóbbrendű erők győzzenek. Az értelemnek kell diadalmaskodnia!”) a napló- és a vallomásos elem túlsúlya menti meg a regényt attól, hogy egyike legyen a kor ideologikus célzatú és indíttatású sematikus alkotásainak. Egyébként Zosczenko vallomá-

sai tipikus *antivallomások*, „személytelen” *vallomások*: nem az érzések szabad áradásának rousseau-i, goethei *alanyi jogát* hirdetik, hanem Zosczenko éppen arról vall, hogyan lehet az érzések szabad áradásának gátat vetni, az ösztönöket az ész ellenőrzése alá vonni, hogyan lehet legyűrni a melankóliát, a világfájdalmat. A testi és lelki egészség érdekében. Ezért fordul a mélylélektanhoz és a pavlovi reflextanhoz, szenvedélyesen, őszinte hévvel keresi az *eszközöket és módosítókat* az önnön bensőjében rejtőző „sötét erők” féken tartására. A zosczenkói „vallomások” első pillanatban azt a benyomást keltik, mintha egy irodalmi-mélylélektani kaland részei lennének, de az önelemzés szentviten hangja mindig visszahúz a tudatos világba, mivel Zosczenko regényében a szerzői önkontroll akkor lép működésbe, mikor az olvasó már kellőképp ráhangolódott arra, hogy lemerüljön a tudatalatti mélységeibe. Az biztos, hogy ebben az élményben Zosczenko regényében maradéktalanul nem lehet része.

A zosczenkói tudatalatti szimbólumvilágáról, *antivallomásainak* mélylélektani okáról, az író betegségének jellegéről talán a pszichiáterek tudnak véleményt alkotni. A zosczenkói írói pálya és a kor orosz irodalma ismerőjének viszont az tűnik fel a regényben, hogy miközben az író „*boldogtalanságának történetéről*” ír-vall, egy szót sem szól az őt gátló külső körülményekről (*irodalompolitikai határozatok, tilások, publikációs tilalom stb.*). Azaz pontosabban: „*elszólásai*” azért vannak, melyek feletőbb árulkodók. Zosczenko két „*elszólását*” idézném a regényből, igazolandó, hogy a külvilágban (a kor irodalmi életében) is voltak számára traumát okozó „*szimbólumok*”, nemcsak a sötét ösztönök birodalmában. A két elszólás két tekintélyre vonatkozik, a *szocialista realizmusra* és minden szovjet író atyamesterére – Gorkijra. Zosczenko könyvében akkor látja szükségesnek a szocialista realizmus „*megkövetését*”, mikor a halál pszichológiai és filozófiai problémájára tér ki. Köztudott, hogy többek között a halál is tabutémának számított a korban. Zosczenko érzi, sőt tudja is, hogy a szocialista realizmus fogalma merő hazugság és képmutatás, de visszariad attól, hogy ezt nyíltan kimondja: „*Azt hiszem, nem sérti a szocialista realizmus elvét egy ily rövid kitérő [ü. a halál témájára]. Maximális optimizmusa mellett sem*

hunyhat szemel a szocialista realizmus a környező világ jelenségei láttán. Nem térhet ki képmutató módon a megoldandó problémák megoldása elől." A másik tekintély, Gorkij, az atyamester pedig egyenesen „társadalmi megrendelést” nyújt át Zosczenkónak. A könyvben idézett, 1936-ban írott levelében arra kéri, hogy írjon olyan művet, amely neveltség tárgyává teszi „a professzionális mártírokat”, „azokat, akik ostoba apróságok, kényelmetlenségek miatt ellenségesen viszonyulnak a világhoz”. Azaz nem többet és nem kevesebbet kér, mint hogy tegye neveltségessé és a szatíra eszközeivel „leplezze le” az elégedetlenkedőket. Zosczenko Gorkij levelére szorgalmasan nebuló módjára válaszolt: „A válaszómban megírtam, hogy pontosan olyan könyvet tervezek, amilyenről írt. Megírtam azt is, hogy nemcsak hi akarom gúnyolni a mártírokat, hanem a szenvedés egyméhány okára is fényt szeretnék deríteni, hogy megértsük, honnan származnak ezek a szenvedések. Megfogadom, hogy Gorkijnak küldöm el az első tiszteletpéldányt.” Világos, hogy Zosczenko nem óhajtja vakon teljesíteni Gorkij „megrendelését”, ám éppúgy, mint a szocialista realizmus „felettes énje” esetében – egyenesen és nyíltan – Gorkijnak ellentmondani nem mer, sőt lehet, hogy üszteletből nem is akar. A két példa azt bizonyítja, hogy a külső elvárások gyakran irracionális rendszere „belsővé” is válhat, és sikeresen kialakíthatja az önkorlátozásnak már-már öntudatlan működését. Ezt hívjuk öncenzúrának. Zosczenko antüvállomásai erről is szólnak. Betegségének oka talán ebben is keresendő.

Irodalmi szempontból a NAPFELKELTE ELŐTT-ben a napló-rész a legfigyelemreméltóbb, melyet a könyv harmadik fejezete (LEHULLOTT LEVELEK) tartalmaz. A naplójegyzetek között Csehov és Babel novelláira emlékeztető elbeszéléscsírákat találunk, ilyen például az EZREDTÖRZSNÉL című. Ez a kis elbeszélés azt a döbbenetet írja le, mikor Zosczenkóhoz, mint a Vörös Hadsereg írnokához, a polgárháború idején váratlanul betoppan egy férfi a közeli lepratelepről, és afelől érdeklődik, hogy a leprások a Vörös Hadsereggel együtt kivonuljanak-e a városból, vagy maradjanak ott. Az írnök úrrá tud lenni rettentően, segíti benne a rutín; megtalálja e félelmetes helyzet személytelen megoldását, a lepratelepről jött férfinak sablonos, mindenkire egyaránt vonatkoztatható, hivatalos választ ad

– „egyedül nem dönthetek” –, s ezután páni félelemmel mosakodni kezd.

Ugyanebben a fejezetben Zosczenko megrajzolja a 20-as évek irodalmának miniatűr panopükumát: filmszerű pillanatképeket kapunk Remizov, Zamjatin, Blok, Majakovszkij és Jeszenyin hétköznapi életéből.

A regény legdidakikusabb hangvételű részei azok a „példabeszédek”, melyek a neurózisból való kigyógyulást illusztrálják egyrészt „pozitív” példákkal, másrészt „elrettentő” példa gyanánt híres emberek (Gogol, Nyckraszov, Poe, Balzac) neurózisát és halálát beszél el, sőt naplójegyzetekkel és levélrészletekkel dokumentálják. Igaz, Zosczenko beleérző képessége, írói tehetsége itt is megmenü a helyzetet, és az is lehet, hogy a téves feltételes idegi kapcsolatok racionális módon történő megszakításának a lehetőségébe vetett makacs hitének hangoztatása lélektanilag hasznos és mint népszerűsítő, felvilágosító tevékenység fontos is, de az biztos, hogy az irodalomnak nem válik hasznára.

A NAPFELKELTE ELŐTT teljes szövege könyv alakban csak 1987-ben jelenhetett meg a Szovjetunióban. Miután a zsdanovi határozat végleg megszakította Zosczenko irodalmi pályáját, a regény kézírata is „rejtőzködni” kényszerült, lakásról lakásra vándorolt. A regény magyar fordítása kelő időben készült el. A fordító – Bratka László – sikeresen ültette át magyarra Zosczenko könyvét. A NAPFELKELTE ELŐTT – ellentétben a 20-as évek novelláinak az élőbeszédhez igazodó szövegével – semleges, irodalmi nyelven íródott, ezért a fordítót inkább a versbetétek és az ismeretterjesztő szövegrészek állították nehéz feladat elé, mintsem a zosczenkói vallomások, naplórészletek fordítása. Bratka Lászlónak, úgy gondolom, szép feladat lenne, ha megpróbálna Zosczenko korai műveinek fordításával, már csak azért is, mert az elbeszélések eddigi fordításai rosszak, nem hitelesek, a Zosczenko-elbeszélések magyarul holmi kabarétréfa benyomását kelтик, ahelyett hogy átadnák és megéreztetnék az értelem és érzelem nélküli „szovjet nyelv” félelmetes jelentésnélküliségét.

A bírálóknak az a feladata – ha Zosczenkóhoz hasonlóan nem szándékozik az „elhallgatás poétikájának” eszközeivel élni –, hogy nyílt véleményt mondjon a műről. Zosczenko NAP-

FELKELTE ELŐTT című regénye – bár megrázó dokumentum a szenvedő, megalkuvásra kényszerülő emberről – rossz regény. Egy jó író rossz regénye. Részben talán hegelianus optimizmusa miatt: Nietzsche, Heidegger és Jaspers után már korántsem lehetünk afelől biztosak, hogy „*aki ésszerűen néz a világra, arra a világ is ésszerűen néz*”.

Szöke Katalin

A TAGADÁS ESÉLYE

Nicolaus Harnoncourt: A beszédszerző zene.

Utak egy új zeneértés felé

Fordította Péteri Judit

Zeneműkiadó, 1989. 259 oldal, 135 Ft

Még a régi hangszeres előadás körül dúló (bár az utóbbi években jelentősen lanyhuló) viták közepette is valószínűleg mindenki egyetért azzal az állítással, hogy a szóban forgó irányzat a hitelesség problematikája körül forog. Amennyire kevéssé cáfolható, annál kevesebbet mond e kijelentés. Nem hiszem, hogy akad muzsik, aki esztétikai credójától függetlenül ne álltaná magáról, hogy célja a zeneszerző elképzeléseinek minél hitelesebb megvalósítása. Látszólag olyan evidenciáról van szó, melynek már pusztá kinyilvánítása is lautológia. Ha ezzel szembeállítom a modern és a régi hangszeres interpretációk közötti elementáris különbséget, akkor világossá válik, hogy a dolog a hitelességfogalomnak nem meglétén, hanem értelmezésén múlik. A konvencionális szemléletű előadó hitelességén egyfelől a személyes átélés hitelét érti, valami szubjektívet és mindenképp a zenélés hogyanját. Ennek a személyes felfogásnak azonban az ára a kotta örök érvényű objektivitásába vetett hit – az a nézet, mely szerint a kotta egyszer s mindenkorra, végleges alakjában rögzítette a művet, így nincs is vele más feladat, mint hogy „el kell olvasni”. Az, hogy a hitelesség attól a közegtől is függhet, amelyben a kottát értelmezik, jobbára fel sem merül az átlagos előadóban.

A „historikusok”, akik régi hangszereseken játszanak, a hiteles előadáson mindenképp

valami kézzelfogható dolgot értenek, vagyis a zenélés közegét semmiképp sem eleve adottnak fogják fel. A cél végeredményben a hitelesség hiteles értelmezése. Ez azonban csak az első lépés. A második, hogy a hitelesség számukra: történeti hitelesség. Azoknak az egyébként kisebbségben lévő muzikusoknak a játéka – például Gustav Leonhardté –, akiknek célja bevallottan egy optimális korabeli előadás felelevenítése, rendszerint olyannyira kötődik saját személyükhöz, hogy elvi nyilatkozataikat lehetetlen végiggondolt álláspontnak tekinteni; sokkal inkább valamiféle ideologizálási kényszerrel lehet szó, amelyet nyilván pusztán a korabeli hangszer jelenléte kényszerít játékosára. Másfelől viszont a rekonstrukció vádja ellen nagyon helyesen, jó ösztönrel tiltakozó zenészek a történeti hitelességet mégsem tudják meggyőzően definiálni másképp, mint éppen – még ha különféle fenntartásokkal konszolidálni is próbált – rekonstrukcióként. Életerős, telivér zenélésükkel párhuzamosan az érvelés e döntő ponton elakad, és általában oda lyukad ki, hogy „végül is a tehetség dönt”. Ez bizony lapos közhely, amely mögül minden szilárd elvi háttér hiányzik. A zenetudománytól várni megoldást kifejezett naivitásra vall. Nemcsak azért, mert semmiféle elmélet nem lehet meg hiteles praxis híján, de azért is, mert az újabb zenetudomány a maga teóriái helyett soha nem volt képes ezeken túlmutató elvekkkel szolgálni, olyan elvekkel, amelyek a teóriát és a praxist egymástól nem szétválasztják, hanem éppen közös nevezőre hozzák. Adva van tehát egyfelől egy, létjogosultságát önnön művészi erejével bizonyító gyakorlat, és adva vannak másfelől az ugyane gyakorlatot művelő muzikusok, akik nem képesek meggyőzően számot adni arról, voltaképp mit és miért csinálnak (mégoly jól); adva van a legtöbb régi hangszeres muzikuson úrrá levő ideologizálási kényszer, és adva van maga a „historikus” zenélés, amely állítólag a konvencionális felfogástól eltérő elvekre épül, ám az ideológiák ezekkel az elvekkel adósak maradnak.

Nicolaus Harnoncourt alakja ugyanilyen Janus-arcúnak tűnik. Egyrészt ő az, aki a „historikus” mozgalom mögé mindeddig az egyetlen komplex elvi háttérrel vetítette. 1950-ben alapított osztrák együttese révén (mint csellista és mint dirigens) az egész mozgalom

elindítója és máig talán legmarkánsabb egyénisége. Másrészt azonban ezen a pályán sokkal inkább a start volt véletlenszerű, és az érkezés (önmaga elvi megalapozása) a törvényszerű. Az Harnoncourt-féle elviek jelentősége ugyanis korántsem a többi régi hangszeres teória folytatásában, összefoglalásában, netán kiegészítésében van. Mindez legfeljebb az indulást jelentette számára, ám a következtetés túllép, mi több: szembehelyezkedik velük. Harnoncourt gondolkodásában – mely ezen a ponton valamennyi régi hangszeres előadótól különbözik – minőségileg új hitelességfogalom jelent meg. Egy olyan hitelesség, amely a maga történetiségét megtagadja, és ennek helyébe a mát mint egyetlen hiteles jelenfogalmat, mint egyetlen realitást és emiatt a jelenközpontúságot mint a hitelesség egyetlen hiteles kritériumát helyezi; a hitelesség olyan értelmezését, amely a „historikus” vagy régi hangszeres mozgalmából ered ugyan, de abból már nem levezethető.

(A Zene és a zenék) A bajok magával a „historikus” szóval kezdődnek. Felettébb kérdéses ugyanis, hogy historikusnak nem éppen a mai hagyományos zeneélelet kellene-e nevezni. Harnoncourt hozzávetőleges dátumként 1800-ban jelöli ki annak a másik zenekultúrának végpontját, amelynek volt ereje hozzá, hogy a világot önmagából mint univerzális központból lássa és láttassa; annak a kultúrának végpontját tehát, amely jelenközpontú volt. A felhangzó zene mindig kortárs zene volt, és így puszta létevel mindig a jelenre mutatott és vonatkozott. A zene soha nem szakadt el teljesen a közegtől és alkalomtól, amely létrehívta, alkalom híján pedig létre sem jött; ha olykor csupán infinitezimális mértékben is, de valamennyit szükségképp mindig megőrzött ennek az alkalomnak a megismételhetetlenségéből. Az ilyen érvelés persze csapdát rejt. Nevetéses volna itt a múlt hiányáról beszélni akkor, amikor a művek tünékenységet éppen az öröknek látszó tradíció biztosította. A jelen éppen azért kerülhetett a centrumba, mert az áramlás a múltból a jelen felé töretlen volt. Másfelől, miközben a korábbi zeneművek egyes periódusokban valóban eltűntek a jelen horizontjáról, a döntő mégis az, hogy amikor jelen voltak, üzenetüket akkor is a mindenkori jelen abszolútnak vélt értékrendszerében

fejtették ki. A jelen burokként fogta körül a zenét ekkor, olyan burokként, amelynek áttörése magának a zene határainak áttörése lett volna. Mindezzel szemben áll a mai XIX. századi alapokon nyugvó XX. századi zenekultúránk, ahol a jelencentrum helyett történelem felettinek, időtlennek vélt plató a muzsikusz nézőpontja, olyan plató, amelyen az öröknek vélt tradíció és a tünékeny mű egymással mintegy helyet cserél (a mű veszi fel az időtlenség jegyeit, miközben a hagyomány elillan), és ahonnan nézve Európa újabb zenetörténetének csaknem valamennyi zenéje tetszés szerinű ponton és időben életre kelthető. A kérdés éppen az, hogy centrum híján valóban életre kel-e, és ha igen, úgy ez az élet még ugyanaz az élet-e. A tradíció korában ontológiailag nem is „zenéről”, hanem „a teljes élet zenei aspektusáról” kellene beszélni. A tradíció lezárulása ezzel szemben időtlen és preegzisztens „Zene”-fogalmat teremtett, amelynek hivatása, hogy az egyes zenéknek az életből rájuk tapadt összemérhetetlenségeit felszámolja.

Néhány „szakmai” érveléssel vagyok kénytelen illusztrálni, hogy a zenék és a „Zene” megkülönböztetése nem merő teoretizálás, hanem az elképzelhető legkézzelfoghatóbb folyamatokat jelzi. Harnoncourt könyve mint ennek, vagyis a jelenek összemérhetetlenségeinek bizonyosságaként is olvasható. Az egyes hangközök például, amelyek mai hangolási rendszerünk Prokrusztész-ágyában egymáshoz igazodnak, a XIX. századig bezárólag még szorosan tapadtak az abszolút hangmagasságokhoz, vagyis nem absztrahálódtak attól a helytől-közegtől, amelyben előfordultak. Ezért, hogy a hangközöknek mind önálló karakterük volt. A hangszerépítés ugyanígy híján volt a normáknak: néhány természetesnek tekintett alapelv mellett jószívet valamennyi csembaló vagy hegedű egyedi terv alapján készült. Az egyes úpusok még nem érelődtek össze annyira, hogy mai homogénizáló hangszerneveink maradék nélkül illenének rájuk. Ismeretlen volt a standard hangolás is. Francia földön több hanggal mélyebben játszottak, mint az olaszoknál, akiknek hangolása viszont még a mainál is feljebb ment; a ma éppen Harnoncourt által propagált (a mai általános megállapodásnál mintegy fél hanggal mélyebb) hangolás éppúgy nem volt egységesen

elterjedt, ahogyan egyik másik sem. Azután a legnagyobb nehézségbe ütközött valamely világi mű előadása orgonával a templomban: az orgonák külön hangolásban épültek ugyanis, és a többi hangszernek ehhez kellett alkalmazkodnia. Azt, hogy a zenéből Zenébe való átváltozás mennyire anyagszerűen történik, a kottatrást területéről vett egyik Harnoncourt-példa illusztrálja. A kötősvet ma egy pontosan körülrít játékmód rögzítéseként, nevezetesen a hangoknak megszaktás nélküli összekapcsolásaként olvassuk. Így interpretáljuk a jelet, akár egy Bach-, akár egy Puccini-kottában találkozzunk vele. Harnoncourt értelmezésében azonban az *sv* nem hasznosítható közvetlenül az artikuláció számára, jelentése nem vizuálisan, Harnoncourt szavával: nem festményszerűen hat. Jelöl ezzel szemben egy határozott akcentust és egyidejűleg egy halkítást – egy olyan effektust tehát, amely a festményszerű kottaolvasás számára nem kódolható. A jel jelentését *ma* tehát csak több jellel tudnánk reprodukálni – ha tudnánk, ám nem tudjuk, mert konkrét érzékiségét a mai notációs analitikus átütődje nem képes visszanyerni. A kotta a tradíció korában nincs rászorulva arra, hogy teljes egészében és mindenáron előadói utasítássá váljon: ez utóbbinak szerepét a tradíció maga vállalja, míg a kotta egyszerűen a művet mint struktúrát rögzíti.

A mű- és az előadás-terminusok új viszonya kétirányú folyamatot bont ki előttünk. Az egyik oldalon a két fogalom konvergál, vagyis önmagukkal épp akkor azonosak, amikor a másikkal is részeseznek. A korabeli zenehallgató a művet, szemben a mai polarizáló felfogással, magával az aktuális előadással azonosította. Az eredmény ehhez képest váratlan. Miközben maguk a jelenségek egymásba olvadnak, hiteles definíciójuk éppen most, Harnoncourt nyomán körvonalazódik: közegük összemérhetetlenségének feltárásával a műfogalom immár nincs átfedésben az előadás fogalmával.

Harnoncourt gondolatmenete ugyanakkor magába foglal egy potenciális korszak-definíciót is. A beszédszerűség, amelyről alább szó esik majd, voltaképp a modern európai zene-kultúra egyes korszakainak közös nevezője, ledöntve a „barokk”, „klasszikus” és hasonló terminusok közötti falakat (és velük együtt magukat a terminusokat is, amelyeket nem kis

részben éppen e falak tartottak életben). A beszédszerűség az az (egyaránt kompozitorikus és előadói) alapelv, amely a barokk vagy a klasszikus stílus jegyeit ontológiailag megelőzi – a zenei matéria sajátos vonásai az alapelve csupán utólag épültek rá. Miközben a zenei analízis – és szülőttei, a (korszak)terminusok – a zenei materiából magából igyekeznek kiolvasni a kor sajátos zenei vonását, az idő feletti plató nézőpontjából fél szemmel a többi korszakra is pislantva mégis óhatatlanul relativizálódnak. Harnoncourt ezzel szemben úgy képes immánens korszakértelmezést nyújtani, hogy a zenét mégsem belülről definiálja: a korszak kritériuma nála nem mindenáron zenei kritérium, hiszen a beszédszerűség a zenének éppen az étellel való közös pontjára tapint rá. Am éppen ezzel képes a zenének a maga összemérhetetlenségéből adódó teljességét a terminusba átmenteni. Látható ezenfelül, hogy Harnoncourt nem korszakhatárokat rajzolt át, hanem magát a korszakfogalmat értelmezte újra: a beszédszerűség kora nem korszak abban az értelemben, hogy még több hasonló periódus is létezhetne. Az elmúlt háromszáz év korszakainak helyére Harnoncourt-nál a modern európai zenetörténet mint egyetlen „korszak” lépett, ám ezúttal végre valóban a maga megismételhetetlenségében. Ez a korszak-meghatározás nem a többi korszaktól való különbségében, hanem önmagával való azonosságában definiálja magát.

(Beszéd és párbeszéd) Kérdés azonban, hogy mai helyzetü elönyünket ki tudjuk-e használni itt, vagyis hogy megérthetjük-e ezt a közös szálal a modern európai zenekultúra két-háromszáz évében. A beszédszerűség ugyanis Harnoncourt szemléletében nem kisebb szerepet, mint a zene jelentésének szerepét tölti be, a jelentés pedig a jelen virága. A hagyomány elvesztésén ezért nála lényegében a jelentés elfejtését kell érteni.

A beszédszerű zene kialakulásánál arra a némileg ironikus kettősségre szeretném irányítani a figyelmet, hogy amíg a beszédszerűség egyfelől pontosan körvonalazott jelentéssel ruházza fel a pongyolának tűnő közhasználatú „régizene” kifejezést (amely a barokkal véget ér; a „régizenei” együttesek közé gregorián vagy akár reneszánsz zenét játszó csoportok rendszerint nem számítanak bele!)

– másrészt éppen a *modern* európai zenekultúra születését jelzi. Amíg a retorikus komponálás- és előadásmód számunkra a hagyomány szomjúhozott forrása, addig e hagyomány létrejötté egyben az európai össz-zenekultúra hanyatlásának első markáns jele: a beszédhez való hasonlatosság, amelyet Harnoncourt mint korszakkritériumot állt szembe a zenék mai vulgarizálásával, ugyanakkor maga is a zene első nagy vulgarizálási hullámának elindítója, mely ráadásul éppúgy a historizálás mezét ölti magára, mint ma. (A XVII. század eleji monodikus stílus, amely a nagy áttörést hozta, az antik görög dráma állítólagos éneklésmódját szándékozta újratemetni.) Nem érdektelen, hogy a két évszázaddal későbbi újabb áttörés idején ismét a beszédhez való viszony válik a zeneszemlélet központi kérdésévé. Am a különbség döntő. A romantika a zenék elvesztett jelentését a beszéddel-nyelvel mint a zene *mögött* rejtőző tartalommal vélte pótolhatni. Így ismét a végletek jól ismert modern polarizálódásának lehetünk tanúi: létrejött egyfelől egy, a zenéket sejtelmes ködbe burkoló ezotérium, másfelől azonban egy, az előzőt leleplező nagyon is racionális-fogalmi beszédelfogás is (a programzene). A beszéd-szerűség helyébe a beszéd lépett. A korábbi két évszázad során viszont sikerült megtalálni az egyensúlyt a beszéd értelmi és érzelmi aspektusa között: a barokk figura- és affektustan – a „beszédszerűség” bázisa – konkrét jelentéseket társít egyes dallamsztereotípiákhoz, ám e jelentések fogalmilag csupán körvonalazhatók, nem pedig definiálhatók, vagyis a zene eredendő konkrétságát éppen hagyják. A fogalmi burok az irracionálisat rejtette tehát – a zene közvetve éppúgy érzelmet jelentett meg, mint, immár közvetlenül, a XIX. században.

A beszédszerűség mindazonáltal akkor nyeri el jelentőségét Harnoncourt gondolatvilágában, amikor kimondjuk azt a kulcsszót, amelyet a jelen könyvben ritkán nevez nevéen, egy két évvel későbbi hasonlóban (amely szintén alkalmi frásokból áll) ellenben egyenesen a címlapra került: DER MUSIKALISCHE DIALOG (1984). A modern európai zene radikális individualizálódása és a szólamok versengő szembehelyezkedése számára azonos töről fakad tehát. A párbeszédszerűség ugyanakkor sokkal több itt, mint zenetörténeti kategória: vég-

eredményben ez vezethet el bennünket a hi-telesség új értelmezéséhez.

Az első, ami Harnoncourt zenélésében feltűnik, a „piszkos” effektusok sokasága, és a kifejezést nem véletlenül mértem a könnyűzene, pontosabban a jazz szókinccséből, abból a zenélésmódból tehát, ahol a tradicionális zenekultúra működésének sok vonása ma is modellálható. Harnoncourt a hangokat úgyszólván keletkezésükben ragadja meg, azt a pillanatot tárva elénk, amelyben a zene a nem zene közegéből kiválik. Ez az alapdialogus, amelyre az egyes zenék további dialogikus vonásai (a barokknak a concertálás, a klasszikusnak az immár szerkezetivé szervült dialogizálás: a periodikus formálás) ráépülnek. Az energikus üteműsúlyok, a markáns gesztusok, a mai füllel eltúlzottnak tűnő artikuláció – a retorikus muzsikálás jegyei – pontosan zene és élet határterületén állnak, mivel az utóbbinak mozdulatgesztusait még felismerhetően képesek közvetíteni. Ma ezeket az effektusokat gyakran díszítésnek nevezik, ami akár jogos is lehetne, ha díszben nem az utólagosságot, a kivételést hogyanját értenék. Az ornemens mint a drámaiság, vagyis a jelentés fő forrása – ez az, ami a hagyomány szellemének megfelel. A hegedűvonó egy-egy nyers csattanása vagy egy-egy reszelés trombitahang mintegy a hangszerek összemérhetetlenségét példázza; pontosan azokat az összemérhetetlenségeket, amelyeknek eltüntetésére a modern zenekari hangzás és a hangszerek regisztereinek színtkülönbségeit kiegyenlítő hangszerépítés törekszik.

A dialogikus-drámai előadásmód a zenét folyvást a külvilág anyagával hozza összeütkezésbe. A zenét a külvilág anyagából teremti újra. Szimultán párbeszédként működik a világ átmuzikalizálása és a zene bepiszkítása; a zenélés teljességélményét éppen önmaga állandó megtagadása teremti. A mai „hagyományos” (valójában éppen a hagyományról leszakadt, csupán megszokott) előadói stílus egyetlen mozdulattal úgy jellemezhető, hogy belőle a tagadás esélye kiszorult. A mai álaghallgató a zenében nem a zene és az élet szintézisének teljességét, hanem a csak zenét, a zeneci matéria pusztá *pozitivitását* élvezi csupán. Esztétizáló hozzáállása éppen az értetlenség és az értelmetlenség leple, miközben pontosan a műről való egzakt esztétikai stélkezés válik az

előadás kiszolgáltatottjává: mivel rendre azokat a műveket hallgatjuk vég nélkül, amelyeket már ismerünk, világos, hogy a „mű” helyett az „előadás” kerül az ítékezés központjába, a mű objektív jelentése pedig homályba vész.

A tagadást, zeneontológiai jelentésén túl én itt a közvetlen politikai aspektusától sem fosztanám meg. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy az autentikus zenélés mozgalma, akár a jazz, ellenkultúráként lépett fel az 1950–60-as években (és e tágabb értelemben igenis utódja az 1920-as évek Jugendbewegungjához kötődő purista zenei irányzatnak, annak ellenére, hogy ott a jelentől való elfordulás, most pedig a múlthoz való odafordulás kerül előtérbe). A mozgalom körülbelül abban az időben veszi kezdetét, amikor Herbert Marcuse megírja elementáris könyvét az önön ellenzékét az uralom pozitívud tétele érdekében felszippanó személytelen és technicista uralomról (AZ EGYDIMENZIÓS EMBER, 1965). Ezen a párhuzamon semmi csodálkoznivaló nincs, ha ismerjük Harnoncourt álláspontját arról, hogy a mai előadói sülus lényegében politikai manipuláció szülőtte: a hagyományoknak a kottakép háttéréből való eltűnését a francia forradalom teoretikusai a maguk populista céljára használták fel. A zenének mindenki számára érthetővé és hozzáférhetővé kellett válnia, ezért a kottát csupán „el kellett olvasni”. A zenét az alacsony tömegek vették birtokukba. Nem értelmétől, hanem teljességtől lett megfosztva így a zene: a lehetséges legvulgárisabb értelmezési szintje vált és maradt a mai napig egyeduralkodóvá. Az autentikus zenélés mozgalma ugyanakkor mára kétségkívül szinte teljesen elvesztette ellenzéki jellegét, mivel, pontosan igazolva Marcusét, feltűnés nélkül beleolvadt a meglévő társadalmi rend vállán nyugvó zenei-üzleti struktúrába.

(Jelen és jelentés) Ha számunkra a beszédszerűség egyfelől a zene jelentésének szerepét vállalta magára, másfelől valódi értelmét a párbeszédszerűségben határoztuk meg, akkor le kell vonni a következtetést, hogy a tradicionális zenekultúrában a zene nem állt mást, mint azt, hogy az életből nőtt ki – azaz semmi többet, teljes-önmagát. Ám, ha így van, miképp lehetséges, hogy miközben a zene je-

lentése a zene jelen idejét állítja, Harnoncourt mégis lépten-nyomon zenélésének a mai jelenre szóló érvényességét hangsúlyozza, mint a hitelesség végső kritériumát?

Itt abból a két értékfogalomból célszerű kiindulni, melyeket Harnoncourt mint a kétféle zenekultúra képviselőjét állítja szembe egymással. A tradicionális kultúra önmagát helyezte egy elképzelt abszolút fejlődés csúcsára, a korábbi zenéket pedig, ha egyáltalán tudomást vett róluk, esztétikailag elavultnak bélyegezte. Zeneéletének frissességéért cserébe nyilvánvaló értékek iránti vakossággal kellett fizetnie. A hagyomány elhalása egyrészt megintgatja ítéloképességünk biztonságát, másfelől azonban felkínálja az elfogulatlan megértés számára, hogy az ítékezés helyébe lépjen.

Ezzel akadunk rá arra a hatalmas lehetőségre, melyet a mi XX. századi pozíciónk felkínál számunkra – és egyben arra a mozzanatra is, amelyben Harnoncourt az egyes történeti korokéi helyett a mi jelen korunk összemérhetetlenségére bukkan rá. Márpedig e lehetőséggel mostanáig senki sem élt. Amikor Harnoncourt a hiteles jelentésre tör, ez épp a mi jelenünk hitelesítése lesz – egy koré, mely elvesztette ugyan életének zenei aspektusát (a pusztá Zenét kapva cserébe), ám egyben meg is szabadult központi értékmércéjétől. Harnoncourt kiindulása lényegében azonos a XIX. századi szemlélettel, vagyis a zenetörténet itt is mintegy történelem feletti platóról tárul elénk. Ám a romantika mindebből a következtetést nem vonta le, és a régebbi zenéket, amelyek a kortárs darabokat a koncertműsorokból lassan kiszorították, továbbra is a maga állandónak hitt közegébe olvasztotta: anakronisztikusan viselkedett egy merőben új helyzetben. A jelentést annak jelene nélkül abban a hitben valóította meg, hogy ez a jelentés maradék nélkül előadásra konvertálható.

A „historikus” mozgalom nagy tévedése viszont abban a hitben áll, hogy a hitelesség kizárólag történeti hitelesség lehet. Nem észleli, hogy a jelen fogalma csakis mint a mi jelenünk válhat hitelessé, és mint ilyen, kikerülhetetlenné. Nem veszi észre a zenékben dúló dialektikus-dialektikus harcot az időhöz kötött és az időtlen princípiumok között. Harnoncourt okfejtései végén ellenben kimondatlanul is az a felismerés lappang, hogy ha a jelentés egyfelől a jelenből fakad is, ugyanakkor van egy

másik aspektusa is, amely viszont a jelenben nem tud felszínre törni. A jelen a jelentésnek feltétele ugyan, de a teljes megértésnek végső fokon gátja. Hiszen két aspektus dialogizál magában a jelenfogalomban is: az egyik oldalon az egyszeri-örök, a másikon az, ahogyan ez az egyszeri-örök a változó történeti közegben megvalósul. Harnoncourt zenélése és koncepciója számomra végső fokon a zenének az időtől mint zavaró tényezőtől való megúsztatása, és legfeljebb annyiban „historikus”, amennyiben voltaképp azt valósítja meg, aminek a maga korában szólnia kellett volna, ám ahogyan történelemben ágyazottsága miatt ab ovo nem valósulhatott meg! Az úgynevezett történeti hitelességhez Harnoncourt-nak annyi köze van, mint csibének a tojáshoz: belőle kelt ki, ám mégsem levezethető belőle. Harnoncourt a hiteles interpretáció érdekében nem a historikus jelent akarja változatlanul visszaállítani, hanem a mai historizáló körülményeket jelenévé tenni, azaz megváltoztatni. Nem az előadás – korunk maga válhat hitelessé így.

(Histoire vagy posthistoire?) Ennek legvilágosabb jele, hogy Harnoncourt felismeri: a történeti és a kortárs zene befogadásának problémája ma csakis együtt oldható meg. „Az hiszem, az én kulturális törekvésem, az az irány, amerre a zenéléssel haladok, meglehetősen fontos része a kortárs zenei termés elfogadatlóságának. És elméletben még az is elképzelhető számomra, hogy egy napon egyetlen hangnyi történeti zenét sem fogok előadni.” Ennek az azóta XX. századi feltételekkel alátámasztott megjegyzésnek nyomán elének tárul egy modell, amelyben a határvonal immár nem a történeti és a kortárs, hanem a mindenkor jelenhez szóló és egy attól elzárt zene között húzódik.

A történeti és a kortárs zene egy síkba helyezése újfent megvilágítja a „historikus” mozgalom és Harnoncourt céljai, vagy, ha úgy tesszük, az Harnoncourt szemléletének „történeti” és metafizikai fázisa közötti különbséget: itt már semmiképp sem pusztán zenei kérdéssel állunk szemben. A tét ezen a ponton immár nem kevesebb, mint kultúrafogalmunk maga. Merthogy kultúra-e még az a kultúra, mely immár nem ön maga értékeivel méri a vi-

lágot? Kiléphetünk-e kultúránkból? Egyszeri történeti korszak volt-e az, amit ma európai kultúrának hiszünk, vagy pedig a kultúra valamiféle konstans attribútuma az emberi közösségnek? Van-e valamely globális, idő feletti történelem és kultúra, mely alá ezek minden időbeli megvalósítása besorolható – vagy a fogalom mindig újrateremi magát? A kultúra feletti vita: terminológiai vagy ontológiai vita-e?

Érzésem szerint Harnoncourt kimondatlan válasza a fentiekben rejlő egyetlen kérdésre az, hogy az egyetlen realitás a jelen. Amikor az időt lehántja a darabok időtlen magjáról, legvégső soron a két jelennek összemérhetetlenségében megvalósuló azonossága és ezzel – a történeti idő felszámolásával – a modern Európa zenéjének idő feletti üzenete: drámai-dialogikus alapvonása tárul fel. Harnoncourt kétségkívül ugyanúgy explicitté teszi, „el-játssza” ezt az alapvonást, ahogyan a fentebb kárhoztatott romantika tette a maga eszményeivel. Csakhogy amíg a „Zene” kiindulópontja egy összemérésre szolgáló fogalom volt, addig Harnoncourt-é éppen a zenék összemérhetetlensége. A teljességérzetet éppen így: a történeti idő illuziókusságát képviselő anyagszerű érzékiség és az örök jelenvalóságot hirdető metafizika dialógusával képes felkelteni.

Dolinszky Miklós

VÍZ ALATTI KAMERA

Szilágyi Lenke fényképeiről

Egyik képén peckes, fehér kakas áll egy köznapian szürke, afféle „koszlott” közép-európai lépcsőházban. (A szót, úgy tudom, egykor Mátyás Iván találta ki, mára léhán és nemtoródóm módon használják, koptatva hangulatát. Szilágyi Lenke fotóin ez a szó visszakapja igazi erejét.) Hogy a kakas peckes, az nem egészen igaz. Talán csak konok természetességgel ácsorog ott egy piszkosszürke hajnalon, valamivel természetesebben, mint ha ember vol-

na, a ház lakói közül valaki, aki már megadóan mosódna a mocskosszürkébe, s akinek már végképp mindegy volna, hajnalodik vagy alkonyul... Ennek a kakasnak pompás stílus-érzéke is van. Épp azzal, hogy stílustörést követ el: groteszken oda nem illő módon tartja nyakát a fölülről beáradó fénybe. Nincs a helyén – a valóság fölé került, de csak néhány centivel.

Fekete-fehér kamarazene. Bár csinált színes fényképeket, sohasem tudnám megszeretni őket, csak a fekete-fehéret... Szilágyi Lenke a szürke szín, a hajnali szürkeség fotósa. A szürke reménytelenségé, tolakodna elő a közhely, s persze a közhelyek mindig igazak: ezúttal is. De azért ezekből a fényképekből mégsem csak szürke reménytelenség sugárzik. Nem a fotók tárgya szabja meg hangulatukat, s mégis figyelemre méltó, hogy milyen soknak gyerek a témája (vagy legalábbis gyerekeket ábrázol). Olyasmi ez, mint a „szürke hajnal” fogalma: paradoxon. Reménytelenség, tele játékos kérdőjelekkel.

Miért bizonytalan az ember e képek láttán? Azért talán, mert nem nagyon érvényesek itt az ellentétes és egyszerű jelzők vagy minősítések. A szürke képek vigasztalanok, de vidámság (vagy valami „szűrt” humor) lappang bennük, kimerevített időben áll minden szereplőjük (tárgyak, emberek, táj, kakas: minden és mindenki, aki a képen látható), de, mintha filmrészletet látnánk, egy megállított vagy elszakadt mozgókép részletét. Vagy mintha álmodunkból ébresztenének, s előtte történt volna valami ebben az álomban, valami szövevényes, kusza história talán... De azt már ébredésünkkel elfeledtük, csak ez az állókép maradt. Szilágyi Lenke fotói talán **ÁLOMMÁSOLATOK** (hogy Erdély Miklós filmcímét vegyük kölcsön)...

Ritkán álmodunk színesben. Ezért is hasonlítottak a régi filmek álmainkhoz. Lenke maga is készített rövidfilmeket. Ha van művészet fotó és film határán, az ő művészete ilyen. André Bazin egész filmesztétikáját arra a felismerésre építette, hogy a mozgókép (vagyis a filmművészet anyaga) nem más, mint a fénykép időbeli kiterjesztése. Ebből sok minden következik, főként a mozgóképre érvényesen, de magára a fotóművészetre nézvést számomra kevés. Nem lévén fotóesztéta, mégis abban

a helyzetben vagyok, mint a legtöbben közülük: nem nagyon tudok Lenke képeiről szakmai beszámolót adni. A fotó és film határán? Nemcsak érzem ezt, hanem, amikor egyik albumából megjelöltem a nekem legjobban tetsző képeket, kiderült, hogy rövidfilmjének néhány kifotózott kockája tetszett meg.

Talán itt abba is hagyhatom tétova és haszontalan forró kását kerülgetésemet, és visszatérhetek oda, arra, amit mindenki lát, ha figyelmesen megnézi Szilágyi Lenke fényképeit: magát a fényt. Grünwalsky Ferenc mondta róla P. Howard-os szóval, hogy ő az **Előretolt Fényőrség**. Ő maga egyszer *solyékony fényt* emleget.

A P. Howard-os kifejezés pontos, sőt mintha kifejezné képeinek már említett és állandóan zavarba ejtő módon elének ugró kettősségét, paradox jellegét. Végtelenül reménytelen és minden kétségbeesésen már játékosan, lebegve tülemlelkedett fotókat látunk. A Fényőrség tudja, hogy számára nincs remény, de a Fényőrség réges-rég túl van a remény keresgélésén. Hatalmába kerfette azt a fényt, mely majd másoknak világít, mellyel mások játszanak, melyben mások fürödnek boldogan. E kétségbeesettnek is látszó univerzumnak ezért lehetnek főszereplői délceg és magabiztos kakasok vagy a gyerekek.

A víz is főszereplő itt. A víz olykor tükör, olykor szennyes és bizonytalan felület, a víz hasonló a szürke fényhez: nem tudni, örömet ígér, túlvilági megszabadulást vagy épp valami maszatos tisztátalanságot. Megint csak az elmentéparók értelmetlensége: sajátos és egyedülálló módon a fényképek hangulata, sugárzása együtt tartalmazza mindezt, a hangulat összetett, de nem szétválasztható.

Koszlott lépcsőházak mögül görög oszlopcsarnok körvonalai bontakoznak ki. Hattyúk fürödnek egy gyár előtti nagy pocsolyában. Egy másik pocsolyában (vagy ugyanabban, de másik képen) riasztó, görcsösnek látszó pillanatot: meztelen gyerekek fetrengenek a mocsok vizében. A víz akár olajfolt is lehetne, vagy olajtenger, talán ettől tűnik nem mindennapiak a kimerevült mozdulat. Máskor hűzódiszónó koprozódik a víztükörre: a film nyelvén „áttűnésnek” nevezik az efféle ráfényképezést. Itt is helyénvalónak látszana ez a szó: a valóság egyik rétege áttűnik egy másikba. El-

lentétpárok helyett szürreális színezetű, derűs, ám megfjejheteetlenül és enyhén fenyegető egységes világ ez.

Formateremtő filmművész, Robert Bresson szűkíti olykor kamerájának látómezejét ilyen köznapian mellékes és jelentéktelen tárgyakra, képi részletekre, mint Szilágyi Lenke. Ha a valóság rejtőzködik, a tárgyak sarkát, az arcok peremét, a tárgyak és az arcok közötti csendet kell fényképezni.

„Nyolcadik óra nem voltam egyszer se strandon. Egyszer arra jártam, mikor otthon unatkoztam, elmegyek már furódni végre. Nézelődtem, fényképeztem, s rájöttem, hogy nagyon jó kis hely ez nekem, csak kéne egy víz alatti kamera...” – idézi Miltényi Tibor Szilágyi Lenkéről írt alapos és gondolatgazdagul tájékoztató kéziratában. Úgy érzem, Lenke már régen, már a kezdetekkor megtalálta ezt a víz alatti kamerát. Talán minden fotója víz alatti világot ábrázol. Ha így nézzük őket, rögtön megértjük annak a bizonytalan érzésünknek az okát, melyről mindenki, aki Lenke munkáiról írt, beszámol. „Az a megfoghatatlan líraiság, amelyről képei szólnak, nehezen fogalmazható meg” – írja másutt Miltényi, s ugyancsak ő idézi Forgách Andrászt egy 1981-es *Mozgó Világból*: „Kézjegyévé vált a bizonytalan jelentés, de ez egyben legmarkánsabb stílusjegye is.”

Nem tudom, a fotóesztétika mit tud kezdeni Szilágyi Lenke képeivel és egész tevékenységével, de megint a filmművészetből próbálok valami hasonlóságot keresni. A filmvászorról lesugárzó hatás az esztétika hagyományos eszközeivel és fogalmaival alig megragadható és elemezhető. A francia *nouvelle vague* még a filmek készülte előtt megírózott egyik legérdekesebb kiáltványa, programadó cikke Alexandre Astruc tanulmánya volt. Ebben fejtegette az akkor kritikus, később rendező Astruc, hogy a film hatását a vászorról sugárzó meghatározhatatlan hangulat adja. Ezt aztán új keletű terminus technicusszal el is nevezte, „mise-en-scène”-ként határozva meg a mozgó fénynyalábokból sugárzó és a nézőt fogságában tartó erőt. Gondolnánk, érdekes ugyan mindez, de egy valódi esztéta nemigen tud ilyesmivel mit kezdeni. Lukács Györgyöt nemigen kedvelem, de hogy valódi esztéta volt, főleg marxista korszaka előtt, ezt azért nem vonnám kétségbe. S nem más, mint ő,

Astruc elméletéről mit sem tudva majdnem szó szerint hasonlóképpen, bizonyos meghatározhatatlan hangulati erőben látja a film lényegét (AZ ESZTÉTIKUM SAJÁTÓSSÁGA-ban). Valószínűleg ennek a hangulatnak a varázsa sugárzik ránk Szilágyi Lenke fényképeiről is. Miltényi Tibor már említett kéziratos albumában egyébként néhány olyan fotóművész képeit is mellékeli, akik szinte dermesztően, ikerestvérszerűen hasonló módon látják a világot, mint Lenke. Fotótörténészek számára hasznos lehet majd ennek elemzése, mi elégedjünk most meg Deborah Turbeville nevével: már maga a név is, mintha zsúfolt képzelőmű író tollán született volna meg, a képei pedig lélegzetelállítón emlékeztetnek az övéire...

E cikk írásakor végig zavart, hogy személytelenül, vezetéknevét használva kellett őt megneveznem. Lenke művészete alig vagy egyáltalán nem választható el mindennapjától, magánlányétól. Nála a fotózás életforma, létezési technika, és kereshetnék még közvetlen vagy tudományoskodó kifejezéseket.

Öt-hat évvel ezelőtt ismertem meg Párizsban. Hideg november volt, kölcsönkért, szakadt sísapkában járkáltam az utcákon. Bujkálhattott bennem is valamiféle stílusérzék, mert egy igazán szürke és vigasztalan napon a Père Lachaise temetőbe invitáltam. Egész sorozat temetői fényképet csinált, a strokat én kerestem ki. Georges Méliès síremléke mellé álltam, meg Jules Vallès sírjához tolokodtam. Arra vetemedtünk, hogy ráüljünk a Proust sírját fedő csupasz és feketén fénylő kőlapra. Egyetlenegy sírt azonban nem találtunk, hiába vizsgáltuk a szemrontó szürke derengésben a térképet. Hogy őt feltétlenül keressük meg, az volt Lenke egyetlen kívánsága. Nem találtam. Ugyanúgy nem, ahogy Flaubert emlékházát is hiába kerestem Rouen mellett. Mintha ki lennék áltva néhány zseniális halott köréből. Bizonyára súlyos oka van ennek. Lenke Nadar sírját szerette volna látni, a Verne-hős, a feltaláló, a múlt század egyik zseniálisan idejétmúlt fotográfusát.

Lenkéről alig akar tudomást venni a hivatalos magyar fotóművészet. Elképesztő azt a néhány évvel ezelőtti válaszlevelet olvasni, melyben elutasítják felvételét a Szövetségbe:

„A Szövetség Tagfelvételi bizottsága részletesen megvitatta felvételi kérelmét, s megállapította, hogy beadott anyaga még nem eléggé érett, kiforratlan.” E bornírt úpusszöveg tulajdonképpen figyelemre méltó tanulsággal is szolgálhat: fényében az „éretlen” és a „kiforratlan” jelzők felfénylenek, az „érett” és „kiforrott” szavak pedig visszakapják eredeti, Lenkétől valóban – szerencsére – oly idegen, enyhén undorító és unalmas jelentésüket.

Én a Père Lachaise óta tudom, hogy Lenke nem szorul segítségre, csak szeretetre, mint mindenki, még a nagyon tehetséges emberek is. Nadar akkor elrejtőzött előlünk. Pedig ha Lenke egyedül keresi, rögtön megtalálja.

Bikácsy Gergely

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Kedves Szabolcs,
mostanában olyan kevés a fordítanivaló, hogy kitaláltam magamnak egy orosz költőt – Sztyc-

pan Pehotnijt –, s hat versét mindjárt le is fordítottam. A szerintem legjobb kettőt küldöm el neked, azaz a *Holminak*, s remélem, belemész/mentek, hogy fordításként jelenjenek meg...

Sok szeretettel üdvözöl

Baka István

Kedves Szabolcs!

Mea culpa! A legjobb, ha így kezdem. Bár te bizonyára megérted (ki, ha te nem?), hogy Anna Moll személye mögé bújva írtam egy kötetet. Mondjam az okot? Olyan verseket akartam közzétenni, amelyeket szívesen olvasnak verset nem olvasó vagy ritkán olvasó emberek is. Gyerekek, felnőttek egyaránt. Ehhez jónak találtam Lee Masters stílusát és ezt a költőnőt. Indítatásom tehát népművelői volt. Bocsánatot kérem – neked sem vallhattam be a titkot, az efféle irodalmi játék nem tűri a részleges rejtőzést.

Tisztelettel üdvözöllek

Nógrádi Gábor

(A *Holmi* 1990. novemberi számában jelent meg Anna Moll négy verse és rövid életrajza.)

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
az MTA–Soros-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg